mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

Közép-Európa az integráció küszöbén

Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet
1996. évi konferenciája

51.877

Közép-Európa az integráció küszöbén

I. Közép-Európa konferencia

A Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet 1996. évi konferenciája

REVÍZIÓ 2014

Szerkesztette:
Kovács Éva
Zsinka László

Leltári szám: 2314
Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár
Egyesített Társadalomtudományi
Helyszám: 51. 877

ISBN 963 8105 20 8

Készült aTeleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében

Teleki László Alapítvány
Budapest, 1997

Tartalom

Előszó ... 1

I. A közép-európai integráció történeti előzményei

Romsics Ignác
Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és a 20. században ... 3

Pritz Pál
Pax Germanica: Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban ... 10

Bán D. András
Integrációs elképzelések Kelet-Közép-Európáról a második világháború alatt ... 15

Diószegi László
Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában ... 19

II. Integrációs esélyek Közép-Európában

Granasztói György
Integráció és stabilitás Közép-Európában ... 28

Kolozsi Béla
A kelet- közép-európai országok biztonságára, perspektíváira ható egyes tényezők ... 30

Molnár Gusztáv
Külpolitika és stabilitás ... 35

Hamberger Judit
A cseh és a szlovák integráció problémái ... 40

Szilágyi Imre
A volt jugoszláv köztársaságok integrációs esélyei ... 44

Bojtár B. Endre
Bosznia Dayton után ... 48

III. A régiók szerepe, regionalizmus Közép-Európában

Beluszky Pál
Változó helyünk Európában ... 52

Éger György
Régiók Közép-Európája. A regionalizmus néhány típusa Nyugat- és Közép-Európában ... 60

Peter Haslinger
Határ és identitás – kutatási koncepció ... 64

IV. Európaiság, nemzeti kultúra, Európa-ideálok

Fejős Zoltán
Nemzeti kultúra és kulturális politika (Egy kutatási terv keretei) ... 66

Kovács Éva
Magyarország és Európa:
tradíció, mítosz és norma a magyar társadalomtudományos gondolkodásban ... 71

Bayer József
Európai identitás és nemzeti tudat ... 74

Zsinka László
Elhúzódó integráció – az europesszimizmus kulturális és társadalmi gyökerei ... 79

V. Etnikai kisebbségek – politikai stratégiák a XX. században

Bárdi Nándor
A romániai Országos Magyar Párton belüli irányzatok (1922–1938) ... 89

Molnár Imre
A szlovákiai magyarság politikai stratégiái a két világháború között ... 97

Sebők László
A nemzetiségi statisztika módszertani problémái ... 103

Gaál Kinga
Kisebbségvédelem és az európai normák ... 109

Újgyártó István
A szomszédos országok magyarság-politikája ... 112

Tóth István
Nemzetiségi kérdés, kisebbségpolitika Ukrajnában ... 118

Gereben Ferenc
A kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete ... 120

Melléklet ... 130

Tartalom

Előszó

Jól, rosszul, ez a könyv egy megújulni kívánó közösség, a Közép-Európa Intézet szándékait tükrözi. A hét-nyolc évvel ezelőtt elkezdődött nagy változások egyik következménye, hogy most másként tekint a magyar társadalom a környezetére, mint régebben. Az Intézetnek az a feladata, hogy a maga eszközeivel, szakmai tevékenységével járuljon hozzá szűkebb és tágabb szomszédságunk jobb megismeréséhez.

Tény, hogy az elmúlt években sok minden változott bennünk is és körülöttünk is. A Teleki László Alapítvány, melynek egyik intézménye vagyunk, ma már nem egyszerűen azt várja el tőlünk, hogy a névadó történelmi személyiség szellemét őrizve munkálkodjunk a Kárpát medence, és a környező országok nemzetiségeinek, nemzeti és etnikai kisebbségeinek közeledésén. Ez a nagy cél, most már látjuk, egyre több igen fontos összefüggésből tevődik össze, amelyek új ismereteket, ítéleteket és következtetéseket igényelnek.

A Közép-Európa Intézet, hazai viszonyok között szokatlan módon, több tudományág művelőjének együttműködésére alapozza kutatásait. Egyszerre érdeklődünk a politikai intézmények és a politikai gyakorlat változásai, a nemzetállam és az európai integráció, az etnikai kapcsolatok, kisebbségek és a migráció, a kollektív és a társadalmi éntudatok működése iránt. Feladatunknak tekintjük a szoros együttműködést a határon túl élő magyarság szakmai és kulturális intézményeivel, személyiségeivel, valamint a szomszédos és más országok Közép- Európa iránt érdeklődő kutatóival.

Mindezt szeretnénk az általunk elérhető legjobb, ahol lehetséges nemzetközi színvonalon művelni. Megújulási szándékunknak ez a vezető elhatározása. Gyakorlati elképzeléseink közül az egyik éppen most öltött formát, ebben a könyvben. Az 1996 szeptemberében tartott első, intézetünkről képet adó konferencia megmutatta, honnan indulunk, mire törekszünk.

Granasztói György

A közép-európai integráció történeti előzményei

ROMSICS IGNÁC

Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és a 20. században

Közép- és Kelet-Európa 19. és 20. századi történelme bővelke-dik az olyan tervekben, amelyek a nyelvi, etnikai és a politikai határokon átlépve a térség egészét vagy annak egyes részeit nagyobb egységgé vagy egységekké törekedtek szervezni. Látszólagos hasonlóságuk ellenére ezeknek az integrációs elképzeléseknek a célrendszere és motivációs bázisa nagymértékben különbözött. Gazdasági előnyök, piacszerzés és stratégiai-biztonsági szempontból motivált területi terjeszkedés, nemzeti-nyelvi egységesülés és a rokonnépek szolidaritási érzése, továbbá a külső fenyegetettség elleni közös védekezés szándéka együtt vagy külön-külön egyaránt szerepet játszhattak kialakulásukban. A számtalan terv és konkrét politikai mozgalom ezek alapján négy jól elkülöníthető és folyamatosan létező trendet alkotott. Ezek a következők voltak:

– a Habsburg Birodalomnak mint az integráció egy korai formájának korszerűsítési, többnyire föderalizálási tervei;

– a német *Mitteleuropa*-koncepciók;

– a szláv népek egységtörekvése (pánszlávizmus) és az Orosz Birodalom, majd a Szovjetunió ehhez kapcsolódó expanziós politikája;

– s végül a három nagy multietnikus államalakulat, a Török, a Habsburg és az Orosz-Szovjet Birodalom helyén kialakult nemzeti államok konföderációs elképzelései.

* * *

A Habsburg Birodalom korszerűsítési tervei – eltekintve az egy-másfél évszázaddal korábbi nyugat-európai abszolutizmusokhoz hasonlítható centralizmustól, amely már a 18. század végére történelmi vereséget szenvedett – három nagy csoportba sorolhatók.

Az egyikbe azok a tervezetek tartoznak, amelyek számot vetve a helyi partikularizmusokkal föderalizálni akarták a birodalmat. Ezen belül három altípust különböztethetünk meg. Ezek egyike a történelmi-politikai hagyományokból, vagyis abból indult ki, hogy hol volt már valamikor, a korai középkorban vagy később egy olyan államalakulat, amelynek a hagyományaira többé-kevésbé szervesen ráépíthető lett volna egy föderatív egység. Ilyen volt az illírizmus egyik ága, amely a valamikori horvát államiságot, az ún. Háromegy Királyságot szerette volna új életre kelteni a Monarchián belül; a csehek trializmusa, amely az 1526 előtti cseh-morva államiságra hivatkozott; és mindenekelőtt a magyar politikai gondolkodás fő vonulata. 1867-ben ismeretes módon ez utóbbi jegyében jött létre a dualizmus, amelynek egyik lényeges eleme a történelmi magyar állam 1526-ban megszűnt egységének a helyreállítása volt.

A föderalisztikus elgondolások másik altípusa nem a történelmi, politikai hagyományokat, hanem az etnikumot vette alapul. A birodalmat tehát a területileg elkülöníthető nyelvi-etnikai csoportoknak megfelelően akarta átalakítani. Az első ilyen tervezetek a horvát Ognjeslav Ostrozinski (1817–1890) és a cseh Frantisek Palacky (1798–1876) nevéhez fűződnek, akik 1848–49-ben hét, illetve nyolc ilyen egység kialakítását javasolták.[1] A Monarchia etnikai föderalizálásának legátfogóbb tervét Aurel Popovici dolgozta ki a 20. század elején. A román politikus 15 területi egységgel számolt, s figyelmet érdemel, hogy a központi magyar terület és a román Erdély mellett Székelyföld is külön, éspedig magyar egységet képezett volna.[2]

A föderalizálási tervek harmadik altípusaként azokat az elképzeléseket említhetjük, amelyek kombinálták a történeti-politikai és az etnikai elvet. Báró Wesselényi Miklós 1843-as tervére, amely négy, s Jászi Oszkár 1918-as utópiájára, amely öt egységgel számolt, egyaránt ez volt a jellemző.[3]

A centralisztikus és a föderalisztikus elképzelésektől egyaránt különbözött a Monarchia korszerűsítésének az a koncepciója, amely a néhány éve ismét gyakran emlegetett kulturális, illetve perszonális autonómia megvalósításában látta a jövő útját. Ez a gondolat már az 1848–49-es osztrák alkotmánykísérletekben (Kremsier) és Kossuth forradalom utáni elképzeléseiben is felbukkant. Rendszerré azonban csak az osztrák szociáldemokraták javaslataiban állt össze a 20. század elején. Karl Renner és Otto Bauer elképzelésének a lényege abban állt, hogy radikálisan szétválasztották az államot, államigazgatást és állampolgárt egyfelől, és a nemzeti közösséget, a nemzeti-kulturális önigazgatást és a személyiséget másfelől. Előbbi esetében az etnikai-nyelvi hovatartozásnak semmilyen jelentőséget nem tulajdonítottak; a különböző szintű közigazgatási egységek nem az etnikai határoknak, hanem a földrajzi és gazdasági ésszerűségnek feleltek volna meg. A vallással, nyelvvel és az etnicitással összefüggő ügyekben azonban minden közösség, sőt egyén a legteljesebb autonómiával rendelkezett volna. Ily módon egy olyan kettős struktúra alakult volna ki, amely a modern államvezetés centralizációs szükségleteinek és az etnikai regionalizmusnak egyaránt tág teret biztosított volna.[4]

A Monarchia átalakítási terveinek mindkét eddig érintett típusa a birodalom aktuálisan létező határain belüli megoldásokban gondolkodott. Ezek mellett létezett azonban egy olyan harmadik, expanzívnak nevezhető koncepció is, amely a szomszédos kisállamok beszippantásával lényegében az egész térség integrálását tűzte ki célul. A 19. század elején ezt képviselte Metternich, aki elsősorban a német fejedelemségek és Svájc irányába akart terjeszkedni, a század utolsó harmadában pedig Rudolf főherceg, aki a „barbár cárizmussal" való leszámolás után Romániát, Szerbiát, Montenegrót és Orosz-Lengyelországot kívánta a birodalomhoz csatolni. Érdekes, hogy a Monarchia nagyhatalmi állásának megerősítése nemcsak a konzervatív – ha úgy tetszik „reakciós" – államvezetők, hanem a progresszív ellenzéki politikusok elképzeléseiben is jelen volt. Wesselényi Miklós említett tervezetében például „Oláhország és Moldva", valamint a bolgár, szerb és bosnyák területek kapcsolódtak volna szoros szálakkal a Monarchiához, Jászi Oszkárában pedig ezen túlmenően még Görögország, Albánia és Orosz-Lengyelország is.

A Monarchia jövőjéről folytatott viták az I. világháború végén a magukat nemzetiként meghatározó kis és középnagyságú államoknak a létrehozásával zárultak. Ez a döntés egy olyan államalakulat sorsát pecsételte meg, amely 400 esztendőn át mintegy tucatnyi kisebb-nagyobb népcsoport együttélésének a politikai kereteit biztosította. A feltevés akkor az volt, hogy az integrációnak ezt a hierachikus, „elavult" és „represszív" formáját a dunai népek modernebb és demokratikusabb szövetsége fogja felváltani. A Monarchia volt népeinek szoros együttműködése azonban mostanáig nem jött létre, s kétséges, hogy valaha létrejön-e. Ez a be nem váltott ígéret, valamint a 20. század más keserű tapasztalatai teszik, hogy a Habsburg Monarchia iránti nosztalgia mind a mai napig megmaradt, s hogy a dunai népek integrációjának – minden problémája és negatívuma ellenére – mindmostanáig ez a történetileg legsikeresebb formája.

***

A Habsburg Birodalomnak integrációs szempontból két alternatívája volt: a térséget két oldalról övező két nagyhatalomnak, Németországnak és/vagy Oroszországnak a behatolása és egy még nagyobb gazdasági és politikai egységnek a létrehozása, illetve a felszabadult kisnépeknek mint többé-kevésbé egyenrangú feleknek a szoros együttműködése. Expanzióra és a térség erőszakos integrációjára a német és az orosz politikai gondolkodók egyaránt régen, lényegében a 18. század óta készültek. Az első német intellektuel, aki az európai népek, vagy azok egy részének föderációját a németek részben földrajzilag, geopolitikailag, részben szellemileg, alkatilag motivált vezető szerepével kötötte össze, Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646–1716) volt. A következő évtizedekben, s különösen a 18. század végén és a 19. század elején a német szellemi élet kitűnőségeinek egész sora (Kant, Herder, Fichte, Schlegel) foglalkozott a német nyelvhatárokon túlmutató integráció kérdéskörével, illetve a németség európai, s ezen belül elsősorban közép- és kelet-európai civilizatórikus küldetésével. Ezeknek az ötleteknek konkrét és részletes politikai programmá ötvözője, s mint ilyen a német vezetésű közép- és kelet-európai integráció első szisztematikus végiggondolója, azaz a német *Mitteleuropa*-gondolat atyja a délnémet Friedrich List (1789–1846) volt. 1841-ben megjelent főművében és egyéb írásaiban List két, azóta igazolódott előfeltevésből indult ki. Az egyik az volt, hogy a jövő a nagy gazdasági egységeké, amelyek küzdeni, versenyezni fognak egymással. A másik pedig az, hogy bár építhet flottát, s így végül a trópusokon is megvetheti a lábát, ám a brit és a francia gyarmatbirodalmakhoz, illetve az Egyesült Államok gazdasági holdudvarához fogható tengerentúli területekre sem Poroszország, sem a jövő Németországa nem fog tudni szert tenni. Ezért „... a német állam jövője – hangoztatta – a kontinensen van; a német államnak itt kell gyarmatokat szereznie". A gazdasági versenyképesség biztosítása érdekében, s egyben az orosz–francia harapófogó elleni hatékony védekezés szempontjától is motiválva List szeme előtt egy olyan nagy közép- és kelet-európai gazdasági-politikai egység létrehozása lebegett, amelynek délkeleti határai egészen Perzsiáig nyúltak volna. Ennek érdekében javasolta egy vasútvonal kiépítését a német tengerparttól Közép-Európán és a Balkánon át a Perzsa-öbölig, továbbá a Duna és mellékfolyóinak a szabályozását. „Nekünk is megvan a magunk Vadnyugata, éppúgy mint az amerikaiaknak – írta –: a Duna alsó folyása menti országok, a Fekete-tenger és Törökország; az egész Délkelet, amely Magyarországon túl található, a mi hátországunk". A *Drang nach Osten*, pontosabban *Drang nach Südosten* mellett kívánatosnak tartotta List a nyugati terjeszkedést is. Ebben az irányban mindenekelőtt a német nyelvterülettel határos kisállamok, Belgium, Hollandia és Dánia, valamint délen Svájc csatlakozásával számolt.[5]

A *Mitteleuropa*-gondolat, amely ettől kezdve állandóan jelen volt a német politikai gondolkodásban, reális politikai programmá a német egység megteremtését (1871) követően kibontakozott gazdasági fellendülés eredményeként, és az új állam politikai-katonai hatalmára is támaszkodva válhatott az 1890-es évektől kezdődően. A számtalan terv és elképzelés, amely ezzel kapcsolatban 1890 és 1918 között napvilágot látott, két nagy csoportba sorolható.

Az exportorientált feldolgozó iparágak, a bankok és az ipari menedzser réteg által támogatott liberál-imperialista koncepciók egy olyan vámpolitikailag egyesített multinacionális gazdasági blokk létrehozására irányultak, amelybe a német-osztrák-magyar mag, a Balkán és a Benelux-államok mellett Franciaország és Skan-

dinávia is beletartozott volna. Ezek sem a német gazdaság számára létfontosságú világkereskedelmi kapcsolatok leépítésére, sem a német irányítású vámszövetség tagállamainak erőszakos politikai alávetésére, netán állami létük megszüntetésére nem törekedtek. E koncepciók legismertebbike Friedrich Naumann (1860–1919) lutheránus teológus és szociálreformer nevéhez kötődik, akinek *Mitteleuropa* című könyve németül 1915-ben, magyarul pedig 1916-ban jelent meg.[6]

A nagybirtokosok, katonai körök, s különösen az Össznémet Szövetség (*Alldeutscher Verband*) által propagált, s különböző *völkish* és fajbiológiai elemekkel átitatódott Mitteleuropa-elképzeléseknek viszont – a gazdasági megfontolásokon túlmenően – a közép-európai térség katonai eszközökkel megvalósítandó hatalmipolitikai alávetése, s ennek részeként keleten lengyel, baltikumi és orosz, nyugaton pedig észak-francia és belga területek bekebelezése is integráns részét képezte. Az I. világháború alatt ezt a programot képviselte a vezérkar, mindenekelőtt Eric Ludendorff tábornagy és köre.[7]

Az igen jelentős különbségek ellenére egy valami mindkét irányzatban közös volt: az 1871-ben létrehozott birodalom „kisnémet" bázisának gazdasági és politikai kiterjesztése Nyugaton az Atlanti-óceánig, Dél-Keleten pedig a Fekete-tengerig. Ennek a németség által dominált neomerkantilista „nagytérgazdaságnak" a jövő világrendszerében egy negyedik világhatalom funkcióját kellett volna betölteni azzal a céllal, hogy a térség biztonságát és prosperálását a három akkori világhatalommal, Angliával, Oroszországgal és az Egyesült Államokkal szemben válsághelyzetek esetén is biztosítani tudja.

Az oroszországi forradalmak után, 1918 tavaszán és nyarán egy pillanatra úgy tűnt, hogy a német vezetésű gazdasági és politikai tömörülés keleti fele létrejött. A Monarchia és Németország között 1918. május 12-én, Spában aláírt megállapodás vámunióhoz vezető szoros gazdasági, politikai és katonai együttműködést írt elő; a Baltikumot, Lengyelországot, Szerbiát és Romániát német, illetve osztrák-magyar haderő tartotta megszállva; Bulgária és Törökország, Finnország és az újonnan létrejött Ukrajna a német szövetségi rendszerhez tartoztak.

A végső vereség, s az ezt szankcionáló békeszerződés következtében a német kontinentális hegemónia lehetősége átmenetileg szertefoszlott. Az újrakezdés és az újbóli felemelkedés esélyei azonban megmaradtak, sőt a Monarchia felbomlása, a térség atomizálódása, s a rivális nagyhatalom, Oroszország tartós meggyengülése következtében a háború előtti helyzethez képest még javultak is. A konzervatív, hagyományos német vezető körök számára *Mitteleuropa* lényegében a két világháború között is olyan önmagában vett gazdasági cél volt, amelyhez erőszak nélkül kívántak eljutni, és amely többé-kevésbé az érintett nemzetek önállóságát is tiszteletben tartotta volna. Ennyiben ez a koncepció a háború előtti liberál-imperialista tervek folytatásának tekinthető. A nemzetiszocialisták integrációs elképzeléseit viszont áthatotta az a fajilag motivált és agresszívhegemóniális *Lebensraum*-elmélet, amely a századforduló pángermán ideológiáihoz hasonlóan a területszerzést és az „alsóbbrendű népek" alávetését és leigázását nemcsak megengedhetőnek, hanem a „felsőbbrendű" germán faj természtes kötelességének is tartotta.

Ez utóbbi győzelme és regnálása 1939 és 1944 között a német *Mitteleuropa*-gondolatot hosszú időre diszkreditálta. Bár az 1960-as évek második felétől kibontakozó nyugat-német *Ostpolitik* joggal párhuzamba állítható az 1920-as évek második felének közép- és kelet-európai német aktivitásával, a nyílt tudományos vita *Mitteleuropá*ról csak 1985–86-ban kezdődött el, s az első konferenciát német nyelvterületen ilyen címmel csak 1987-ben rendezték meg. Kevés volt azoknak a száma is, akik a 80-as évekig akárcsak utalni is mertek volna arra, hogy a náci *neue Ordnung* mélyén valami mélyebb és tartósabb erő húzódott meg a hitlerizmusnál, s hogy ez az erő a háború utáni káoszt túlélve már az 1960-as évekre a nyugat-európai integráció alappillérévé vált. E kevesek közé tartozott Arnold Toynbee, aki a náci gazdasági integráció mérlegét 1955-ben így vonta meg: „Európának az az erőszakos katonai, politikai és gazdasági egyesítése, amit Hitler megvalósított, gyakorlati válasz volt Európa legégetőbb szükségletére. Bár Európa problémájának ezt a brutális, hitleri típusú megoldását a vonakodó haszonélvezők számára gyűlöletessé tették azok az agresszív lépések és barbár módszerek, amelyek révén ide eljutottak, továbbá az önző német nemzeti célok, amelyek érdekében ezt kiaknázták, mindazonáltal súlyos csapás lenne Európára, ha a német zsarnokság alóli kiszabadulás árába belefoglaltatnék annak elvesztése is, ami ennek a zsarnokságnak az egyetlen nagy haszna volt".[8] Bár Toynbee ezt elsősorban Nyugat-Európára értette, megállapítása Közép- és Kelet-Európára talán méginkább vonatkoztatható.

* * *

A német Mitteleuropa-tervekhez hasonlóan a pánszláv-pánorosz eszmék előzményei is a 18. századig nyúlnak vissza. Az első orosz uralkodók, akik észak-nyugati és különösen dél-nyugati expanziójuk alátámasztásaként a szlávságra is hivatkoztak, Nagy Péter (1672–1725), a Balti-tenger keleti partvidékének meghódítója és II. (Nagy) Katalin (1729–1796) volt, aki Litvániát, Kurföldet, Fehér-Oroszországot, Kelet-Lengyelországot és a Fekete-tenger északi partvidékét csatolta a birodalomhoz. Az orthodox népek, illetve Konstantinápoly felszabadításához képest azonban a pánszlávizmus még mindkettejük legitimációs ideológiájában alárendelt szerepet játszott. A hangsúly a szláv népek felszabadítására és egyesítésére I. Sándor cár (1777–1825) ural-

kodásának idején, 1801 és 1825 között helyeződött át. Ekkor került a birodalomhoz Finnország (1809), Besszarábia (1812) és Lengyelország maradéka (1815); s ekkor, Napoleon birodalomalapítási törekvéseivel szemben fogalmazódtak meg az első politikai szempontból komolyan vehető pánszláv, illetve pánorosz tervek is Kelet-Közép-Európa és a Balkán orosz vezetés alatti egyesítéséről.

A Napoleonra mért vereség után Oroszország európai befolyásának első kimagasló csúcsára érkezett. Bár a tervezett nagy balkáni szláv vazallus állam nem jött létre, az 1815-ös bécsi kongresszus nemcsak Finnország 1809-es és Besszarábia 1812-es annektálását ismerte el, hanem Lengyelország maradékát is orosz protektorátus alá helyezte. I. Sándor ezt követően változtatott politikáján. További európai területek bekebelezése helyett ő is, és utóda, I. Miklós cár (1796–1855) is a már megszerzett területek integrálására, illetve a birodalom konszolidálására törekedett. A nyelvi-kulturális oroszosítás közismerten kudarcot vallott, ám a gazdasági integráció – különösen a birodalmon belüli belső vámhatárok 1850-es lebontása után – ért el eredményeket. A Lodz körzetében kialakult hatalmas lengyel textilipart például kifejezetten az orosz birodalmi keretek éltették.

A viszonylagos külpolitikai passzivitás és a lengyelekkel szembeni nem éppen testvéri bánásmód ellenére Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európa fiatal szláv értelmiségének számos képviselője úgy tekintett Oroszországra, mint felszabadítóra, illetve a szláv népek természetes vezetőjére. E romantikus és főleg kulturális jellegű pánszlávizmusnak a képviselői, például a cseh Antonin Marek (1785–1877), a szlovák Jan Kollár (1793–1852) vagy a horvát Ljudevit Gaj (1809–1872) egyaránt a szláv összetartozás eszméjét hirdették, és egy Oroszország által vezetett nagy szláv birodalomról álmodoztak. Néhányan közülük – például a lengyel Kazimierz Krzywicki (1820–1883) vagy a szlovák Ludevit Stúr (1815–1856) – eljutottak odáig, hogy teljes beolvadásra, azaz nyelvük, vallásuk és nemzeti identitásuk feladására, s az orthodox vallás és az orosz nyelv átvételére szólították fel honfitársaikat.

A szlávok összetartozását és orosz vezetés alatti egyesülését hirdető pánszláv nézetek az orosz szlavofilizmus konzervatív-nacionalista képviselőinek, Mihail Petrovics Pogogyinnak (1800-1875), a moszkvai egyetem történészprofesszorának, Rosztyiszlav Fagyejev (1826-1884) tábornoknak és Nyikolaj Danyilevszkij (1822–1855) természettudósnak az írásaiban álltak össze részletes politikai programmá az 1860-as évek második és az 1870-es évek első felében. Ennek lényege az orosz befolyás kiterjesztése volt egész Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európára. „Oroszország – hangoztatta például Fagyejev – vagy az Adriai tengerig terjeszti ki vezető szerepét vagy visszaszorul a Dnyeper mögé."[9]

Az I. világháborús orosz hadicélok a 19. századi pánszláv-pánorosz terveket konkretizálták. Ezek minimuma délen a Szorosok és Konstantinápoly, ettől északra pedig a birodalom nyugati határai mellett fekvő rutének lakta területek (Bukovina, Kárpátalja, Kelet-Galícia), továbbá a Dardanellákhoz hasonlóan stratégiai fontosságú kelet-porosz tengerpart megszerzése volt. Az orosz-ukrán-litván nyelvterülettől nyugatra névlegesen szövetséges, valójában azonban vazallus államok övezetének a létrehozását tervezte az orosz külpolitika. Ennek déli pillére egy Belgrádból irányított nagy délszláv állam, az északi pedig a mai helyzethez hasonlóan nyugatra tolt Lengyelország lett volna. Az Osztrák-Magyar Monarchia jövőjével kapcsolatos pétervári viták eredője 1916-ra a birodalom teljes felosztása, illetve „új nemzeti államok" szervezésének az elfogadása lett. A három új állam, Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia közül Oroszország elsősorban az utóbbit kívánta szoros kötelékekkel magához láncolni. Bár formális bekebelezését a kulturális és vallási különbségek miatt a szakértők nem javasolták, azt mindenképpen kívánatosnak tartották, hogy a királyságként elképzelt új szláv állam élére Lengyelországhoz hasonlóan orosz uralkodó kerüljön. Magyarország, Románia és Bulgária jövőbeli státusára vonatkozó konkrét orosz elképzelések nem ismeretesek. Aligha kétséges azonban, hogy orosz győzelem esetén egyetlen választási lehetőségük az Oroszország által irányított vazallus államok, Lengyelország, Csehszlovákia és Nagy-Szerbia szövetségi rendszeréhez való csatlakozás lett volna.

II. Miklós cár (1868–1918) tervét negyedszázad múlva Joszif Visszárionovics Sztálin valósította meg. Ennek azonban a pánszlávizmushoz, amely a szláv népek körében már az I. világháborúban diszkreditálódott, és a háború végén történelmi vereséget is szenvedett, semmi köze sem volt. Az 1941-es német támadás után a szovjet vezetés ugyan megpróbálkozott a szláv népek szolidaritásérzésének taktikai jellegű újraélesztésével, ám a kísérlet kudarccal végződött. A magyarok, a románok, a finnek és a baltiak mellett ismeretes módon a bolgárok, a horvátok, a szlovákok, sőt még az ukránok is a németek, s nem a „szláv testvér" mellett harcoltak, s emellett a szovjet-lengyel és a szovjet-szerb viszony is súlyos ellentmondásoktól volt terhes. A Belgrádban megrendezett 1946-os pánszláv kongresszus így folytatás nélkül maradt, s az 1947-től kialakuló szovjet-orosz hegemónia kizárólagos legitimációs ideológiája a „szocializmust építő népek" állítólagos érdekazonossága és egymásrautaltsága, azaz az ún. proletár internacionalizmus lett.

A félévszázados szovjet integrációs kísérlet, amelynek különböző aspektusaival 1990-ig Nyugaton és Keleten egyaránt elemzők százai foglalkoztak, de amelynek egyesek ma még a létezését is tagadják, sok szempontból hasonlított a II. világháború előtti és alatti német *Mitteleuropá*hoz. Mindkét esetben egy nagyhatalom láncolta magához és szervezte meg gazdaságilag, politikailag és katonailag a határai mentén elhelyezkedő kis-

államokat, amelyek egyedül az alkalmazkodás és a kudarcra ítélt ellenállás alternatívája között választhattak. Mindkét nagyhatalom törekedett ideológiájának kizárólagossá tételére, továbbá kultúrájának és nyelvének terjesztésére, azaz germanizációra, illetve russzifikációra is. A különbség – és ez persze nagyon jelentős – abban állt, hogy a II. világháború végéig egy félig nyugat-európai, a technikai haladás tekintetében élenjáró, és ezért nagy természetes vonzerővel rendelkező impériumhoz kapcsolódott a térség, ezt követően pedig egy olyan félázsiai és civilizatórikus szempontból elmaradott birodalomhoz, amely a régióban, s különösen Kelet-Közép-Európában mindvégig idegen maradt, és követendő modellé válni a legtöbb nép számára sohasem tudott. A szovjet kísérlet kudarcának egyik mélyen fekvő oka nyilvánvalóan ebben keresendő.

* * *

Az Osztrák-Magyar Monarchia föderatív átalakításának tervei, valamint a császári Németország és a cári Oroszország, illetve a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió expanzív és hegemonisztikus regionalizmusa mellett a 19. és a 20. századi közép- és kelet-európai integrációs törekvések negyedik nagy irányzatát azok a mozgalmak alkották, amelyek a térséget domináló három birodalom vagy ezek egyikének-másikának a megdöntése révén etnikailag többé-kevésbé homogén nemzetállamok, illetve második lépésként ezek szoros szövetségének, konföderációjának a létrehozására törekedtek. Az antidinasztikus-forradalmi attitűd természetesen nem zárta ki, hogy a „szent cél" érdekében egyik vagy másik nagyhatalom – olykor az orosz, néha a török, leggyakrabban pedig a francia – támogatása igénybe vétessék. Erre azonban általában nem stratégiai, hanem többnyire taktikai megfontolásokból került sor. Az antidinasztikus-forradalmi mozgalmak másik nagy paradoxonja az volt, hogy az új nemzetállamok elképzelt szövetségén belül a legtöbb elnyomott és felszabadításra váró nép minimálisan *primus inter pares*, de gyakran kifejezetten irányító-domináló szerepet szánt magának. Másként fogalmazva: a „kisnemzeti" nacionalizmus szándékai szerint éppen, vagy majdnem olyan expanzív és represszív tudott lenni, mint a „nagynemzeti", s ha az előbbi mégis több rokon- és kevesebb ellenszenvet vívott ki magának mint az utóbbi, akkor az nem a kettő közötti minőségi különbséggel, hanem azzal magyarázható, hogy az ún. kisnemzetek általában sokkal eszköztelenebbek voltak az ún. nagynemzeteknél.

A modern nacionalizmus eszméjét, amely szerint az azonos származásúak és az azonos nyelvet beszélők együttélésének ideális és egyedül legitim politikai formája a nemzetállam, a balkáni és a kelet-közép-európai népek közül a 19. század első felében az a kettő kötötte össze leginkább a szövetkezés eszméjével, amely a legnagyobb birodalmi hagyománnyal rendelkezett: a görög és a lengyel. De mellettük hasonló javaslatokkal jelentkeztek a szerb és a román államvezetők és politikai gondolkodók is. Ezek a tervek eleddig mindig akkor kerültek előtérbe, amikor a *status quo* valamiért megrendült: 1848–49-ben, az I. világháború végén, az 1930-as évek első felében, a II. világháborúban, s utoljára napjainkban, pontosabban az 1990-es évek elején.

Közép- és Kelet-Európa 1848–49-es forradalmai közül ismeretes módon a magyar jutott a legtovább: a Habsburgok detronizációjáig és a függetlenség kikiáltásáig. Az ország soknemzetiségű jellegéből adódóan a magyar volt az, amely az összes többi antidinasztikus-forradalmi mozgalomtól eltérően nem területszerzésre vagy -visszaszerzésre törekedett, hanem meglévő birtokainak a védelmére kellett összpontosítania energiáit. A nemzetiségi ambíciók és a Habsburg abszolutizmus harapófogójába került magyar forradalmárok néhány kiemelkedő alakja hajlott a nem magyar népek széleskörű területi autonómiájának az elfogadására, sőt számolt azzal is, hogy a történelmi Magyarország esetleg felbomlik. A többség azonban képtelen volt megbékélni ezzel a perspektívával, s maga Kossuth is csak 1862-re jutott el Horvátország és esetleg Erdély különválásának, továbbá a szerb Vajdaság autonómiájának az elfogadásáig, s ezáltal a Dunai Egyesült Államok délszláv, román és magyar tervének meghirdetéséig. Realitása ennek azonban ekkor már egyáltalán nem volt.[10]

Az olasz egység létrejötte (1859–1861), az osztrák-magyar kiegyezés (1867), s végül Németország megszületése (1871) Kelet-Közép-Európa politikai viszonyait több évtizedre stabilizálta. Az antidinasztikus-forradalmi törekvések ezzel hosszú időre talajukat vesztették, s átütő erővel csak az I.világháború második felében jelentkeztek ismét. A világháború alatti és utáni integrációs elképzelések közül a legátfogóbb Tomas G. Masaryk 1917-ben meghirdetett terve (*Az új Európa*) volt. Ez nemcsak a lengyelek, csehszlovákok, délszlávok, hanem a litvánok, a lettek és az észtek, sőt a románok és az olaszok szoros együttműködésével is számolt. Csatlakozhattak volna a magyarok is, feltéve ha „saját népük kormányzására szorítkoznak és belátják, hogy a szlávok és latinok nem ellenségesek velük szemben".[11] Masaryk célja egy olyan németellenes védőöv létrehozása volt, amely Franciaországgal és Angliával együttműködve reményei szerint hosszú időre békét és kiegyensúlyozott viszonyokat teremtett volna Európában.

Masaryk ás mások I. világháború alatti és utáni integrációs elképzeléseiből egyetlen egy sem valósult meg. Az új vagy újjászülettt államok etnikailag motivált politikai szembenállása és területi rivalizálása ezúttal is meghatározóbbnak bizonyult a a gazdasági ésszerűségnél és a biztonság követelményeinél. A 19. századi helyzethez képest a különbség csupán annyi volt, hogy nemzeti céljaikat elérvén a korábbi kis irredenták többsége, a lengyel, a szerb, a román és a görög a *status quo* alapjára helyezkedett, az eredetileg védekező jellegű magyar nacionalizmus viszont revizionizmussal és irredentizmussal töltődött fel. A Magyarországgal szem-

ben 1920–21-re kialakult csehszlovák-román-jugoszláv katonai és politikai együttműködésben (Kisantant) pontosan ez az ellentét fejeződött ki.

Az 1929–33-as gazdasági világválság és Hitler 1933-as hatalomrajutásának hatására a 30-as évek első felében Nagy-Britannia és Franciaország ismét számos kísérletet tett a közép- és kelet-európai kisnépek megbékítésére és kölcsönösen előnyösnek elképzelt együttműködésük kialakítására. A Briand, Tardieu, Hodza és mások nevével fémjelzett vámuniós és egyéb tervek minimálisan szükséges közép- és kelet-európai támogatottsága azonban továbbra is hiányzott. A politikai antagonizmusok mellett ennek ekkor azonban már volt egy másik oka is: a gazdasági komplementaritás hiánya. Az elmúlt másfél évtizedben mindegyik új vagy újjászületett állam gazdasági önállóságra törekedett, amelynek következtében a régi, részben Monarchián belüli kötelékek és összefonódások gyors ütemben bomlottak fel. Az a Csehszlovákia például, amely kivitelének több mint felét az 1920-as évek elején még a dunai államokban értékesítette, az évtized végén exportjának márcsak egyharmadát tudta ugyanott elhelyezni. Erre válaszul Csehszlovákia lisztszükségletének egyre nagyobb részét szerezte be tengerentúlról, miközben a szomszédos agrárexportőr országok piachiánytól szenvedtek. Az 1930-as évek közepén-végén a kelet-közép- és dél-kelet-európai országok egymás közötti kereskedelme a közvetlen szomszédság, a természetes lehetőségek és a történelmi hagyományok ellenére az összforgalom 10–15 százalékára csökkent, miközben a kontinens fejlettebb nyugati felével exportjuk és importjuk 70–80 százalékát bonyolították.[12] Ezen belül persze egy további átstrukturálódás is végbement. A brit és francia részesedés egyre jelentéktelenebbé, a német pedig egyre meghatározóbbá vált. 1932-ben a német külkereskedelem a dél-kelet-európai országok export- és importforgalmának még csak 10–25 százalékát kötötte le, 1938–39-ben viszont már 40–55 százalékét, sőt Bulgária esetében 65–70 százalékát. Más szavakkal ez azt jelentette, hogy a román és a jugoszláv gazdaság ugyanúgy a némettől függött, ahogy a magyar vagy a bolgár is.

A II. világháború alatt minden korábbinál részletesebb és konkrétabb tervek születtek az orosz és a német nyelvterület közötti államok konföderációkká szervezéséről. Az amerikai és a brit szakértők egyaránt három egység, egy balti-lengyel, egy dunai és egy balkáni létrehozásával számoltak.[13] Az 1942. január 15-i görög-jugoszláv egyezménnyel s az 1942. január 25-i lengyel-csehszlovák szándéknyilatkozattal az első konkrét lépések is megtörténtek ebbe az irányba. Ha a Vörös Hadsereg feltartóztatható lett volna az Orosz Birodalom történelmi határainál, reális esély nyílhatott volna az ellentétektől terhes múlt meghaladására, az igazi megbékélésre és kiegyezésre, s mindennek alapján kölcsönösen előnyös biztonsági és gazdasági együttműködés kialakítására.

Szabad államok szabad társulása helyett a közép- és kelet-európai népek többségének 1945 utáni osztályrésze a Varsói Szerződés és a KGST lett. Még le sem pattant azonban teljes mértékben a szovjet integráció páncélja, s máris új életre keltek azok a regionális együttműködési elképzelések, amelyek történelmi előképei az Osztrák-Magyar Monarchia föderalizálási tervei, a 19. századi antidinasztikus-forradalmi mozgalmak konföderációs utópiái, a két világháború közötti vámuniós elképzelések, s végül a II. világháború alatti angolszász-amerikai béketervek között lelhetők fel. Ezek közül néhány, például Brezinski 1990-es javaslata a lengyel-csehszlovák konföderációról, egyes lengyel körök felvetése a Baltikum és a Fekete-tenger közötti országok (gyakorlatilag az egész régió) közötti laza kooperációról vagy Ukrajna 1993-as kezdeményezése egy közép-európai biztonsági övezet kialakításáról, a megvalósítás legkezdetibb stádiumáig sem jutott el. Vagy azért, mert a potenciális résztvevők teljes érdektelenséget mutattak, vagy azért mert éppenhogy érdekeikkel ellentétesnek vélték a javaslatokat. Néhány más kezdemenyezésen, így például a Balkán-országok között még az 1970-es években kezdődött közeledésen, az Alpok-Adria kooperációból kinőtt Közép-Európai Kezdeményezésen (közben *Pentagonálé*nak, majd *Hexagonálé*nak is nevezték), a visegrádi csoport együttműködésén, vagy a lengyel, szlovák, magyar, ukrán és román szubregionális kooeperáción a Keleti Kárpátok térségében, viszont ígéretes kezdés után teljesedett be a történelmi fátum. A 19. századi és a két világháború közötti helyzethez hasonlóan vagy a politikai félelmek kerekedtek felül, vagy a gazdasági komplementaritás hiányzott. Előbbire a kárpáti szubregionális együttműködési terv kudarca a legjobb példa, amelyet Románia és Szlovákia egyaránt a magyar revizionizmus trójai falovaként fogott föl, s még nacionalista lengyel szervezetek is támadtak Lengyelország területi integritásának állítólagos veszélyeztetése miatt. A másikra pedig a visegrádi együttműködés elsorvadása, amelyet Vaclav Klaus, illetve a cseh önzés számlájára szokás írni, valójában azonban arról is szó volt, hogy a hozsannázó propaganda ellenére a visegrádi szövetkezés egyik partner számára sem volt, s nem is lehetett olyan attraktív sem gazdasági, sem pedig katonai szempontból, mint az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozás. A kommunizmus bukása utáni számtalan közép- és kelet-európai integrációs kezdeményezés közül igazán meggyökeresedettnek és továbbra is reménytkeltőnek ma már jobbára csak a balti államok és Skandinávia, valamint Törökország és a Fekete-tenger körüli államok gazdasági együttműködése tekinthető. Az ok is világos: mindkét esetben egy technikailag fejlett és tőkeerős regionális centrum vonza maga köré az elmaradott és szegény, de kulturálisan rokon perifériát. Ezért valószínűleg igazuk van azoknak a politikai elemzőknek[14], akik szerint a gazdasági komplementaritás hiánya, amit az elmúlt negyven év nemcsak konzervált, hanem el is mélyített, a nyelvi és kulturális heterogenitás, a továbbra is virulens etni-

kai ellentétek és etnikailag motivált területi viták, valamint az érzékelhetően hiányzó nagyhatalmi akarat miatt a kelet-közép- és dél-kelet-európai konföderációs tervek megvalósítására ma annál is kevesebb esély van, mint a térség korábbi válsághelyzetei során eddig bármikor.

Irodalom

Az európai egységtörekvések történetére általában: Bernard Voyenne: *Histoire de l'idée européenne*. Paris, 1964; Denis de Rougemont: *The Idea of Europe*. New York, London, 1966. Derek Heater: *The Idea of European Unity*. New York, 1992.

A Habsburg Monarchia föderalizálására: Robert A. Kann: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*. 2 vols. New York, 1950, 1964; Rudolf Wierer: *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz, Köln, 1960.

A német Mitteleuropa-koncepciókra: Henry Cord Meyer: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945*. The Hague, 1955.; Jacques Droz: *L'Europe centrale. Évolution historique de l'idée de „Mitteleuropa"*. Paris, 1960.; *Mitteleuropa. History and Prospects*. Ed. by Peter Stirk. Edinburgh University Press, 1994. és Pritz Pál: *Pax Germanica. Európa újjárendezésének német tervei a II. világháború alatt*. Kézirat, 1996.

A pánszlávizmusra és az orosz-szovjet expanzió történetére: Louis Leger: *Le Panslavisme et l'Interet francais*. Paris, 1917.; Alfred Fischel: *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg*. Stuttgart, Berlin, 1919.; Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Bp., 1941.; Hans Kohn: *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. Notre Dame, Indiana, 1953.; Gecse Géza: *Bizánctól Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből*. Bp., 1993.; *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914–1917*. Ed. by Henry L. Roberts. New York, 1963.; *Soviet Policy in Eastern Europe*. Ed. by Sarah Meiklejohn Terry. New Haven, London, 1984.; *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?* Ed. by William E. Griffith. Boulder, London, 1989.

A konföderációs elképzelésekre: Joachim Kühl: *Föderationsplane im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. München, 1958.; Leften Stavros Stavrianos: *Balkan Federation. A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*. Hamden, Connecticut, 1964.; Mérei Gyula: *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchiában 1840–1918*. Bp., 1965.; Faragó Tamás: A két világháború közötti kelet-európai integrációs törekvések történetének kutatásához. in *Tanulmányok az integráció témaköréből*. Bp., 1971.; Diószegi László: *Föderációs tervek Közép- és Kelet-Európáról a két világháború között*. Kézirat, 1996.; Bán D. András: *Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Dél-Kelet-Európáról, 1939–1947*. Kézirat, 1996.; F. Stephen Larrabe: *East European Security After the Cold War*. RAND, 1994.

Jegyzetek

1 A tervezeteket közli, illetve ismerteti Stephan Pejakovic: Aktenstücke zur Geschichte des kroatish-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Wien, 1861. Függelék és Rudolf Wierer: Der Föderalismus im Donauraum. Graz, Köln, 1960. 33–40.

2 Aurel C. Popovici: Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich. Politische Studien zur Lözung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn. Leipzig, 1906.

3 Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Sajtó alká rend. Gál István. Kolozsvár, év nélk. 1–2. köt. és Jászi Oszkár: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp., 1918.

4 Springer [Karl Renner]: Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichisch-ungarischen Monarchie. Wien, Leipzig, 1906. és Karl Renner: Das Selbtbestimmmungsrecht. Wien, 1918.

5 Henry Cord Meyer: Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945. The Hague, 1955. 13–15. Vö. William Henderson: Friedrich List. Reutlingen, 1989.

6 Friedrich Naumann: Mitteleuropa. Berlin, 1915. és Naumann Frigyes: Közép-Európa. Bp., 1916.

7 Részletesebben lásd Tokody Gyula: Az Összننémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918). Bp., 1959.

8 Idézi Anthony McElligott: Reforging Mitteleuropa in the Crucible of War. in Mitteleuropa. History and Prospects. Ed. by Peter Stirk. Edinburgh University Press, 1994. 130.

9 Idézi Gecse Géza: Bizánctól Bizáncig. Epizódok az orosz pánszlávizmus történetéből. Bp., 1993. 66.

10 Vö. Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. Bp., 1927., Katus László: A magyar politikai vezetőréteg a délszláv kérdésről 1849 és 1867 között. in Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Szerk. Fried István. Bp., 1987. 147–184. és Borsi-Kálmán Béla: Együtt vagy külön utakon. Bp., 1984. 79–217.

11 Thomas G. Masaryk: The New Europe. The Slav Standpoint. Wsahington, D.C., 1918. 60.

12 Berend T. Iván: A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez. in Berend T. Iván, Ránki Görgy: Gazdaság és társadalom. Bp., 1974. 123–126.

13 Vö. részletesebben Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminidsztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, 1992. és Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943. Szerk. Bán D. András. Bp., 1996.

14 Lásd pl. Kende Péter: Volt-e valaha is esélye egy dunai államszövetségnek? in Kende Péter: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Bp., 1994. 105–128.

PRITZ PÁL

Pax Germanica

Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban[1]

A lét elviselhetetlen könnyűsége című könyvében *Milan Kundera* egy helyütt az alábbi vallomást teszi: „A minap hihetetlen érzelmi megnyilvánuláson kaptam rajta magam: egy Hitlerről szóló könyvet lapozgattam, és némelyik fénykép láttán elérzékenyültem: ugyanis a gyermekkoromat idézték fel bennem, mely egybeesett a háborúval: néhány rokonom Hitler koncentrációs táboraiban pusztult el, de mi volt a haláluk ahhoz képest, hogy Hitler fényképei életem tovatűnő idejére emlékeztettek, az időre, mely nem tér vissza." Az író szerint „ez a Hitlerrel való kibékülés mélységes erkölcsi perverzió bizonyítéka, mely összefügg a visszatérés tényét lényegileg tagadó világgal, mert az ilyen világban minden előre megbocsáttatik, következésképp minden cinikusan meg is engedtetik."

Mégis magam nem egyszer meghökkenést, értetlenkedést, fürkésző bizalmatlanságot látok a tekintetekben, amikor a munkám után kutakodó kedves és udvarias kérdésekre válaszolva azt jelzem, hogy a Pax Germanicáról szeretnék nagyobb lélegzetű összefoglalást írni. Ezért is tartom fontosnak az író mély lélektani ismeretekről tanúskodó vallomását, amelyhez történelembölcseletét is hozzáilleszti:

„...mert a történelem olyasmiről szól – írja – , ami nem tér vissza, a vérzivataros évek puszta szavakká, eszmecserékké, elméletekké változnak, a pehelynél is könnyebbek lesznek, nem keltenek félelmet."

Félévszázada annak, hogy a német fasizmus kezéből az antifasiszta koalícióba szövetkezett erő kiütötte a gyilkos fegyvert, ám az a szenvedésözön, amelyet az akkori Németország – persze tegyük hozzá: segítőtársaival együtt – az emberiségre zúdított még mindig oly közeli, hogy ezek az esztendők napjainkban sem tűnnek a pehelynél is könnyebbnek. A rám szegeződő tekintetekből is ezt szoktam kiolvasni. A jeles írót mégis azért véltük helyénvalónak idézni, mert valóban bölcsen utal arra, hogy idő múltával a lezárult történetekről szavakkal, eszmecserékkel és elméletek révén szólhatunk, tehát előtérbe kerülhet az értelem, s a korábban oly jogos érzelmi indulatok a tárgyilagos mérlegelésnek adják át helyüket.

Ha Hitler a háborút megnyerte volna – ezt a címet adta a Németországban ismert író és közíró *Ralf Giordano* hasonló tárgyú könyvének. Vajon – a dolgok mélyére pillantani törekedvén – ilyen megközelítésben valóban meg lehet a történelmi összefüggéseket ragadni? Hitünk szerint adekvát választ a kérdésre csak dialektikusan adhatunk. Tehát egy pontig igen, ellenben azon túl semmiképpen sem. Mert az egész eddig megismert forrásanyag és szakirodalom alapján elmondható: a fasiszta Németország semmikor, még hatalmának csúcspontján sem azonosítható abszolút és kizárólagos mértékben a hitleri akarattal és törekvésekkel.

Nem kétséges, hogy Hitler – és vele együtt hozzá hasonlóan, illetve nem csekély mértékben általa delejezett környezete – konok szilárdsággal ragaszkodott lidérces elképzeléseihez. Hiába jutott hatalma túl a zeniten, hiába lehetett-kellett a sztálingrádi fordulat után érzékelni, hogy a világuralmi elképzelések realizálása alól egyre inkább kicsúszik a talaj, a hitleri elgondolásokban semmiféle változás nem következett be. 1943 májusában a birodalmi és körzetvezetők hipnotizált lelkes sokasága előtt a Führer Európa sokállamiságát limlomnak, ócska kacatnak minősítette, amelyet mennél gyorsabban fel akart számolni. Olyan egységes kontinensről vizionált, amelynek a németek adják meg a szervezetét. Mintha Sztálingrád falai között a közeli hónapokban semmi sem történt volna, teljes elvakultsággal jelentette ki, hogy gyakorlatilag nincs másik vezető hatalom erre a szerepre. Számára számbaveendő – és egyben később félresöprendő – tényezőként csak nagy szövetségesei léteztek. Ezért mondja szerencsésnek, hogy nincsenek japánok Európában, s ezért örvendezik azon, hogy az olaszok sem jelentenek számára komoly konkurenciát. A japán veszedelmet tarthatta a nagy stratéga a legfélelmetesebb gondnak, mert nem sokkal később a kérdésre ismét visszatért abban a formában, hogy mi lenne, ha a japánok betelepednének Európába. Gondterhelten kijelenti, hogy akkor a dolgok lényegesen másképpen festenének, de azzal hessegeti el ezt a szörnyű lehetőséget, hogy ismételten leszögezte: az adott pillanatban gyakorlatilag csak a németek jelentik az öreg kontinensen az egyetlen számításba jöhető vezető hatalmat.

A sztálingrádi fordulat jelentősége legfeljebb annyiban módosította gondolkodását, hogy az egész Európa feletti uralom megszerzését még sok küzdelmen keresztül vezető útnak látta és láttatta. A „legpompásabb" sikerek bekövetkeztét ellenben kétségtelennek gondolta. Arról sem lehet beszélni, hogy Sztálingrád nyomán legalább a világuralomról szőtt álmait feladta volna, beérte volna az „Európa-erőd"-ben történő berendezkedéssel. Alapkoncepcióján – ti., hogy először Európát kell birtokba venni, s onnan lehet továbblépni, több generációs küzdelemsorozat révén, a világuralom irányába – most sem változtat semmit. Szóban forgó 1943. májusi beszédében is kimondja: az Európa-uralomtól a világuralom felé vezet az út. „Aki Európát birtokolja,

az ezáltal a világ irányítását is magához fogja ragadni." A történelem fintora, hogy hiába nézte le Hitler a tradicionális polgári világot és annak eszméit, bizony ő sem tudott ettől az örökségtől minden vonatkozásban megszabadulni. Hiszen ebben az összefüggésben nem lehet nem gondolni arra, hogy ennek az elképzelésnek megvoltak a maga eszmetörténeti előzményei. Ti. abban a meglehetősen elterjedt, számos történeti összefoglalás sugallta képben, amely úgy beszélt világtörténelemről, hogy az vagy leszűkült Európára vagy jobbik esetben is csak kitekintést nyújtott a többi kontinens történéseire, de minden vonatkozásban az Európaközpontúságot sugallta.

Ebben a törekvésében azonban Hitler valójában nem tudhatta maga mögött birodalmának teljes erejét. Két vonatkozásban sem. Az egyiket a vilmosi liberálimperializmus továbbélése jelentette, a másik vonatkozást pedig a Páneurópa-gondolat e korszakban is kitapintható jelenléte testesíti meg. Olyasmi volt ez mint a mag a hó alatt. Vaskosan ellentétes dolgok rejtették el a „magot" a kortársak előtt, akiknek zöme nemcsak intellektuálisan nem lehetett alkalmas arra, hogy a mélybe pillanthasson. Hiszen a „felszíni jelenségek" jelentették számukra az életes valóságot, s ez a valóság nélkülözést, szenvedést, nem ritkán súlyos megaláztatást, sőt megsemmisülést jelentett. Következőleg ezek a felszíni jelenségek akkor meghatározóak voltak. Mégis amiképpen a természet örök törvényei a tél kemény jégpáncéljának egyszer csak a végét hozzák meg, s utat adnak a sérülékeny mag megizmosodásának, szárba szökkenésének, hasonlóképpen a történelemben munkálkodó kemény erők nemcsak a fasizmus szükségszerű bukását érlelték meg. Ezek az erők persze sok szempontból másfélék voltak, mint a természetben hatóak, annyiban azonban rokoníthatóak velük, hogy végső soron szintén szívósan kiharcolták a maguk akaratát. Akkoron ezeket az erőket az antifasiszta koalíció szükségszerű egybekovácsolódása és nemkülönben szükségszerű győzelme testesítette meg.

Cím nemcsak erről volt szó. Ezek az erők nemcsak a fasizmus szükségszerű bukását érlelték meg, de azt is, hogy az istenek alkonya nemhogy ne essen egybe az emberiség pusztulásával, hanem éppen ellenkezőleg: nyitányává válhasson – persze nem azonnal, hanem megint számos kacskaringón át – annak az Európai Uniónak, amelynek teljessé válásától még hallatlanul ellentmondásos századunk búcsúztával is nem kevés akadály választ el bennünket, de amelynek falai már magasodnak, s a hétköznapi szemmel nézelődő átlagemberek számára is mind impozánsabbaknak tűnnek.

A történeti szakirodalom számos munkájának – széles forrásbázisra támaszkodó – megállapításával összhangban magunk is arra iparkodtunk rámutatni, hogy a hitleri agresszív elgondolások mily széles sávon esnek egybe a vilmosi Németország idegen térségeket német befolyás alá kényszeríteni akaró törekvéseivel. Az összegző megállapítások keretében azonban helyénvalónak tűnik, hogy most ezeknek a törekvéseknek a *korlátozó* jellegére tegyük a hangsúlyt. Tehát arra, hogy mivel a történelemben hosszabb időtávon kiformálódó struktúrák általában tartósabb befolyást gyakorolnak, mint az eruptív módon keletkező, s gyakran azután látványos módon hamvukba hulló formációk – esetünkben a német fasizmus –, következőleg a hitleri világuralmi terveket is csak egy pontig támogatták-erősítették a német történelem előtte kiformálódott, majd bukását is (bármennyire is megváltozott módon és formában, ám mégiscsak) túlélő struktúrái.

Miképpen fogja a német győzelem Európát átformálni? – tette fel magának a kérdést Ernst von Weizsäcker (a későbbi német államfő édesapja, a Wilhelmstrasse, vagyis a német Külügyminisztérium 1938–1943 közötti államtitkára) 1939 decemberében, tehát még Franciaország lerohanása előtt és néhány hónappal a híres-hírhedt szovjet–német megnemtámadási paktum megkötése után. Így látja, hogy Európát Moszkva és Berlin közötti érdekszférákra kellene felosztani „az olaszok, a spanyolok és néhány kisebb állam bizonyos igényeinek tekintetbe vételével". Európa nyugati fele persze Berlin érdekszférájába tartozna, s ennek jegyében a tengerpartot katonailag Angliával szemben a németeknek kellene birtokolniuk. Az, hogy Belgium és Hollandia – gyarmataikkal együtt – szorosan a Birodalomhoz tartozik majd, az olyan igény, amely a vilmosi liberálimperialista elgondolások mindegyikében megtalálható volt, és a második világháború időszakában született német béketervekben is megragadható. Angliát Weizsäcker a tenger és az ég felől is tartós német fenyegetettségben akarja tartani, ebben az összefüggésben tehát az államtitkár jóval kíméletlenebben – és hozzátehetjük – már a szédítően nagy német győzelmek előtt is irreálisabban gondolkodik, mint a nácikkal korábbi években intimebb kapcsolatot ápoló Albrecht Haushofer. „Így és nem sokkal másképpen kellene a *Pax Germanica*-t elképzelni" – mondja a diplomata meghökkentően nagy magabiztossággal. A magabiztosságon nem csak azért csodálkozhatunk, mert a színvonalas diplomáciában (márpedig Weizsäcker jó szakember volt) alapvető követelmény a sarkos formuláktól való tartózkodás, hanem azért is, mert az államtitkár bizonyára tisztában lehetett azzal, hogy az évek óta tartó német sikersorozat hátszelétől bátorítva sokan – és nem éppen összehangoltan – foglalkoztak az áhított *Pax Germanica* körvonalazásával, amiből értelemszerűen adódtak a kisebb-nagyobb eltérések. Elemzéseink arra mutattak, hogy vannak pontok, ahol Haushofer a megértőbb más országok érdekei iránt, más esetekben ellenben Weizsäcker az. A lényeg azonban az, hogy a köztük lévő különbségek jelentéktelenebbek mint az összefűző szálak, ez utóbbiak pedig éppen a hitleri lidérces elképzelésektől választják el mindkettőjüket és a hozzájuk hasonlóakat, mint például az ellenállás hősévé magasodott Goerdelert.

S ha már megemlítettük Albrecht Haushofer nevét, akkor hadd idézzük fel az ő 1941 novemberi memorandumát, amellyel a várt és remélt békerendezést szerette volna befolyásolni. Mielőtt ebbe belebocsátkoznánk talán nem felesleges elmondani, hogy Albrecht Haushofer Karl Haushofernak volt az elsőszülött fia, tehát a híres, majd később hírhedtté vált geopolitikusénak. Annak a tudósának, akit ha nem is lehet a korabeli vádakkal illetni, tehát, hogy ő lett volna Hitler rossz szelleme, Hitler valójában nem tett többet mint a professzor intencióit valósította meg, ám az aligha kétséges, hogy a német fasizmus szörnyűségeiért Karl Haushofert súlyos erkölcsi felelősség terheli. Most azonban mi a feltehetőleg nálánál is tehetségesebb fiúról szólunk egy vonatkozásban. Arról a nagy becsvágyú tudósról, aki a Wilhelmstrasse-nak és Rudolf Hessnek volt a tanácsadója, s akinek a helyét mintha máig sem jelölték volna ki világos egyértelműséggel a német historiográfiában. Ennek oka lehet az is, hogy 1945 áprilisában fasiszta pribékek végeztek vele, ám ebből nem következik, hogy egyértelműen antifasiszta harcosnak lehetne beállítani. Mint ahogy az is – másik végletű – túlzás, amit nemrégiben egyik tanult idős hazai kollégámtól hallottam, hogy Albrecht Haushofer tőről metszett fasiszta lett volna.

Nos az említett 1941 novemberi dokumentum egyszerre tartalmaz jövőbe mutató jegyeket, amennyiben a nemzetállamokat bírálja, mert képtelennek bizonyultak arra, hogy elviselhető életformát nyújtsanak, s ugyanakkor olyan szélsőségesen agresszív német álláspontot, amely ugyan a vilmosi liberálimperializmusban gyökerezett, ám számos ponton a fasiszta új Európás elgondolásokkal is fedésbe került. Elegendő erre a terjedelmes memorandumnak a határproblémákat exponáló részét felvillantani.

A határproblémákról a professzor elvileg leszögezi: döntő jelentőségű, hogy nemzetközi békekonferencián Németország csak nyugati határairól tárgyal. A Dániával, Magyarországgal és Olaszországgal határos területekről az érintett országokkal *közvetlen* vitát kell folytatni, a Birodalom védelmébe tartozó országokkal pedig *belső* vitával kell a kérdéseket rendezni. Ha a Birodalom arra kényszerülne, hogy ezekről a kérdésekről Angliával és Amerikával részletesen tárgyaljon, akkor ez a háború elvesztését jelentené.

Nyugat-Európa független államaival szemben Haushofer azt ajánlja, hogy Hollandia, Svájc és Lichtenstein változatlan maradjon, ellenben Luxemburg, illetve Franciaországból Elzász-Lotaringia, Belgiumból pedig Eupen-Malmedy a Birodalomhoz tartozzon.

Az európai államok szövetségének (vagyis a Birodalommal szövetségre kényszerített) tagjai közül Litvániával, Szlovákiával, Horvátországgal szemben nincsenek határproblémák, Dániával, Magyarországgal és Olaszországgal szemben azonban igen. Dániától Haushofer olyan határkiigazítást kíván, amely magában foglalná Alsen szigetének és a haderslebeni körzetnek az átadását. Magyarországgal szemben „néppolitikai okokból" Mosonmagyaróvár, Sopron és Kőszeg „visszaadását" tartja szükségesnek, „közlekedéspolitikai okokból" pedig nagyobb határkiigazítást akar „sürgősen" Szombathely, Körmend, Szentgotthárd körzetében, végül azt is kilátásba helyezi, hogy a Duna-medencei áttelepítések témája keretében „még átfogóbb" intézkedések vetődnek majd fel. Olaszországgal szemben pedig Dél-Tirolt igényli vissza, feltehetőleg már nem a hitleri elgondolásokkal szembehelyezkedve, hanem a minden bizonnyal időközben már módosult führeri igényekkel összhangban.

A konfliktusoknak a Birodalom szempontjából kedvező kiiktatása érdekében azonban Haushofer sokkal keményebb elgondolásokat is megfogalmaz. „Ha nyugodt Közép-Európát akarunk – szögezi le –, akkor nem csupán az újabb magyar követelésekkel kell szembeszegülnünk, hanem a megvalósult 'revíziókat' is részben vissza kell csinálnunk." A szlovákoknak mindenekelőtt Kassát akarja visszaadni, a horvátoknak pedig a Muravidékét és Dél-Baranyát. Szükségesnek tartja Kárpátalja átadását Ukrajnának (beleértve Ungvárt és Munkácsot is) és mindezek nyomán egész Észak-Erdélyt Romániának. Ezen változások révén – megítélése szerint – a magyarok szomszédjai az új renddel megbékélnének. Magyarországon ellenben nacionalista és társadalmi természetű robbanásokkal számol. Mégsem lát semmi okot a magyarok kímélésére –, ha majd a hatalmi viszonyok radikális eljárást megengednek, fűzi hozzá józanul, hiszen az adott pillanatban ezeknek a nyers őszinteséggel papírra vetett gondolatoknak a kitudódása felettébb keresztezte volna a német érdeket. Nagyon kemény ítéletet mond rólunk. „Olyan renddel – mondja összegzően –, amely a dunai térség más népeinek akár csak szerény jogokat is ad, a magyarok, amíg van erejük (halbwegs stark sind), soha nem békülnek meg. *Dél-Kelet-Európában ők a német befolyásnak mindig a legügyesebb és legkeményebb ellenfelei, a német népiség legrafináltabb üldözői voltak.*" (Kiemelés – P. P.)

Természetesen a vázolt változások nem jelentik a dunai térség kusza néprajzi gondjainak megoldását, – folytatja Haushofer, és ezzel kimondatlanul is helyesbíti azon fenti megállapítását, mely szerint a magyar területi nyereségek részbeni korrigálása révén a szomszédos népek megbékélnének az új renddel. „A nagy kérdések politikailag megoldatlanok maradnak" – ismeri be. Két ilyen nagy problémát lát. Az egyik a német népcsoport helyzete Magyarországon, Romániában és a volt Jugoszláviában, a másik pedig a magyar–román viszony. Erős német birodalomnak is be kell avatkoznia a német kisebbség védelme érdekében a fenti területeken, s azt is tisztán kell látni, hogy – amíg nagy számmal románok magyar, illetve magyarok román uralom alatt élnek – nem lesz nyugalom a magyar–román viszonyban. Ezért Haushofer lassan és szerves fejlődéssel

végrehajtott lakosságcserében gondolkodik, amelyet tetemes határmódosítás kísérne. A professzor itt visszakanyarodik a már előzőekben megfogalmazott tervéhez, hogy az erdélyi egységet a román állam keretében kell keresztülvinni oly módon, hogy a székelység magyar tudatú részét kitelepítenék és Romániának a Bánátban területi engedményt kellene tennie.

Magyarország kemény megcsonkítása azonban még ezzel sem fejeződne be, mert a dunai svábságot Haushofer a Bakonyig és a Balatonig terjedő nyugat-magyarországi, Magyarországtól elcsatolandó területen akarja elhelyezni, az ottani magyarságot pedig Bácskában és a Romániától elcsatolandó Bánátban helyezné el.

A vilmosi liberálimperialista elgondolások megfogalmazói naplóbejegyzéseiket, memorandumaimat és egyéb írásműveiket a „hatalom védte bensőség" pozíciójából vetették papírra. Mivel az egész nemzetiszocialista szellemi konstrukció alapzatából, a hitleri elgondolásokból hiányzott a Páneurópa-gondolat, következőleg Európa föderalista módon történő átszervezése sem volt fasiszta alapon elgondolható. Mégis megtörténhetett, hogy a Wilhelmstrasse berkein belül, tehát szintén a „hatalom védte bensőség" pozíciójából készültek föderációs elgondolások. Nem illegálisan, sőt még csak nem is féllegálisan, hanem kifejezetten Ribbentrop szeme láttára, esetenként kimondottan megbízásából. Ezeknek a törekvéseknek a legkövetkezetesebb és legszínvonalasabb képviselője Cécil von Renthe-Fink, 1936-tól 1940-ig a birodalom dániai követe, majd 1942-ig ugyanott teljhatalmú birodalmi megbízott volt, akinek ezután 1943 végéig a német Külügyminisztériumban az európai ügyekkel való foglalkozás volt a feladata. Őt ugyan a szövetségesek a háború után Dániába szállítják, nem tanúskodásra mint tették ezt Veesenmayerrel, hanem, hogy elítéljék. A dánok azonban erre nem találtak okot.

A témakör gazdaságpolitikai aspektusának elemzése szintén distinkciók meglátására int.

A második világháború időszakában természetesen a kereskedelmi kapcsolatok számos esetben megszakadtak, idegen politikai intézményeknek a megszállt országokra erőltetése is sok minden negatívumot eredményezett, nem beszélve arról, hogy a nemzetiszocializmus belső lényegéből fakadó összevisszaság ezekben az országokban is állandó fenyegetettséget eredményezett. Másfelől ellenben az is tény, hogy a megszállt Nyugat-Európa, ezen belül főleg Franciaország és a Benelux-államok viszonylatában – tehát ott, ahol a Ruhr-vidéki szén- és acéltermeléssel már korábban ezer szálon sok minden összefonódott – sok erő munkálkodott a történetileg kialakult együttműködés megőrzéséért.

Az 1926-ban létrejött Nemzetközi Acélkartell az ipari egyezmények egész hálózata magjaként képzeltetett el, amely révén a termelők majd elérik, hogy a háború és szemellenzős politikai beavatkozásokkal megtört nemzetközi kereskedelmi forgalom ismét beindul és szabályozódik. A NAK befolyást tudott gyakorolni a következő esztendőben, 1927-ben létrejött francia–német kereskedelmi szerződésre, s ezáltal eszközévé vált a diplomácia új módjának, a funkcionális gazdasági integrációnak.

Az 1929–1933-as gazdasági világválság a NAK-ot is megrendítette, de nem tette tönkre, sőt 1933-ban jobban szervezett formában újraéledt. Közös értékesítő ügynökségeket szervezett, hogy a legfontosabb exportáruknak piacot szerezzen. Ezek az ügynökségek összehangolták az értékesítést, árakat állapítottak meg és termelési előírásokat is foganatosítottak. A termelhető mennyiségek mértékét új módon, a kivitelre korlátozva és mozgékony skála alapján szabályozták. Olyan skálát honosítottak meg, amely kisebb kereslet esetén egyeseket kis belső piaccal kárpótolt, másokat pedig a később megváltozott helyzetben kedvezményeztek. Ezzel egyszerűen elérték azt, hogy a termelők a belső piacot fegyelmezni tudják. A NAK erősödését jelezte, hogy 1935–1936-ban Lengyelország, Csehszlovákia és a többi közép-európai ország is tagjává vált. Nagy-Britannia 1935-ben társult tag lett, az USA pedig 1938-ban rendes tag. A világ acélkivitelének – közvetlen vagy közvetett módon – a NAK 1939-ben 90 %-ban ellenőrizte. A kartell irányítói az 1929-es gazdasági válságból azt a következtetést vonták le, hogy a doktriner liberális piaci módszerek csődöt mondtak. Míg azonban Franciaországban a liberálisok a kormány minden olyan kísérletét, amely a hatékony kartellesedés irányába mutatott, megakadályozták volna, addig Németországban a gazdaság állami és magán szektora között olyan egység alakult ki, amely nemzetközileg is példát tudott mutatni a gazdaságirányítás új útjain. Ezért azután a NAK-on belül a német módszerek váltak meghatározóvá, s a birodalmi gazdasági minisztériumban is azzal foglalkoztak 1940-ben, hogy miképpen lehetne ezeket a módszereket továbbfejleszteni. Egyetértés alakult ki atekintetben, hogy európai piaci térséget kell szervezni és az európai belső kereskedelmet meg kell szabadítani a vámoktól, valutailletékektől és egyéb korlátoktól. Megállapították, hogy tiszteletben kell tartani a kis államok függetlenségét. Szorgalmazták, hogy a nemzetközi megállapodásokat inkább magán mint hivatalos szinten kell megkötni. Síkra szálltak a külvilággal való kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok megőrzéséért. A szén- és acéltermelők a politikai határokat át akarták törni és a gazdasági ügyeket összehangolni. Kedvezően fogadott javaslatok hangzottak el egységes szállítási rendszer megteremtésére, az ipar európai mértékű ésszerűsítésé-

re, multinacionális európai együttműködés létrehozására, lényegében magán alapon nyugvó európai gazdasági unió megteremtésére. Az ügyek vitelében gazdasági szövetségeknek és szervezeteknek szántak meghatározó szerepet, míg az állami hatóságokat a felügyelet joga illetné meg.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a német fasizmus kora nem számolta fel a NAK pozitív örökségét, tehát az annak folyományaképpen született szervezetek, szerveződések és termelés-irányító folyamatok lényegében a nemzetiszocialista korszakban is fennmaradtak, következőleg az 1955-ben létrejött Montan-unió előzményeként a higgadtan és körültekintően mérlegelő historikusnak ezekre a történésekre is tekintettel kell lennie.

A múlt árnyalt bemutatására, a felszín mögött megbúvó és korszakokon átívelő tendenciák megragadására irányuló minden jogos törekvés sem homályosíthatja el azonban azt, hogy nagyonis eltérő súllyal és jelentőséggel bíró nézetekről, elgondolásokról van szó.

Ezért befejezésképpen az alapvető tendenciákra függesztvén tekintetünket arról kell nagy hangsúllyal és abszolút félreérthetetlenül szólnunk, hogy a hitleri korszakban a főhatalmat kezükben tartó erők olyan *Pax Germanica*-t akartak az emberiségre rákényszeríteni, amely nem hogy nem enyhítette volna a súlyosan elhibázott versailles-i békerendszer igazságtalanságait, hanem olyan jármot rakott volna az emberiség nagy részére, amelynek elkerülésére helyesen cselekedtek azok a polgári demokratikus nyugati politikusok, akik – annak ellenére is, hogy tisztában voltak a Szovjetuniót uraló bolsevizmus természetével –, tudtak disztingválni, s mélységesen megértették, hogy az emberiség jövőjéért (s ennek keretében saját világnézeti, valamint hatalmi pozíciójuk megőrzéséért, illetve visszahódításáért) folytatott küzdelem sikerességének az antifasiszta koalíció megteremtése és – a végső győzelemig – annak megőrzése a nélkülözhetetlen feltétele.

Jegyzet

1 Az alábbi előadás egy részletesebb – 1997 tavaszán gyűjteményes kötetben megjelenő – tanulmányra épül, ezért itt a hivatkozások jelzését mellőzhetőnek véljük.

BÁN D. ANDRÁS

Integrációs elképzelések Kelet-Közép-Európában a második világháború alatt

A Németország és Oroszország illetve a Balti- és az Égei-ten-ger közötti terület föderációkba, konföderációkba, uniókba szervezésének a második világháború idején újjáéledő eszméje hosszas előzményekre vezethető vissza. Ezek taglalására e rövid előadásban nem vállalkozhatom. Ezért abból célszerű kiindulni, hogy az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer – amely már megalkotásakor a kudarc veszélyét hordta magában – 1938-ra végképp összeomlott. Ebben az évben előbb végbement az Anschluss, majd később Münchenben megállapodást kötöttek Németország, Olaszország, Nagy-Britannia és Franciaország képviselői, ami a további német terjeszkedés megakadályozására tett kísérletként is értelmezhető. A müncheni egyezmény fél évvel megkötése utáni német felrúgása, a német csapatok prágai bevonulása azonban végérvényesen illuzórikussá tette, hogy a nyugati demokráciák továbbra is bízzanak Hitler szavában. (Hiszen a kancellár éppen azt ígérte Münchenben, hogy a szudétanémet területek megszerzése az „utolsó területi követelése Európában".) 1938–1939-re egyértelművé vált az, ami korábban is sejthető, érzékelhető volt: Kelet-Közép-Európában a versailles-i „rend" tovább nem tartható fenn, az 1918 után megalakult kisállamok helyett tartósabb, biztonságosabb rendszert kell létrehozni. A második világháború kitörésével ez a tendencia tovább erősödött és a politikusok, külügyi tisztviselők, tudományos kutatók számára éppen a történeti előzmények tükrében kézenfekvőnek tűnt, hogy az új megoldás a kelet-közép-európai államok lazább vagy szorosabb föderációja vagy konföderációja lehet.

Rögtön le kell szögeznem, hogy az integrációs eszmekör szószólóinak, népszerűsítőinek szóhasználata korántsem volt egyértelmű. Hol államszövetségekről, hol szövetségi államokról, hol pedig uniókról vagy egyszerűen csak az érintett régió államainak blokkjairól vagy együttműködéséről beszéltek és írtak. A különböző felfogású, politikai beállítottságú szerzők között az egyetlen közös nevező az volt, hogy a második világháború kitörésétől egészen 1942 elejéig, közepéig mind többet és behatóbban vizsgálták a konföderációk vagy föderációk megalakításának esélyeit. Ez akkor is így volt, ha figyelembe vesszük, hogy a szövetségi elképzelések – nem szólva most a régebbi múltba nyúló előzményekről – már a húszas évektől is fölvetődtek, elsősorban Lengyelország és Csehszlovákia parasztpárti politikusaiban. (Hadd utaljak csupán Milan Hodža 1931. március 5-i brünni beszédére.) A lengyel–csehszlovák együttműködési kísérlet egyébként a legtovább jutott az államszövetségi próbálkozásokat illetően.

Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden szólok a görög–jugoszláv megállapodásról, amelyet a lengyel–csehszlovák egyezmény előtt nyolc nappal, 1942. január 15-én ugyancsak Londonban kötöttek meg a két ország száműzetésben élő képviselői. Valójában szándéknyilatkozat volt ez a Balkán Unió létrehozására, amelynek közvetlen előzményei közé sorolhatjuk az 1928-as román–görög, az 1929-es görög–jugoszláv, az 1930-as és az 1933-as görög–török és román–török, valamint jugoszláv–török megállapodást és persze az 1934. február 9-én Görögország, Törökország, Jugoszlávia és Románia képviselői által aláírt Balkán-paktumot. Az 1942 januári görög–jugoszláv szándéknyilatkozat három fejezetből állt: az első a létrehozandó Balkán Unió szervezeteit sorolta fel, a második feladataikat, a harmadik a szövetség bővíthetőségéről és hatályba lépéséről szólt. A szövegben ugyan a konföderáció szó nem szerepelt, mégis nyilvánvaló volt, hogy az együttműködés az államszövetségi forma irányába mutat. Az egyezmény túl sok konkrétumot ugyan nem tartalmazott, lényege abban összegezhető, hogy a tagországok külpolitikájának és védelmi rendszerének összehangolásán kívül megalkotói a külkereskedelmi politikák és a vámtarifák koordinálását tűzték ki célul, különös figyelemmel a vámunió megvalósítására. Fontos volt, hogy a szerződés zárócikkelyében leszögezték, hogy a felek szívesen veszik ha további balkáni országok alkotmányosan választott kormányai csatlakozni óhajtanak.

Jóval gondosabb előkészítés jellemezte az 1942. január 23-án aláírt lengyel–csehszlovák egyezményt. Előljáróban érdemes megjegyezni, hogy a lengyel–csehszlovák kapcsolatok meglehetősen hullámzóan alakultak a két világháború között, ennek alapvető oka a Teschen és környékének hovatartozása körüli állandó vita volt. Hogy a lengyel–csehszlovák konföderáció gondolata kiben vetődött föl először, arról különböznek a vélemények a szakirodalomban. András Károlynak az Új Látóhatárban publikált, főként cseh források alapján megírt tanulmánya egyértelműen Władisław Sikorskit nevezi meg az államszövetség kezdeményezőjeként.[1] Igaz, a lengyel politikus szélesebb, közép-európai konföderációban gondolkodott, amely a Baltikumtól a Fekete-tengerig és az Adriáig, illetve Németországtól a Szovjetunióig terjedt volna. Az államszövetség tagjai lettek volna Lengyelországon és Csehszlovákián kívül a balti államok, Magyarország, Románia és Jugoszlávia. Együttműködésüket főként gazdasági természetűnek képzelte, a politikai szövetséget csupán fokozatosan kívánta kialakítani. Romsics Ignác, amerikai forrásokra támaszkodva ugyancsak Sikorskit nevezi meg, mint aki-

ben először vetődött fel a konföderáció gondolata.[2] Eduard Beneš egykori titkára, Eduard Táborský ezzel szemben a csehszlovák elnöknek tulajdonítja az államszövetség ötletét.[3] Szokolay Katalin is a „Sikorski nevével jegyzett elképzelésről" ír dokumentumközlése bevezetőjében és alighanem ő fejezi ki magát a legpontosabban, amikor hozzáteszi, hogy a lengyel–csehszlovák konföderációs terv a köztudatban egyidejűleg kapcsolódott össze Beneš és Sikorski nevével.[4]

A lengyel és a cseh emigráns vezető 1939 szeptemberi londoni megbeszélése nyomán több memorandum született, amelynek alapján a később létrehozott kormányközi vegyesbizottságok előkészületeket folytattak az államszövetség létrehozására. Beneš a tárgyalások megkezdésétől fogva az oroszok támogatását kereste, ami nem mondható el politikai ellenfeléről, Hodžáról. Hodža a dunai és a balkán államok gazdasági blokkja mellett érvelt, míg Beneš nyíltan kifejtette, hogy a Budapest–Bécs–Prága háromszög kialakítását és ezzel összefüggésben az Osztrák–Magyar Monarchiához történő bármilyen visszatérést ellenzi. A londoni csehszlovák kormány vezetőjének 1940. szeptember 1-jei memorandumában körvonalazódott a jövőbeli államszövetség. Beneš fölvázolta a konföderáció főbb szerveit és feladatait, majd az együttműködés előfeltételeit taglalta. Eszerint a két ország – Lengyelország és Csehszlovákia – politikai és társadalmi rendszerét a háború után közelíteni kell egymáshoz, ami alig burkolt célzás volt Lengyelország mélyreható demokratizálására. Az államszövetség *sine qua non*-ját azonban Beneš szerint a Szovjetunió és Lengyelország közötti kiegyensúlyozott kapcsolatok jelentették. A szovjet–lengyel viszony alakulása egyébként végig a konföderációról szóló tárgyalások egyik neuralgikus pontja volt. Ezekben a hetekben, 1940 őszén, a londoni lengyel kormányban megélénkültek a viták az államszövetségről. Marian Seyda tárca nélküli miniszter október 18-i, Zaleski külügyminiszterhez írt feljegyzésében lengyel–litván–szlovák–magyar–román szövetséget javasolt, szoros együttműködésben a nyugati hatalmakkal, a balkáni államokkal és a Szovjetunióval. Megjegyzem, tán e sorrend nem volt véletlen. Az 1940. november 11-i lengyel–csehszlovák közös nyilatkozatban – amely újabb lépéssel vitt közelebb a célkitűzéshez – leszögezték, hogy a két ország a háború után mint szuverén állam egymással szoros politikai és gazdasági kapcsolatokat alakít ki, megteremtve a közép-európai stabilitás egyik feltételét. Azaz egyelőre annyi történt, hogy kinyilvánították szándékukat a kapcsolattartásra. A nyilatkozatba bevették, hogy nem zárkóznak el más országok részvételétől. Különösen lengyel részről hangsúlyozták ezt. A lengyel emigráns politikusok álláspontja Lengyelország keleti határainak visszaszerzésében, Litvániának a szovjet ellenőrzés alóli felszabadításában volt összegezhető, valamint abban, hogy törekedni kell baráti *modus vivendi*re a Szovjetunióval, feltéve, ha a lengyel–csehszlovák államszövetség függetlenségét hajlandó tiszteletben tartani. Ezzel szemben nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Beneš állandóan az oroszok támogatását kereste és céljai elérése érdekében nem csupán a diplomácia széles eszköztárát vetette be. Az államszövetség létrehozásának szükségességét rendszeresen propagálta a különböző egyetemeken tartott előadásaiban és olyan folyóiratokban, napilapokban is, mint például a *Foreign Affairs* vagy a *Daily Telegraph*.[5] A lengyel–csehszlovák egyezmény 14 pontból állt, a többi közt közös kül-, védelmi, gazdasági és pénzügypolitikát, közös vezérkar felállítását, a külkereskedelem és a vámtarifák összehangolását és oktatási, kulturális együttműködést irányzott elő. Az egyezmény aláírása bizonyos fokig a beneši elképzelések csúcspontját jelentette, bár már létrejöttekor akadtak szigorú bírálói, többek között az ekkor New York-ban élő, Antonín Basch, a csehszlovák statisztikai hivatal egykori igazgatója, aki a leendő együttműködést elsősorban gazdasági szempontból vette vizsgálat alá. A majdani közép-európai szövetkezés – amelynek központi eleme lett volna a lengyel–csehszlovák konföderáció – szervezeti felépítését Milan Hodža fejtette ki 1942-ben Londonban kiadott könyvében.[6] Bár Hodža sok kérdést nyitva hagyott művében, könyve jelentősége vitathatatlan, mert a konföderációs eszmekör képviselői közül ő legalább túllépett az általánosságok szintjén.

Úgy tűnt, hogy az 1942. január 23-i megállapodással elérhető közelségbe került az államszövetség megvalósulása. Egészen eddig az időpontig a szovjet vezetés nemigen kifogásolta sem a konföderációs próbálkozásokat, sem az egyezményt. Hogy végül mi „rettentette el" Moszkvát a további hallgatólagos beleegyezéstől vagy akár a szerződés gyakorlati megvalósításának támogatásától, legfeljebb találgathatjuk, mindenesetre a szovjet politika ettől kezdve egyre határozottabban elutasító lett. Februárban Zdenek Fierlinger, a londoni csehszlovák kormány moszkvai követe jelentette, hogy mérvadó szovjet külügyi személyiségek szerint a lengyel–csehszlovák együttműködés elhamarkodott és nem reális a jövőre nézve. (Érdemes megjegyezni, hogy fél évvel korábban a követ még úgy informálta kormányát, hogy Visinszkij szovjet külügyminiszter-helyettes „személyesen örült" a konföderációs terveknek, jóllehet ekkor, 1941 augusztusában, hivatalos szovjet álláspont még nem hangzott el.) 1942 februárjában Bogomolov, a londoni csehszlovák kormány mellett akkreditált szovjet követ is kételyeit fejezte ki cseh politikusoknak a konföderáció esélyeit illetően. Június 9-én, amikor Molotov külügyminiszter Londonba látogatott, találkozott Benešsel is. Megbeszélésükön szó esett természetesen a Szovjetunió várható magatartásáról is a konföderációt illetően.[7] Beneš a konföderáció létrehozásának két korábbi előfeltételét – a lengyel–szovjet jó viszony kialakítását, illetve Lengyelország mélyreható demokratizálását – ezúttal megtoldotta egy harmadikkal: az emigráns lengyel és cseh politikusok nem dönthetnek véglegesen, amíg emigrációjuk tart. Ám addig is az a feladatuk, hogy az otthoniakat felkészítsék a szö-

vetségre. Molotov nem tett ellenvetést, ezért a csehszlovák elnök úgy érezhette, hogy eloszlatta tárgyalópartnere kezdeti bizalmatlanságát.

Öt héttel a Beneš–Molotov megbeszélés után, június közepén Jan Masaryk külügyminiszter találkozott Bogomolovval, aki nyíltan megmondta neki, hogy a Szovjetunió mindenféle konföderációs tervet ellenez. A szovjet követ úgy nyilatkozott, hogy az államszövetség létrehozása fölösleges, hiszen Németország mindenképpen vereséget szenved a háborúban, a német veszélytől való félelem tehát alaptalan. Ha pedig Németország mégis újra megerősödne, akkor a lengyel–csehszlovák konföderáció úgysem lehet rá hatásos ellenszer. A Szovjetunió ellenben szomszédja lesz Csehszlovákiának s ez esetben majd a segítségére siet. Vajon mi történt 1942. június 9. és július 16 között? Miért változott meg Molotov véleménye? Táborský, Beneš egykori munkatársa, majd kritikusa kétféle magyarázattal szolgál. Az első szerint lehetséges, hogy Sztálin nem értett egyet Molotovval és végig a külügyminiszter politikai ellenfeleit támogatta a konföderációs ügyekben. Táborský másik okfejtése azonban hihetőbbnek tűnik. A hirtelen orosz fordulatot a szövetségesek közötti együttműködésben beállt zavarral magyarázza. A szovjet külpolitikában gyakran alkalmazták azt a taktikát, hogy amikor az oroszok elégedetlenek voltak szövetségeseik álláspontjával egy adott kérdésben, akkor más területen okoztak nehézségeket. Június 11-én a Fehér Ház kiadott egy kommünikét Molotov washingtoni látogatásáról, amely többek között a második front sürgős megnyitásának szükségességét tartalmazta. Ezzel szemben a Churchill és Roosevelt június 22. és 27. közötti washingtoni megbeszélései után kiadott közös közleményben szó sem esett a második frontról. Mivel pedig az oroszok tudták, hogy mind az angolok, mind az amerikaiak támogatják a konföderáció megalakítását, vétójukkal egyszerre törhettek borsot mindkét szövetségesük orra alá – vélekedett Táborský.

Beneš a történtek ellenére sem mondott le a konföderációról. Úgy gondolta, ha elképzelése belátható időn belül nem valósítható meg, akkor egyelőre lengyel–csehszlovák barátsági szerződés megkötésével kell próbálkoznia. 1943. január 28-án azonban Bogomolov egyértelműen a tudtára adta, hogy a szovjet vezetés a barátsági szerződést is ellenzi a két ország között. Beneš ekkor szovjet–csehszlovák–lengyel szövetséget vetett fel, amiből 1943 végén csupán a csehszlovák–szovjet egyezmény aláírása valósult meg. A szerződés záradékába belevették, hogy amennyiben a Szovjetunióval és Csehszlovákiával határos harmadik állam, amely a háborúban német agresszió elszenvedője volt, csatlakozni kíván a megállapodáshoz, akkor erre lehetősége van. Nyilvánvalóan Lengyelországról volt szó, csakhogy a záradékot az oroszok sosem gondolták komolyan.

Érdemes felidézni Táborský a lengyel–csehszlovák konföderációs tervről írt tanulmányának záró megállapításait. Eszerint: 1. a lengyel–csehszlovák megállapodás megalapozott és őszinte kísérlet volt az államszövetség létrehozására; 2. a szövetségnek hosszú időre lett volna szüksége, hogy működni tudjon, különösen a gazdasági szférában; 3. a lengyel–csehszlovák konföderáció szorosan együttműködhetett volna a Balkán Unióval és a jövendő közép-európai föderáció magvát alkotta volna; 4. 1942-ben az orosz vétóhoz csupán ürügy volt a lengyel–szovjet rossz viszony, az igazi ok abban állt, hogy Moszkva semmiféle szövetséget nem tűrt volna el Kelet-Közép-Európában, amelyben nem vesz részt; 5. az angolok és az amerikaiak nem tettek meg mindent, hogy a szovjet vétót megakadályozzák, a közép-európai országok pedig nem szállhattak szembe az orosz birodalommal; 6. Beneš kénytelen volt az oroszokkal szövetkezni, hiszen élénken élt emlékezetében a müncheni egyezmény, Franciaország és Nagy-Britannia magatartása.

Hadd tegyem hozzá mindehhez, hogy Benešnek nyomósabb oka is lehetett, hogy együttműködjön az oroszokkal. Kezdettől hitt a Szovjetunió háborús győzelmében, és attól tartott, hogy a legyőzött Németország bolsevizálódhat s legyőzőjével előbb-utóbb szövetkezve Kelet-Európát tartósan felosztják egymás között. Úgy vélte, ha létrejön a lengyel–csehszlovák konföderáció, akkor a hagyományosan jó csehszlovák–orosz kapcsolatok révén javul a lengyel–orosz viszony is. Politikai érzéke azonban cserben hagyta, amikor úgy ítélte meg, hogy a Szovjetuniónak baráti szomszédokra és nem csatlósokra van szüksége. Beneš nemcsak egy legyőzött Németország bolsevizálódásától félt. Brit konzervatív körökben a világháború első éveiben felröppent a Habsburg Monarchia valamilyen formában történő újjáteremtésének gondolata, s ha ez nem is találkozott a hivatalos brit külpolitika szándékaival, Benešt mégis arra sarkallta, hogy a lengyel–csehszlovák konföderációs tervet mint vonzóbb és elfogadhatóbb alternatívát mutassa fel. Emellett az államszövetség a jövendő német gazdasági expanzió feltartóztatására is hatékony alakulat lehetett volna. Ami a lengyel oldalon a konföderációs gondolat mozgatórugóit illeti, megállapíthatjuk, hogy 1939 decemberében az államszövetségi terv mint hivatalos lengyel hadicél fogalmazódott meg. Benešsel ellentétben a lengyel miniszterelnök nem volt teljesen biztos az oroszok győzelmében, vagy legalábbis úgy gondolta, a Szovjetunió annyira meg fog gyengülni a háború végére, hogy kénytelen lesz beleegyezni a konföderáció létrehozásába. Főképp, ha Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ennek érdekében állandó nyomást gyakorolnak szövetségesükre. Elképzelése nem válhatott valóra, 1943 nyarán bekövetkezett tragikus halálával a konföderáció eszmekörének egyik legkövetkezetesebb támogatója távozott az élők sorából.

A konföderációs tervek második világháború alatti újjáéledését, úgymond „divatosságát" tanúsítja, hogy a különböző tervezetek szerzői között olyan politikusok nevére is bukkanhatunk, akik ebben az időben már

nem töltöttek be kormányzati funkciót. Példa erre gróf Bethlen István, aki aktív politikusi pályafutása után is megőrizte befolyását a magyar kül- és belpolitikában, személyes kapcsolatai és tekintélye révén pedig a nyugati államok bizonyos köreiben is figyeltek szavára. Bethlen 1940 elején emlékiratot szerkesztett a várható békefeltételekről, amelyben azt vizsgálta, hogy Kelet-Közép-Európa országainak milyen együttműködése felelne meg leginkább a magyar külpolitika szempontjainak.[8] Ugyanő négy évvel később, 1944 februárjában újabb memorandumot állított össze a „dunai föderáció" tárgyában.[9] Bethlenen kívül más magyar politikusokat is említhetnék, akik a konföderációs esélyeket latolgatták. Így a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét, Szegedy-Maszák Aladárt, aki 1943 nyarán terjedelmes emlékiratot állított össze[10], vagy az Eckhardt Tibort és Pelényi Jánost. Konföderációs ügyekben sokszor hallatta hangját Habsburg Ottó és Jászi Oszkár, hogy hirtelenjében két igencsak különböző szemléletű embert említsek. Elképzeléseikről e rövid előadásban még összefoglalóan sem szólhatok, s ugyancsak el kell hagynom a föderációs-konföderációs mozgalmak két fő központjában, Londonban és New York-ban működő kelet-európai emigráns politikusok, szakértők és újságírók tevékenységének kifejtését.

Hosszasan elemezhetném az angolszász hatalmak korabeli viszonyulását térségünk újjászervezéséhez. Itt csupán annyit jegyzek meg, hogy Oxfordban a világháború kitörésekor Arnold Toynbee vezetésével megalakult a *Foreign Research and Press Service* (Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat), és tömegével készített helyzetelemzéseket, tanulmányokat, memorandumokat, sajtószemléket régiónkról is. Ezek az elemzések gyakran váltak a brit kelet-európai politika forrásává. Hasonló volt a helyzet az Egyesült Államokban 1941 utolsó napjaiban Roosevelt elnök által felállított *Advisory Committee on Post-War Foreign Policy*-val (Háború Utáni Külpolitika Tanácsadó Bizottsága).

Befejezésképpen elmondható, hogy az 1942. január 23-i egyezmény csupán a további, az államszövetségek megalakítása felé vivő lépések kiindulásaként értelmezhető. Ehelyett – bizonyos értelemben (hiszen azért később is történtek föderációs-konföderációs próbálkozások, ha egészen eltérő indíttatásból is, mint például a lengyel–csehszlovák kísérlet) – azok végpontja lett. 1942 elején, de legkésőbb nyarán tulajdonképpen eldőlt, hogy a nagyhatalmaktól, különösen a Szovjetuniótól független államszövetségek megalakítása jó időre a vágyálmok közé utalható.

Jegyzetek

1 András Károly: Beneš Moszkvában. Új Látóhatár, 1985/2., 137–168. o. és 1985/4., 425–453. o.
2 In. Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944. Szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Romsics Ignác. Gödöllő, 1992. 16. o.
3 Eduard Táborský: A Polish–Czech Confederation. A Story of the First Soviet Veto. Offprint from Journal of Central European Affairs, January 1950.
4 Szokolay Katalin: A lengyel–cseh tárgyalások és a magyarkérdés (1939–1942). Valóság, 1995/10. 42–57. o.
5 Eduard Beneš: One Pillar of Future Peace in Central Europe. The Daily Telegraph, 11 November 1941.; és ugyanő: The Organisation of Postwar Europe. Foreign Affairs, January 1942. pp. 226–242.
6 Milan Hodža: Federation in Central Europe. Reflections and Reminiscences. London, 1942.
7 The Beneš–Molotov Meeting of June 9, 1942. Papers of Sir Robert Hamilton Bruce Lockhardt. Hoover Institution Archives, Stanford University, Stanford, California. Box 5.
8 Közli: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV. kötet. Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Összeállította és sajtó alá rendezte: Juhász Gyula. Budapest, 1962. 577. sz. irat. 743–761. o.
9 Hexagonálé Bethlen-módra. Gróf Bethlen István emlékirata a Duna-föderációról. Közzéteszi, bevezeti és jegyzeteli: Urbán Károly és Vida István. In. Kritika, 191/11. 32–38. o.
10 In. Juhász Gyula: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Budapest, 1978. 190–219. o.

DIÓSZEGI LÁSZLÓ

Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világgazdasági válság időszakában

A Duna-medencei integrációs terveknek meglehetősen nagy irodalmuk van, és ezen elképzelések fel elevenítése hasznos lehet napjaink folyamatainak megértésében is. Kutatásaim azokra az 1929–33-as gazdasági világválság alatt született elképzelésekre irányultak, amelyek – a meglehetősen nagy számú integrációs tervezetek mellett – mindeddig nem kerültek a történetírás fókuszába.

A Párizs környéki békeszerződés gyökeresen megváltoztatta Közép-Európa térképét. Az első világháborúig egységet képező Duna-medencében 1919-ben hét, gazdasági és politikai önállóságát féltékenyen őrző kis állam keletkezett. Az elnyert önállóság valójában már ekkor is csak illúzió lehetett, hiszen a világháborúban kimerült országok gazdaságát – Csehszlovákia kivételével – csak külföldi kölcsönök felvételével lehetett feléleszteni, és az is várható volt, hogy a térségben hagyományosan befolyással rendelkező nagyhatalmak ismét aktivizálódni fognak. A szanálás négy-öt esztendős gazdasági fellendülést eredményezett. Ez azonban csupán a háborús káosz éveihez képest jelentett előrelépést, a háborút megelőző évek gazdasági prosperitását egyik ország sem tudta elérni, a nyugat-európai konjunktúrára épülő rekonstrukció tiszavirág-életűnek bizonyult. Ingatag tartópilléreit leomlasztotta az 1929-ben kirobbant világgazdasági válság.

A válságnak mélyreható politikai következményei voltak. Franciaország politikusait a németországi fejlemények – az 1930. évi szeptemberi választásokon Hitler pártja, a nemzeti szocialista párt hat millió szavazatot kapott – arra késztették, hogy a német–francia megbékélés után új módon keressék a biztonságot a hatalmas keleti szomszéddal szemben. Az új politikai irányvétel, amely francia szövetségi rendszer felülvizsgálatát sem zárta ki, a Duna-medencében is új fajta tájékozódást ígért.

A sokfelé elkötelezett Anglia az I. világháború után kisebb érdeklődést mutatott a térség iránt, és nagyobb aktivitására a Duna-medencében a gazdasági világválság ideje alatt sem lehetett számítani. A hagyományos brit egyensúlypolitikai meggondolások miatt várható volt, hogy a szigetország ellenezni fog minden olyan tervezetet, amely hegemonisztikus. Ugyanilyen okok miatt az is valószínűsíthető volt, hogy Londonban minden olyan kezdeményezést támogatnak majd, amely a világháború előtti gazdasági rendszer valamiféle visszaállítását célozza.

Németország, amely földrajzi helyzeténél és demográfiai-politikai adottságainál fogva döntő hatást gyakorolt a Duna-medence sorsára, a világháború után egy ideig nem éreztethette befolyását. A német külpolitika és gazdaságpolitika számára kézenfekvőnek tűnt, hogy túltermeléssel küzdő ipara számára újra biztosítsa a hagyományos dél-kelet európai felvevő piacot.

A Duna-völgyben szerepet játszó nagyhatalmak közül Olaszországról szólva megállapíthatjuk, hogy az olasz aktivitás a Monarchia felbomlása után kedvező feltételekhez jutott. Olaszországnak azonban csak ambíciói voltak, igazi adottságai nem így az új helyzetben sem volt várható jelentős olasz befolyás kialakulása.

A válság új alapokra helyezte a Duna-völgyi országok politikusainak gondolkodását is. Az utódállamok vezetőinek be kellett látniuk, hogy a külső veszélyeztetettség nagyobb, mint amilyennek a háború utáni különleges helyzetben hitték, s arra is rá kellett döbbenniük, hogy a megosztott Duna-medence még francia támogatással sem tud ellenállni egy esetleges német expanziónak. Magyarországon tudomásul kellett venni, hogy a totális revízió politikája az eltelt tíz év alatt semmilyen eredményt nem hozott, s hogy az említett veszélyeztetettség Magyarország számára is valóság. A gazdasági válság ugyanakkor mindkét felet arra a felismerésre késztette, hogy az egykori „nagytérgazdaság" mégiscsak valami biztonság volt a kiszámíthatatlan csapások ellen. A következtetések mindkét oldalon egy irányba mutattak: az eddigi elzárkózás helyett külpolitikai és gazdasági tekintetben nyitottabb politikát kell folytatni. El kell fogadni a kibontakozást ígérő fejleményeket, sőt maguknak a kis államoknak is porondra kell lépniük új elgondolásaikkal.

Az első rendezési kísérletek: a Páneurópa terv és az osztrák–német vámunió

A húszas évek nemzetközi politikájában mindvégig Franciaország kezdeményezett, így szinte magától értetődő volt, hogy az új helyzetben is ez a nagyhatalom lép fel elsőnek új elgondolásokkal. Briand francia külügyminiszter a Népszövetség 1929. évi szeptemberi ülésén egy újfajta európai összefogás körvonalait vázolta fel, majd 1930 májusában a kormányokhoz is eljuttatta memorandumát a vámhatárok fokozatos lebontásáról, politikai és gazdasági integráció létrehozásáról, Páneurópa megteremtéséről.[1]

A Briand terv fogadtatása nem volt kedvező. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió természetesen ellenállt, hiszen Briand elképzelései szerint nem kerültek volna be az integrációba. Az érintett országok sem mutattak nagy lelkesedést. Angliának gyanús volt minden francia kezdeményezés, a mostaniban pedig egyenesen a brit birodalom belső gazdasági érdekeit látták veszélyeztetettnek. Németország már a teljesítési politika utolsó hónapjait élte, válasza nem volt több, mint a német fegyverkezési egyenjogúság reklamálása. A kisállamok reagálása sem volt olyan, hogy a kezdeményezőket kielégítette volna. Amint Ormos Mária megállapítja: az elgondolás túlzottan francia volt ahhoz, hogy a többi nagyhatalom támogassa, és túlzottan nagyhatalmi ahhoz, hogy a kisállamok egyetértsenek vele.[2] Briand ugyan a Népszövetség 1930 szeptemberi ülésén még nagy erővel védte elgondolását, ám az ellenállást nem tudta megtörni. A Népszövetség bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására, és a Páneurópa gondolat lassan elmerült a bizottsági munkálatok aktatengerében.

Nem sokkal később a német külpolitika állt elő nagy figyelmet keltő akciójával. 1931. március 19-én Curtius német külügyminiszter és Schober osztrák alkancellár aláírta a két állam közötti vámhatárok lebontásáról szóló egyezményt. Az egyezmény gazdasági indítékai nyilvánvalóak voltak. Ausztria a Monarchia piacára méretezett iparával krónikus eladási gondokkal küszködött, Németország pedig a hitelválság miatt pénzügyi krízis felé tartott. A vámhatárok lebontása enyhíthetett volna a gondokon. S ha Berlinben és Bécsben nem is említették, mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági közeledés bevezető akkordja a későbbi egyesülésnek, és a Duna-medence átrendezésének.[3]

A vámunió bejelentése bombaként robbant a nemzetközi politikai életben. Franciaország meglepetten és elutasítóan reagált, hiszen a tervezet keresztezte közép-európai elgondolásait. „Párizsban a vámunióban az Anschluss felé tett első komoly lépést látják – írta Villani, a párizsi magyar nagykövet –, kifejtették előttem, hogy ez végeredményben véd- és dacszövetséget jelent, mivel elképzelhetetlen, hogy a két állam, mely egységes gazdasági területet képez, fegyveres konflagráció esetén ne tartozzon egy táborba. Még ennél is jobban nyugtalanítja a francia köröket az a tény, hogy a német birodalom annyira erősnek érzi magát, hogy a többi államokat csatlakozásra felszólítván – magához ragadja az iniciatívát, mely eddig Franciaországnak volt kizárólagosan fenntartva."

A magyar külügyminisztériumban nagy idegességet és zavart keltett a vámunió bejelentése. A megbeszélésen – amelyen a legtekintélyesebb külügyi tisztviselők vettek részt – megállapították, hogy a vámunió megvalósulása esetén Magyarország katasztrofális helyzetbe kerülne, mert megalázó feltételek mellett Csehország, vagy Németország kegyeibe kellene kéredzkednie. A megvalósuló vámunió elzárná az utat Olaszország felé, ha viszont a németek vonnák be Magyarországot, olyan helyzet állna elő, mint annak idején Magyarországé volt az akkori Habsburg Birodalommal szemben.

A kialakítandó taktikát nagyban befolyásolta az a határozott feltevés, amely szerint Franciaország a vámuniót meg fogja akadályozni. A külügyi tisztviselők azonban úgy vélték, hogy azt a tényt, miszerint Magyarország kedvező állásfoglalása mindkét fél részéről kívánatos, ki kellett használni. Kánya Kálmán berlini nagykövet úgy vélte, hogy a vámuniós konfliktus a lehető legjobb alkalom arra, hogy Magyarország a német kormánytól a beviteli állatkontingens fixálását követelje.

Olaszország magatartása az osztrák–német vámunióval szemben eleinte tartózkodó volt. Olaszország Ausztriával 1930-tól szerződéses viszonyban állt, Németországgal pedig folyamatosan javította kapcsolatait. A kétségtelen közeledés ellenére Olaszország nem fogadhatta el a vámunió tervét. Róma ekkor már egy olasz–osztrák–magyar együttműködés kialakításán fáradozott, és számára az osztrák–német vámunió a Duna-medencéből való kiszorulást jelentette volna. Németország közvetlen szomszédsága pedig egyenesen félelmetes volt Mussolini számára. Grandi, olasz külügyminiszter a római magyar követtel beszélgetve felfedte az olasz politika kártyáit: „Schubert úr (római német nagykövet) ismételten igyekezett engem kedvező állásfoglalásra bírni – mondotta. Ezt azonban nem áll módomban vállalni. A vámunió lényegileg az Anschluss bevezetése. Tehát Olaszország részéről a német–osztrák megegyezés támogatása azt jelentené, mintha Ausztriának Németországhoz való csatolását akceptálnánk. Az Anschluss nem szolgálja az olasz érdekeket, ezért Olaszország nem kívánhatja. Azonban más előzmények után, más körülmények között, nevezetesen, ha Olaszország és Németország között a politikai viszony másképp alakult volna, nem nagy örömmel bár, de mégis belenyugodtunk volna. Ma a németek nem várhatnak tőlünk semmi nemű támogatást. Viszont miután ma is változatlanul az a meggyőződésem, hogy a politikai evolutió szükségképpen közelebb fogja hozni Berlint Rómához, nem tartanám helyesnek kifejezetten oppozícióba lépni, mert ezáltal gyengíttetnének az Olaszország által német viszonylatban folytatott politikai chanche-ait."[4] Látni lehet ebből, hogy Olaszország ellenezte ugyan a vámuniót, de a Németországgal való perspektivikus együttműködés esélyeit sem akarta kizárni.

Anglia állásfoglalása döntő befolyást gyakorolt a vámuniós vitára. A szigetország passzívabb külpolitikát folytatott a Duna-medencében, mint a világháború előtt, azonban éppen ez a tartózkodás eredményezhette, hogy a mérleg nyelve lehetett a kontinens két nagyhatalma, Franciaország és Németország között. Az angol külpolitikától, amely a franciák túlzott megerősödésétől tartott és a Duna-völgyi probléma megoldását a Monarchia szellemében kereste, az osztrák–német vámunió gondolata elvben sem volt idegen. A beleegyezés,

esetleg a kezdeményezés, beleillett a világháború utáni Németországgal szemben folytatott engedékeny politikába. A magyar levéltári források is sok adalékot szolgáltatnak e tétel alátámasztására. A prágai angol követ így nyilatkozott magyar kollégája előtt: „Ha Ön Anglia követeként kérdezne engem, akkor hosszú mondatokat mondanék arról, hogy Anglia őrködik a békék és vállalt kötelezettségek fenntartásán stb. stb. De ha barátként kérdezne, úgy azt mondanám, hogy Anglia fütyül az osztrák–német unióra."[5]

A hivatalos Anglia végül mégis a franciák oldalán maradt. A németek támogatása túl nagy károkat okozott volna angol–francia viszonylatban, és Londonban nem látták célszerűnek tovább gyengíteni Briand amúgy is ingatag pozícióját.

Szólnunk kell végül a Duna-medence egyik államának, Csehszlovákiának állásfoglalásáról. Ez az álláspont egy percig sem lehetett kétséges. Beneš csehszlovák külügyminiszter 1931. április 23-án így beszélt s prágai parlament külügyi bizottsága előtt: „A vámuniónak mondott terv a politikai Anschluss előkészítése. Az osztrák–német unió tervében a két állam megerősíti, hogy meg akarják őrizni, és teljességgel tiszteletben akarják tartani politikai függetlenségüket. Ennek ellenére ez a deklaráció semmit sem változtat azon a tényen, hogy komoly államférfinak nem lehetnek kétségei a vámunió politikai következményeit illetően: a gazdasági közösség létrehozása olyan erős politikai tényező, hogy a politikai egység kialakulását automatikusan maga után vonja."[6] Ennek megfelelően a csehszlovák külpolitika minden nemzetközi fórumon kifejezésre juttatta tiltakozását.

A vámunió körül kirobbant vita kedvezőtlenül alakult Németország és Ausztria számára. Franciaország az első pillanattól hevesen ellenezte a vámuniót, és különféle eszközöket vett igénybe megakadályozására. Olaszország különböző politikai megfontolásokból nem lépett fel nyíltan, de szintén ellene volt. Anglia kontinentális érdekeit a terv ugyan nem sértette, de semlegességével inkább Franciaországot támogatta. A Kisantant országai közül Csehszlovákia azonnal tiltakozott. Jugoszlávia és Románia rövid ingadozás után ugyancsak ellene nyilatkozott. Magyarország állásfoglalását a politikai előnyszerzés orientálta, és ez a megfontolás a magyar külpolitikát az adott pillanatban Franciaország mellé állította.

Az osztrák–német vámunió sorsa ezután nem lehetett kétséges Curtius és Schober nem várták meg a Népszövetség nemzetközi bíróságának kedvezőtlen ítéletét. A várható fejleményekre való tekintettel 1931 szeptemberében, két nappal a döntés előtt, saját maguk bontották fel a szerződést.

A Benešterv és a brit vámuniós elgondolás

Alig fejeződtek be a német–osztrák vámunióval kapcsolatos diplomáciai csatározások, amikor a Duna-medence egyik állama, Csehszlovákia állott elő a gazdasági egységesítés újabb tervével. Az 1931 novemberében ismertetett elgondolás szellemi atyja Eduard Beneš volt. Javaslata, amely az idők folyamán kisebb-nagyobb változásokon ment keresztül, eredetileg Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország vámszövetségének létrehozására irányult.

A javaslatnak természetesen politikai mozgatórugói is voltak. Eduard Beneš, akinek politikai karrierje még a Monarchiában indult, tisztában volt azzal, hogy a Duna-medence sorsára Németország és a Szovjetunió fogja gyakorolni a legnagyobb befolyást. Amint azt Beneš Grzybowski lengyel követ előtt kijelentette: „A csehszlovák–magyar–osztrák gazdasági alakulás feltétlenül szükséges, mert különben a Duna-medence a jövőben orosszá vagy németté fog válni."[7] A cseh politikus a fő veszélyt a német imperializmusban látta, a védekezés lehetőségét pedig egy francia–angol orientációjú, gazdaságilag és később politikailag is egységes Duna-völgyben vélte megtalálni.

Magyarországon érdeklődéssel fogadták a javaslatot. Ekkoriban Budapesten ugyanis fontolóra vettek minden olyan tervet, amely orvosságot ígért a gazdasági élet bajaira. Walkó Lajos külügyminiszter a parlament külügyi bizottsága előtt tartott expozéjában 1921 februárjában általánosságban adott magyarázatot erre a magatartásra, de valójában elsősorban Beneš kezdeményezésére reagált. „Magyarországnak más államokkal való szorosabb kooperációja nekünk elsősorban gazdasági kérdés – mondotta a külügyminiszter. Bármely részről jövő javaslat, mely gazdasági érdekeinket ésszerűen szolgálja, nálunk érdemleges megvitatásra és jó fogadtatásra fog találni, mert erős meggyőződésünk, hogy a gazdasági izoláció elsorvadást jelent, csak kölcsönös együttműködés, a kölcsönös érdekek respektálása képes, ha kell, kölcsönös áldozatok árán, a gazdasági viszonyokba új életet önteni."[8]

Ami Ausztriát illeti, az osztrák kormány nem lelkesedett Beneš együttműködési tervezetéért. Az okok a bécsi magyar követ 1931. november 25-i jelentéséből derülnek ki. Eszerint Ausztriában még mindig uralkodó az a vélemény, hogy „Ausztriának nincs Németországon kívüli megoldása."[9] A cseh–magyar–osztrák együttműködésben ráadásul a Habsburg–restauráció lehetőségét vélték felfedezni, és ezt már csak az 1918-as polgári vívmányok megtartása érdekében is ellenezték. Pedig Beneš, aki vonakodott kezdeményező szerepet

vállalni, a prágai osztrák követ jelentéseiből kitetszően éppen Ausztriától várta az első lépések megtételét. Az osztrák politikusok elzárkóztak a felajánlott együttműködés elől. A külügyminisztériumban lezajlott tanácskozás után a prágai osztrák követ utasítást kapott, hogy közölje Benešsel: Ausztria a kérdésben nem óhajt iniciatívát vállalni.

Az egyre jobban aktivizálódó Olaszország nem nézte jó szemmel a részvétele nélkül tervezett közép-európai kollaborációt. Kánya Kálmán berlini magyar követ arra emlékeztetett, hogy a béketárgyalásokon a nagyhatalmak közül elsősorban Olaszország forszírozta a Monarchia feldarabolását, hogy ezáltal legalább egy nagyhatalmi szomszédjától megszabaduljon.

Franciaországnak természetesen tetszett a Beneš-akció, hiszen joggal érezhette ki belőle a francia orientációt. A csehszlovák külügyminisztérium a nagyhatalmak várható reagálását latolgatva így foglalta össze a Quaid'Orsay valószínű véleményét: „Franciaország hozzájárulása természetes, hiszen ezáltal voltaképpen egy régi francia gondolat valósulna meg".[10]

A felhőtlennek tűnő francia kapcsolatok tudatában Beneš magabiztosan jelentette ki a prágai osztrák követnek: Csehszlovákia feladata Párizs áldását kérni a megegyezés megvalósulásához. A magabiztosságnak ekkor azonban már nem sok alapja volt. Charles-Roux prágai francia követ 1931 decemberének végén azt ecsetelte magyar kollégája előtt, hogy Franciaország érdekei Beneš tervében másodlagosak. Pedrazzival, a prágai olasz követtel folytatott beszélgetése alkalmával pedig kijelentette: „elejétől nem tartott sokat Beneš úr terveiről, mert ő tele van bizonytalansággal, tervezetei nagyon változékonyak és azt a benyomást kelti, hogy soha nem közli teljesen gondolatait."[11]

A kapcsolatok elhidegülését nemcsak Beneš „megbízhatatlansága" okozta. A francia külpolitika, amely lassan kezdett felocsúdni a német–osztrák vámuniós tervezet okozta sokkból, egyre inkább arra törekedett, hogy a közép-európai rendezést saját kezében összpontosítsa. A magyarországi kormányváltozás után Károlyi Gyula és Walko személyében mondhatni franciabarát politikusok irányították a magyar külpolitikát, Párizsban is egyre inkább teret kapott az a nézet, hogy a Duna-medence kérdéseinek rendezésébe Magyarországot is be kell vonni. A Quai'dOrsay felfogásának megváltozását bizonyítja Villani magyar követ jelentése, amelyben arról számol be, hogy Magyarország francia kölcsönt vesz fel, amely ellenében Franciaország gazdasági előnyöket és politikai lehetőségeket biztosít magának.

Beneš gazdasági tervezetét leghevesebben Németország ellenezte. Berlin kénytelen volt elállni a német–osztrák vámunió gondolatától, de ez nem jelentette azt, hogy végleg passzivitásba vonult. A francia–német megbékélés szelleme ekkor már végképp tovatűnt, és a Wilhelmstrassén nem csekély gyanakvással figyelték Beneš francia orientációjú gazdasági egyesítési tervét. Jól tükrözi ezt Kánya Kálmán berlini magyar követ jelentése, miszerint: „Széles körben az az aggály nyilvánul meg, hogy a legtöbb Duna-állam nehéz gazdasági helyzetét Franciaország arra fogja kihasználni, hogy pénzügyi hatalmának latbavetésével ezen államok egymáshoz a francia értelemben vett politikai sécurité Közép-Európa déli részében szilárd alapokra helyezze. Azt hiszik, hogy Franciaország ezen cél biztosítása érdekében Benešt fogja előtérbe tolni, ki szívesen fog vállalkozni arra, hogy az ő szempontjából kedvező körülmények között kedvenc közép-európai terveire visszatérjen, melyek szerint tudvalevőleg Németországnak semmiféle Duna-állami gazdasági kombinációban helye nincs."[12]

Berlinben persze azt is tudták, hogy Ausztria még mindig nosztalgiával gondol az osztrák–német vámuniós tervezetre, és hogy Magyarországon a javuló francia kapcsolatok ellenére erős a tradicionális német barátság. Ezért a Wilhelmstrassén továbbra is bíztak abban, „hogy Ausztria semmi olyan kombinációba nem fog belemenni, melyben a birodalom nem szerepelne, és hogy Csehszlovákia egy szorosabb cseh–magyar gazdasági kapcsolatot oly messzemenő politikai koncesszióktól tenne függővé, melyeket egy magyar kormány sem fogadhatna el."[13]

Magyarország tartózkodásával, Ausztria érdektelenségével, Olaszország és Németország határozott ellenkezésével szemben kevés volt a bizonytalan francia támogatás. A csehszlovák külügyminiszter a kedvezőtlen fogadtatás miatt elállt attól, hogy elképzeléseit hivatalosan is a kormányok tudomására hozza. A kudarc elsősorban a nagyhatalmi ellenállás következménye volt, de az is szerepet játszott benne, hogy az érintett kis országok, bár megpróbáltak, nem tudtak fölülemelkedni az őket elválasztó ellentéteken.

A Duna-medence gazdasági rekonstrukciójáról Angliának is megvoltak a maga elképzelései. A belpolitikai nehézségek és a gondot okozó dominiumok miatt azonban Közép-Európa nem állhatott a brit diplomácia érdeklődésének centrumában. A hagyományos egyensúlypolitika elemei mégis befolyásolták a külpolitika irányítóinak lépéseit. Így történhetett, hogy szinte le sem tűnt a diplomáciai színtérről Beneš terve, mikor a Foreign Office munkatársai már olyan konstrukciót dolgoztak ki, amely a zátonyra futott osztrák–német vámunió és a csírájában elhalt többi tervezet helyébe lépve fellendíthette a Duna-völgyi országok vegetáló gazdaságát.

Az angol külügyminisztérium javaslatát persze konkrét brit gazdasági érdekek is inspirálták. Közép-Európában a maga 8597 millió frankjával még mindig Anglia volt a legnagyobb tőkebefektető, lényegesen meg-

előzve a 3034 milliót felmutató Franciaországot és maga mögé utasítva a 7684 milliót invesztáló Egyesült Államokat. Nem lehetett kétséges, hogy a Foreign Office javaslata a Közép-Európában befektetett brit tőke megmentésére is irányult. A javaslatban mindamellett nem volt nehéz észrevenni az egyensúlypolitikai megfontolásokat. Londonban ugyanis részint a túlzott francia térnyeréstől tartottak, részint attól féltek, hogy a közép-európai gazdasági káosz Németország keleti terjeszkedését segíti elő.

A tervezet Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és Bulgária vámunióba való tömörítését tűzte ki célul. Az indítékot kutató történész számára nem lehet kétséges, hogy a Foreign Office vezetőinek tudatában még ott élt az erős közép-kelet-európai hatalom, az Osztrák–Magyar Monarchia emléke, és a javasolt vámszövetség a Monarchia valamiféle gazdasági újraélesztése lett volna.

Az angol jegyzékre mind Berlinből, mind Rómából elutasító válasz érkezett.

A németek ellenállása elsősorban gazdasági megfontolásokon alapult. A német gazdaságpolitika alaptétele volt, hogy Délkelet-Európát Németország első számú exportterületévé kell tenni, így a Wilhelmstrassén a készülő vámuniót német érdekekbe ütközőnek ítélték. A negatív döntésben a gazdasági indokok mellett nem jelentéktelen politikai tényezők is szerepet játszottak. Az angolok már a tervezéskor kijelentették: az új rendszer a meghiúsult német–osztrák vámuniót is pótolná. S ha a németek a vámunió kérdését nem is tarthatták napirenden, arról hallani sem akartak, hogy Ausztria problémáit Németország kizárásával oldják meg.

Az olasz elutasítás sem lehetett kérdéses, hiszen az angol vámuniós terv a formálódó olasz–magyar–osztrák blokkot veszélyeztette. A jegyzék megérkezése előtt néhány nappal tárgyalt Mussolini és Grandi Bethlen Istvánnal a Brocchi-féle rendszer kiszélesítéséről és a vámszövetség létrehozásának lehetőségéről. Az angol tervezet megvalósulása az olasz vezetőkkel létrejövő formáció kudarcát jelentette volna.

A londoni javaslat az érintett országok körében sem bizonyult rokonszenvesnek. A közép-európai országok kormányai nem kaptak hivatalos jegyzéket a tervről, ezért Rómában és Berlinben próbáltak információkat szerezni. Hajlandóságot mutattak ugyan az együttműködésre, de a vámuniót terhesnek találták.

Párizs a javuló francia–angol viszony jegyében először kedvezően reagált.[14] A későbbiekben azonban a francia diplomaták is úgy nyilatkoztak, hogy Anglia túlment a reális lehetőségeken, amikor a jegyzékben vámunióról beszélt.[15]

A Tardieu-terv

A csehszlovák és az angol javaslat kudarca után a világháború utáni rendezésben legaktívabban részt vevő Franciaország kezdeményezett. A korábbi ötletek sikertelenségén okulva a francia miniszterelnök, André Tardieu már tervezetének nyilvánosságra hozatala előtt zöld utat kívánt biztosítani elgondolásainak. Mivel politikája a „grandeur" eszmekörére épült, és alapjaiban németellenes volt, valamint várhatóan az olasz érdekeket is sértette, Anglia megnyerésével próbálkozott. A diplomáciai manőver, ha nem is ígérkezett könnyűnek, lehetségesnek látszott. A brit tőke megmentésére irányuló vámuniós javaslat azt mutatta, hogy Angliát ismét foglalkoztatja, hogy mi történik a Duna-medencében.[16] Sikerrel kecsegtetett az a tény is, hogy Anglia 1931. szeptember 21-én hosszas habozást követően letért az aranyalapról. Ezt hamarosan a font leértékelése követte, ami után már ésszerű lépés volt a szabadkereskedelem elvének feladása, s hogy a brit gazdasági szakértők megkezdték egy új, preferenciális alapokon felépülő birodalmi rendszer kidolgozását.[17] A megváltozott körülmények tették lehetővé, hogy 1932. március 16-án az angol kormány ülésén megszülessen a döntés: Anglia nem ragaszkodik többé a legnagyobb kedvezmény elvéhez, s nem ellenzi a Duna-völgyi preferenciális rendszer létrehozását.[18] Az irányváltás elsődleges okai ugyan birodalmi megfontolásokból fakadtak, végeredmény szempontjából azonban ez irreleváns volt; Tardieu közelítési és érdekegyeztetési kísérleteit, úgy tűnt, siker koronázza.

Tardieu 1932. március 5-én memorandumot juttatott el a nagyhatalmakhoz, amelyben javasolta, hogy a közép-európai gazdasági válság orvoslására Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia hozzon létre preferenciális vámrendszert. Tekintettel a várható német és olasz ellenzésre a memorandum rendkívül nagy súlyt helyezett az Angliával való nézetazonosság hangoztatására. Tardieu pontosan tudta, hogy az egyenlő erők kontinentális csatájában a szigetország mondja ki a végső szót.

A Tardieu-terv Németországot nehéz helyzet elé állította. A javaslat ellenzése nem lehetett kétséges. Néhány hónappal a lausanne-i konferencia előtt a Wilhelmstrasse politikusai azonban nem szívesen vállalkoztak egy nyílt francia–német összecsapásra.[19] A német külpolitika vezetői ugyanakkor erősen tartottak attól, hogy Franciaország valóban képes lesz a terv megvalósítására. A félelmet erősítette a terv meghirdetésének gőgös magabiztossága, és az a tény, hogy Németországot még az előzetes megbeszélésekre sem hívták meg. Ebbe az irányba mutatott az a „rendkívül éles hangon lefolyt eszmecsere" is, amely Tardieu és Posse miniszteri igazgató között Genfben zajlott le.[20] A tárgyaláson a francia külügy vezetője kijelentette, hogy ter-

vének életbe léptetéséhez mindenképpen ragaszkodni fog. „Mindazonáltal nem értem – mondotta Tardieu –, hogy a jelen körülmények között, amikor a német kamatterhek elengedhetetlen restaurációja csak francia segítséggel mehet végbe, a német kormány hogy habozhat a tervezetemhez való csatlakozás kérdésében. Nem értem, hogy Németország milyen előnyöket remél az oppozíciótól. Mi a helyes úton járunk, és el fogjuk érni céljainkat".[21]

A német külpolitika a veszélyes helyzet megoldására a klasszikus diplomácia jól bevált taktikáját alkalmazta. Szövetségest keresett, és az ellenfél szövetségét megpróbálta szétzilálni. Ehhez Anglia és Olaszország jöhetett számításba. A szigetország azonban ott bábáskodott a terv megszületésénél, és a csatornán túlról egyébként is gyakorta közömbösen szemlélte az európai csatározásokat. Így Berlin figyelme elsősorban Róma felé fordult. Kánya Kálmán berlini magyar követ március 9-i jelentésében ez áll: „Különös súlyt látszik a külügyi hivatal helyezni Olaszország álláspontjának tisztázására, s örömmel állapította meg, hogy az olasz felfogás, mint az a sajtóban is közölt olasz memorandumból is kitűnik, nem fedi Tardieu nézetét, sőt sok tekintetben annak elég éles kritikáját jelenti".[22]

A német politikusok ezután minden lehetőséget megragadtak arra, hogy az olasz kormánnyal való teljes nézetazonosságukat kifejezzék. A március 15-én adott hivatalos német válaszban is egyre-másra előtűnik, hogy a német elképzelés az olasz felfogással egyetértésben, sőt, egyes esetekben az olasz kormány óhajának figyelembevételével született meg.[23]

A német taktika másik eleme a készülődő francia szövetség egységének megbontására irányult. A német követségek munkatársai utasítást kaptak arra, hogy minden lehető módon hangsúlyozzák a francia terv gazdasági és politikai hátrányait, és emeljék ki a Németországgal létesítendő kapcsolatok előnyeit.[24]

Berlinben természetesen pontosan tudták, hogy a dunai államokat csupán hangzatos szólamokkal nem lehet eltéríteni az ajánlott együttműködéstől. A francia tervezet meghirdetését követő napon, március 3-án Rieth bécsi német követ megjelent a Ballhausplatzon, és megbízása szerint kijelentette, hogy a német kormány hajlandó Ausztriával a kedvezményes vámok alapján létesítendő kereskedelmi szerződés megkötéséről tárgyalni.[25] Walko Lajos március 6-án kelt levelében arról írt, hogy a német és magyar jegybank közötti tárgyaláson hirtelen, Magyarország számára rendkívül kedvező módon, rendbejöttek a klíringre vonatkozó dolgok.[26] A németek preferenciális szerződés életbe léptetését ajánlották fel Romániának is.[27]

Megfelelő előkészítés után Németország március 15-én adta meg hivatalos válaszát a Tardieu-féle memorandumra. Egyértelműen leszögezték, hogy a Tardieu-terv nem eredményezheti a dunai országok gazdasági helyzetének javulását, mivel az új egyesült piac nem képes az agrártermékek felvételére. Kijelentették, hogy a birodalmi kormány azért sem fogadhatja el a rendezési tervet, mert az elzárná Németországot délkelet-európai piacaitól. A német kormány, hangsúlyozta az emlékirat, hajlandó a dunai országok válságának megoldásában közreműködni. A francia tervvel ellentétben, amely kölcsönös preferenciákat ajánlott, javasolták, hogy az ipari államok, Csehszlovákiát leszámítva, az összes dunai országnak biztosítsanak egyoldalú preferenciális bánásmódot. A kedvezmény Ausztria esetében iparcikkekre, a többi ország esetében pedig mezőgazdasági termékekre vonatkozna.[28] Egy másik iratból az is kiderül, hogy Berlinben ezt a rendszert átmeneti megoldásnak tekintették mindaddig, amíg meg nem alakul egy lényegesen nagyobb, Németországot is magába foglaló, területi összefogás.[29]

A hivatalos olasz választ március 7-én juttatták el Párizsba. A memorandum első olvasásra reménykeltőnek tűnhetett, a tüzetesebb vizsgálat és értelmezés után azonban kiderült, hogy a Palazzo Chigi feljegyzésében a Tardieu-tervre vonatkozóan kevés az értékelhető információ. Itália állásfoglalása helyett Grandi inkább az olasz elképzeléseket ismertette, és Románnak a térség iránti érdeklődését hangoztatta. A dokumentum megállapította, hogy Olaszország geográfiai helyzete és az egykori Osztrák–Magyar Monarchiához való kötődésére való tekintettel nem mondhat le a Duna-völgyi országokkal kialakított intenzív gazdasági kapcsolatokról. Kiemelte az olasz–osztrák–magyar speciális egyezmények fontosságát. Kijelentette, hogy bár a francia tervnek vannak előnyei, az adott körülmények között minél aktívabban szorgalmazandó megoldás a közvetlen és különálló segítség lenne. A Palazzo Chigi nem értett egyet az eljárási kérdésekben elfoglalt francia állásponttal. Ezért felvetette azt a gondolatot, hogy a tárgyalásokon a tervben említett öt dunai ország mellett a nagyhatalmak: Franciaország, Anglia, Olaszország és Németország is vegyenek részt.[30]

Az indítvány hátterét Pedrazzi prágai olasz követ ismertette magyar kollégájával. Eszerint a francia és cseh álláspont, mely szerint a nagyhatalmak az egyensúly megőrzése végett maradnának távol a tárgyalásoktól, csupán szemfényvesztés. Valójában arról van szó, mondotta a követ, hogy a kisantant a tárgyalásokon ily módon létrejövő fölényét Ausztria és Magyarország kárára kamatoztathatja.[31]

A modus procedendivel kapcsolatos észrevétel a Palazzo Chigi mesteri diplomáciai sakkhúzása volt. Grandi ugyanis az eljárási kérdések leple alatt magától értetődőnek vette, hogy a nagyhatalmak sorában Németországnak is helye van. Róma gesztus értékű indítványa olasz-német közeledést jelzett és Hory András római magyar követ felfogását igazolta, aki az olasz válaszjegyzéket úgy értékelte, hogy a Palazzo Chigi az el-

utasítás helyett a terv szabotálására törekszik.[32] Ezt a megállapítást látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy Grandi külügyminiszter a válaszban foglaltakkal ellentétben kerülte a franciákkal való találkozást.

A játszma kedvező előjelekkel indult. Biztató volt, hogy a vámuniós tervezet kudarca és a domíniumokkal folytatott gazdaságpolitika átértékelése következtében Anglia, úgy tűnt, hajlandó elfogadni a preferenciális vámokra épülő Duna-völgyi gazdasági rendszert. Párizsnak és Londonnak is sikerült az eljárást illető kérdésekben közös nevezőre jutnia.[33] Az Angliába akkreditált osztrák követ erre az eseményre is célozva jelentette, hogy az angol és a francia kormány között a Tardieu-terv tekintetében messzemenő közeledés történt.[34] A nézetek hasonlóságát mutatta az a tény is, hogy az angol kormány március 22-én javaslatot tett arra, hogy az érdekelt nagyhatalmak a Duna-völgyi problémák megvitatására Londonban üljenek össze konferenciára.[35]

A javuló tendenciát mutató francia–angol kapcsolatok azonban nem voltak teljesen problémamentesek. A szigetország kormányának döntéseit hosszas belső viták előzték meg. Az angol politikusok látták, hogy a francia elképzelés szerint megvalósult közép-európai rendszer mind politikai, mind pénzügyi és gazdasági tekintetben válságba került.[36] A krízis megszüntetésének módját illetően azonban megoszlottak a vélemények. A központi probléma a kedvezményes vámok kérdése volt. Ezt bonyolította, hogy a Tardieu-terv megvalósulása esetén a cseh és osztrák iparcikkek jelentős előnyt élveztek volna az angol ipar termékeivel szemben. A franciákkal való együttműködést ajánló Sir John Simon külügyminiszter kijelentette, hogy Anglia a közép-európai nyugalomért meghozhatja ezt a nem túlságosan jelentékeny áldozatot. Walter Runciman, aki a kereskedelmi minisztériumot vezette, úgy gondolta, hogy Nagy-Britannia a legnagyobb kedvezmény klauzulájáról való lemondásért cserében kárpótlásra tarthat igényt. Runciman, aki 1931–37-ig volt kereskedelmi miniszter, egyébként is féltékenyen őrizte a szigetország tradicionális érdekeit, és minden erejével azon volt, hogy Anglia ne növelje érdekeltségét a Duna-medencében.[37] Az angol kormány március 16-i ülésén foglalkozott kérdéssel. Az általánosan támogatott vélemény szerint Anglia hosszú távon inkább érdekelt abban, hogy Közép-Európa stabilizálódjon, minthogy ragaszkodjon a legnagyobb kedvezmény elvéhez. Így a kabinet, elfogadva Sir John Simon javaslatát, úgy határozott, hogy előítélet nélkül elfogadja a preferenciális rendszert, és lemond a legnagyobb kedvezmény jogáról.[38] A kormány egyúttal felhatalmazta a külügyminisztert, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen a nagyhatalmak és a dunai államok között egy konferencia megtartásáról. Azonban külön határozatot is hozott, miszerint a kérdésnek bármilyen pénzügyi vetülete újabb kormányzati döntést igényel.[39]

Az utóbbi határozat jelezte, hogy a brit rugalmasságnak jelentős korlátai vannak, és hogy a tartózkodó politikát javasló erők továbbra is mindent megtesznek álláspontjuk érvényesítésére. Erre márcsak azért is lehetőségük volt, mert Anglia további Duna-medencei politikáját illetően a külügyi szakértők között sem volt teljes az egyetértés.

Sir Horace Rumbold, berlini angol követ véleménye szerint, amellyel Owen O'Malley, a külügyminisztérium kelet-európai osztályának vezetője is egyetértett,[40] Németország gazdasági és politikai befolyásának erősödése a térségben szükségszerű folyamat, és csupán logikus következménye a fennálló gazdasági viszonyoknak. Ezért Németországot, amely történeti és földrajzi okok miatt első számú partnere a térségnek, nem volna bölcs dolog természetes törekvéseiben meggátolni. Rumbold véleménye szerint Anglia szempontjából nem kívánatos a térség átengedése Franciaországnak, mert a francia hegemónia sohasem épült valós ökonómiai pillérekre, így a jövőben is fennáll az összeomlás veszélye.

A logikusnak tűnő érvelést nem fogadta el Sir Orme Sargent, a Foreign Office Közép-Európai Osztályának vezetője. Véleménye szerint a javasolt preferenciális rendszer nem rekesztené ki Németországot a Duna-völgyi piacról, hiszen ha egy kedvezményi rendszer ilyen hatásokkal járna, elsőként éppen Anglia kerülne hátrányos helyzetbe domíniumaival szemben, hiszen London ez idő tájt szervezte újjá a régebben szabadkereskedelmi alapokon nyugvó birodalmi kereskedelmi kapcsolatait.

Sargent kívánatosnak ítélte mind az Anschluss mind a „Drang nach Osten" ellenőrzését, és ezért kifejezetten javasolt minden olyan tervezetet, amely a Duna–menti államok gazdasági függetlenségét erősítette. A diplomata meggyőződése szerint a német hegemónia semmivel sem volna kedvezőbb a franciánál, ugyanis közvetlen konfliktust okozna a gazdasági és a politikai erők között, ami legalább annyira fenyegetné a térség békés, nemzeti fejlődését, mint bármely más tényező, amely a területet Németország és Franciaország diplomáciai csatározásainak színterévé változtatja. Éppen ezért a kérdés depolitizálását javasolta, így létrejöhetne az a stabil Duna-medence, amely megakadályozná Németország és Franciaország beavatkozását.

Sargent megjegyezte, hogy a dunai kérdés megoldását még nehezebbé teszi a hagyományos német–francia rosszhiszeműség, aminek következtében a német elutasításhoz önmagában is elegendő volt a tervezet francia eredete. Ezért politikai hibának, és a dunai rendezés egyik legfontosabb akadályának tartotta, hogy Tardieu belpolitikai, választási okok miatt átvette Angliától a kezdeményezést, és közzétette tervezetét.

A Foreign Office tisztségviselőjének fejtegetése a hagyományos brit egyensúlypolitikai elvekre épült. Anglia szempontjából sem a francia, sem a német terjeszkedés nem lehetett kívánatos, s mivel Közép-Európa politikai egységesítésének felvetése szóba sem jöhetett, a kontinentális nagyhatalmak keleti törekvéseit

megakadályozó gazdasági egységesítés mutatkozott kézenfekvőnek. Természetesen Sargent is látta, hogy az együttműködés kialakítását rendkívül bonyolulttá teszik a mélyen gyökerező helyi rivalizálások és problémák, az adott helyzetben mégsem látott jobb megoldást. Javaslatát egyetértéssel nyugtázta Sir Robert Vansittart külügyminiszter-helyettes is.[41]

Tardieu érzékelte a brit kormány bizonytalankodását, és mindent elkövetett, hogy a végső döntést Franciaország számára kedvezően befolyásolja. Április 4-én Londonban utazott, hogy személyesen is tárgyalhasson angol kollégáival. Az április 6-ra kitűzött konferencia előtt két nappal folytatott titkos tárgyalásokról természetesen tudomást szereztek az olaszok és a németek is, akik rögtön szóvá is tették a találkozót.[42] Ez még óvatosabbá, még tartózkodóbbá tette az angol felet. A tárgyalást előkészítő feljegyzésben hangsúlyozták, hogy el kell kerülni minden olyan utalást, mintha a négyhatalmi konferencia előtti angol–francia megegyezési kísérlet történne. Különösen fontosnak tartották, hogy a tervvel kapcsolatosan a franciák ne használjanak semmilyen politikai érvet. A feljegyzés végül hevesen kritizálta a francia kormányzatot, amelyik „a jó tanácsok osztogatásán kívül semmit sem nyújtott, sőt megduplázta az osztrák behozatal vámtételét".[43]

A MacDonald–Tardieu tárgyaláson gyorsan határoztak az akcióban részt vevő országokról, a javasolt preferenciák mértékéről és egy sor nem meghatározó fontosságú kérdésről. Vita csupán a lebonyolítás módját illetően bontakozott ki. A rekonstrukcióhoz szükséges kb. 40 millió dollárt Tardieu angol pénzintézetek közreműködésével gondolta biztosítani, ami elől MacDonald mereven elzárkózott. A hasztalan vita végül a diplomáciában kétes értékű „az angol kormány tanulmányozni fogja a javaslatot" eredménnyel zárult. Az előzmények ismeretében nem lehetett kérdéses, hogy Anglia nem lesz hajlandó a francia térnyerés számláját kifizetni.[44]

A francia miniszterelnök érezte, hogy közeledési kísérletei nem jártak teljes sikerrel. Nem voltak illúziói a londoni konferenciát illetően sem. Egyetlen lehetősége maradt: nem vett részt személyesen a tárgyalásokon.[45] Meglepő döntésének hátterében belpolitikai meggondolások húzódtak. Távollétével csökkentette a konferencia és így a várható kudarc jelentőségét.

A londoni konferencia gyakorlati eredmény nélkül zárult. A kudarc okát a diplomáciai körök az olasz és a német elutasításban látták.[46] A német külügyminisztériumban számoltak ezzel, és még arra is felkészültek, hogy a franciák majd a reparációs kérdések lausanne-i tárgyalásán igyekeznek elégtételt szerezni.[47] A morális hátrányt azonban bőven ellensúlyozta, hogy a német érdekeket veszélyeztető francia tervet sikerült meghiúsítani.

A Tardieu-terv bukásával lezárult az a rövid korszak, amely a közép-európai együttműködés irányába mutatott. Az európai politikában a kollaboráció ideiglenes tendenciái után ismét az elkülönülés irányzatai erősödtek meg.[48]

Jegyzetek

1 Diószegi István: Két világháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939. Budapest 1974. 41–42. old.
2 Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság 1931–1933. Budapest 1969. 49. old.
3 Diószegi i. m. 165. old.
4 OL K 63. Németország. Német–olasz viszony. Hory jelentése. 1931. április 11. Róma.
5 OL K 63. 1931/20/11261. Masirevich jelentése. 1931. április 20. Prága.
6 Benes, Eduard: L'accord austro–allemand. Exposé du ministere des Affaires Etrangčres fait devant les comissions des Affairs Etrangčres de la Chambre des Députés et du Senat le 23 avril 1931 sur les propositions relatives f la solution de la crise économique européenne. Praga 1931 45. old.
7 OL K 63. 448/50. Masirevich jelentése. 1931. november 4. Prága.
8 OL K 63. Franciaország 1932. Francia–magyar viszony. Walko expozéjának szövege. 1932. február 9. Budapest
9 OL K 63. Franciaország 1931. Francia–magyar viszony. Ambrózy jelentése. 1931. november 7. Bécs.
10 OL K 63. 448/50. Masirevich jelentése. 1931. október 29. Prága.
11 OL K 63. 448/50. Masirevich jelentése. 1932. január 12. Prága.
12 OL K 63. Németország. 1931. Német–magyar viszony. Kánya jelentése. 1931. november 18. Berlin.
13 Uo.
14 OL K 63. 448/50. Ambrózy jelentése. 1932. február 22. Bécs.
15 OL K 63. 448/50. Perényi jelentése. 1932. február 22. Genf.
16 F. G. Strambrook i. m. 68–70. old.
17 Ránki György: Gazdaság és külpolitika. 1981. 186. old. és David E. Kaiser: Economic Diplomacy and the Origin of the Second Word War. 1980, 49. old.
18 Ránki György i. m. 187. old.
19 Ránki György i. m. 190–191. old.
20 OL K 63. 448/50. Wettstein ideiglenes ügyvivő jelentése. 1932. március 21. Berlin.
21 David E. Kaiser i. m. 48. old.
22 OL K 63. Franciaország 1932. Francia–német viszony. Kánya jelentése. 1932. március 9. Berlin.
23 OL K 63. 448/50. Német nyelvű aide-memoire. Berlin, 1932. március 15.
24 Ránki György i. m. 191. old.

25 OL K 448/50. Ambrózy jelentése. 1932. március 3. Bécs.
26 OL K 58. III/6. Walko levele Teleszky Jánoshoz. 1932. március 6. Budapest.
27 OL K 63. 448/50. A berlini követségi tanácsos jelentése. 1932. március 23. Berlin.
28 OL K 63. 448/50. Német nyelvű aide-memoire. 1932. március 15. Berlin.
29 OL K 64. 1932/42/168. Walko számjeltávirata. 1932. március 16. Genf.
30 OL K 63. Németország 1932. Német–olasz viszony. Másolat az olasz válaszjegyzékről. 1932.
31 OL K 63. 448/50. Ghyczy jelentése. 1932. március 14. Prága.
32 OL K 63. Németország 1932. Német–olasz viszony. Hory jelentése. 1932. március 7. Róma.
33 OL K 64. 42/155. Walkó számjeltávirata Párizsból. Villani jelentése. 1932. március 13. Párizs.
34 OL K 63. 448/50. Ambrózy jelentése. 1932. március 15. Bécs.
35 David E. Kaiser i. m. 50.
36 OL K 63. 448/50. Masirevich jelentése. 1932. március 31. Prága.
37 David E. Kaiser i. m. 49.
38 Public Record Office (a továbbiakban: PRO), Poem 4.
39 Uo.
40 David E. Kaiser i. m. 51.
41 PRO FO 371/15922
42 PRO FO 371/15919
43 PRO FO 371/15920
44 PRO FO 371/15920
45 OL K 63. 448/50. Rubido Zichy jelentése. 1932. március 30. London.
46 OL K 63. 448/50. Rubido Zichy jelentése. 1932. április 14. London.
47 OL K 63. 448/50. Kánya jelentése. 1932. április 22. Berlin.
48 Diószegi i. m. 162–163. old.

Integrációs esélyek Közép-Európában

GRANASZTÓI GYÖRGY

Integráció és stabilitás Közép-Európában

Térségünk biztonságát tekintve 1989–90-ben, amikor a szovjet csapatok még Magyarország területén voltak, három változatot lehetett elképzelni.

A nyugati világ sajátos erődítmény jellegű, erősen védett zónába tömörül és hagyja, hogy közvetlenül a védelemi vonala előtt csetepaték, kisebb-nagyobb polgárháborús események menjenek végbe, ők pedig mintegy a bástyák oltalmában nézik, hogy mi történik. A másik változat az lehetett volna, hogy gyorsan megvalósul a biztonsági integráció. Valóban a magyar külpolitikában ekkor, a kezdeti időszakban volt valamilyen illúzió, hogy a gyors csatlakozás megvalósítható, majd, elég hamar jött a sajátos frusztráció, hogy valahol elrontottuk a dolgot és nem használtuk ki a lehetőséget. A nemzetközi politikában is létezett olyan irányzat, amelyik viszonylag gyorsan a fal szindróma, a kelet-német menekültek és egyebek által adott hajtóerő fölhasználásával legalább Magyarországig, de talán még tovább is kiterjeszhetőnek vélte az euroatlanti biztonsági zónát. Volt végül egy harmadik változat is, amelynek képviselői úgy vélték, sajátos köztes állapot fog létrejönni. A nyugati hatalmak arra fognak törekedni, hogy a biztos védett pozíciók közvetlen közelében valamilyen fajta *modus vivendi* jöjjön létre anélkül, hogy ez nyílt és világos kötelezettségvállalást jelentsen a számukra. Végeredményben ennek vagyunk mi most a tanúi, haszonélvezői, szenvedő alanyai egyszerre. Térségünk biztonsága szempontjából ez volt 1990 óta az egyik döntő mozzanat.

A jugoszláv válság következményét kevesen látták előre. Pedig, legalábbis itt a szomszédságunkban ennek tartós és súlyos következményei lesznek. Ez a válság jellegzetesen az 1990 utáni időszak következménye már.

A jugoszláv válság egyebek között a nyugati világ bizonyos zavarát és felkészületlenségét mutatja a közép- es kelet-európai változásokkal kapcsolatban. Azok az u.n. „európai elvek", amelyek az Európai Unión illetve az Észak-atlanti Szövetségen belül már jó ideje érvényesültek, nem működtek a jugoszláv válság összefüggéseit tekintve. Emlékeztetni kell arra, hogy a jugoszláv válságban döntő fordulatot jelentett a Genscher által vezetett német külpolitika egyoldalú kiállása Horvátország és Szlovénia önállósága mellett. Ez mondhatni beindította a brit és francia gépezetet, amely tulajdonképpen egy régi, világháború előtti nagyhatalmi vetélkedésnek a föléledését jelentette a Balkán válságban. Nyiltan és kevésbé nyiltan ők jóideig a szerbeknek kedveztek. Ami teljesen megbénította a rendezést.

Katonai értelemben kevés áldozattal a helyzet már '91–92-ben is megoldható lett volna. De az amerikaiak szerepe sem volt igazán egyértelmű. Igen gyorsan cselekedtek az iraki-iráni konfliktusban, és minden jel szerint érdektelen volt számukra az, hogy az amerikai globális politikában kevesebb szerepet játszó térségben, borzalmas öldöklés folyik, egyébként az amerikai tévénézők szeme láttára. Tény persze, hogy ott is voltak erős bírálói ennek a magatartásnak, elég a Colin Powell és Madelaine Allbright közti éles vitára utalni, amely még az Öböl-háború idején zajlott le ezzel kapcsolatban. A jugoszláv válság nagyon komoly tanulságokat hozott, amelyek lassan elindítottak egy újfajta gondolkodást az európai biztonság jellegéről, megóvásának lehetőségeiről.

A térség biztonságával kapcsolatban az 1990-ben lehetséges kibontakozási irányok és a jugoszláv válság tanulságai mellett harmadikként szerintem azt lehet kiemelni, amit Kolozsi Béla találóan *a térség ellenőrzött átalakulása* kifejezésével jellemzett. Hogyan biztosítható a közép-európai térség nyugalma? Kétféle megoldás van. Az egyik az, amit történelmi példák sugallnak, a másik az, amire nincs példa. A történelmi példa az, hogy Közép-Európában, a mi térségünkben mindig egy nagyhatalmi megoldás hozta meg az erőegyensúlyt, a stabilitást. Erre gyakorlatilag egészen a 14–15. századig visszamenve lehet találni példát, hiszen ilyen nagyhatalom volt Mátyás király birodalma, de volt a cseheknek is nagy kiterjedésű birodalma, csakúgy mint az osztrákoknak, azután jött az Ottomán-birodalom, amelyet a Habsburg-monarchia követett, volt egy sajátos német hegemónia, majd a szovjet uralom.

El lehet tehát mondani, hogy egészen a trianoni békerendezésekig térségünkben valamilyen nagyhatalmi megoldás hozta meg a stabilitást. Az már más lapra tartozik, mik voltak ennek a politikai, gazdasági és egyéb feltételei, mennyiben lehet azokat a helyzeteket elfogadni, magyarázni milyen mértékben voltak egyáltalán hatékonyak.

Most viszont valóban az vetődik fel, hogy folytatódhat-e valami hasonló napjainkban. A válasz szerintem az, hogy nem. Tehát az a kérdés, hogy lesz-e ismét nagyhatalmi jellegű sajátos békerendezés majd ezt követően területi osztozkodás. A nagy hangon hirdetett cél ebben az esetben is persze az lenne, hogy valamilyen módon erőegyensúlyon alapuló, ellenőrzött békét kell létrehozni a térségünkben, beleértve a kisebbségek, a nemzeti konfliktusok közti feszültségek letörését, úgy ahogy az a szovjet típusú rendezés során történt. Ilyesmire a mai körülmények közt alig lehet számítani.

Erre bizonyíték a Balladur-terv sorsa. A Balladur-terv olyan elképzelés volt, amelyben még kisebb határkiigazítások is szerepeltek. Franciaország arra szólította fel a többi országot, hogy éppen a jugoszláv-válság tanulságából merítve vállaljanak térségünkben nagyhatalmi szerepet. A Balladur-tervet a jelek szerint most fölújítják a délszláv-válság kezelését illetően. Az Európai Únió a koppenhágai csúcson magáévá tette a Balladur-tervet, innentől Európai Együttműködési és Stabilitási Egyezmény nevét kapta, és a terv rövidesen megbukott. Azért, mert sem az Európai Únió, sem a NATO, sem más egyéb nemzetközi szervezet nem képes arra és nem is akar arra vállalkozni, hogy gyakorlatias nagyhatalmi megoldást valósítson meg. Hogy ennek kereteben, ellenőrző, tehát monitoring és szankcionáló mechanizmusokat hozzon létre, amelyek ad absurdum egy rendfenntartó erő bevetéséig is elvezethenek, ha mondjuk Marosvásárhely-típusú konfliktus bontakozik ki a térségben.

Valamikor 1993–94 táján következett be a jelentős változás. Sajátos módon két irányból, az egyik volt az ekkor hirtelen felbukkant *szubszidiaritás*, a másik pedig az un. *békepartnerség* gondolata. Mind a kettő lényegében azzal kapcsolatos, hogy önerőből kell megvalósítani a közös célokat. Ehhez kapcsolódik az a megjegyzésem, amely a Molnár Gusztáv által felvetett kérdésre próbál felelni. Molnár előadásában azt mondta, hogy a nemzetállam képződmény, amely el fog porladni, meg fog szűnni. Tehát tézis, antitézis. Az európai integráció jelentené ebben az antitézist. Nem értek vele egyet.

Én úgy vélem, hogy már ma sem ez a helyzet. Ma már kétféle nemzetállam van. Egyrészt az, amelynek jellegzetes típusát éppen a mi térségünkből ismerjük, az elavult, keleti típusú balkáni nemzetállamokét, olyan példákkal, mint az annyiszor emlegetett Románia és Szerbia. Ezekben a múlt századi francia államesmény, az ugyanekkor virágjába szökött német nemzeteszmény és a keleti despotizmus keveredik. A modern nemzetállam nem ilyen. Belgium nem hasonlítható Szerbiához.

A modern nemzetállamban a demokratikus struktúrák sarokba szorították, elporlasztották az általunk oly jól ismert régi típusú nemzetállamot, ugyanakkor a mai modern nemzetállam még mindig kifejez és ki is fog fejezni olyan nemzeti, társadalmi összérdekeket, amelyek viszont az integrációs intézményeket, tehát a NATO -t az Európai Úniót, az egész euroatlanti struktúra gyors kibontakozását fékezhetik, különösen ha az erős föderatív, nemzetekfeletti struktúrakent jelenik meg. A nemzeti érdekek a részérdekek és a globális érdekek folyamatos konfrontációja jegyében fejeződnek ki és fejtik ki hatásukat a mai körülmények között.

Ez az egyetlen észrevétel, amit ehhez a bonyolult témához még szerettem volna hozzátenni és amiben úgy érzem, hogy Molnár Gusztáv érvelését árnyaltabbá lehetne tenni. Tény, hogy az elavult állami centralizmust meg kell törni, és valóban mindenfajta demokratikus államban a centralizmus, a devolúció, a hatalom delegálása, a szubszidiaritás jegyében számtalan korporatív területi, etnikai, nemzeti, alkalmi és tartós tömörülés jön létre.

Ez azonban jelenleg nem a nemzetek feletti rendszerek, hanem a modern nemzetállami keretek létrejöttét segíti elő. Ami persze semmiképpen sem mond ellent a politikai, biztonsági, gazdasági integrációs törekvéseknek. De nagyon messze vagyunk még az Európai Egyesült Államoktól.

KOLOZSI BÉLA

A kelet- közép-európai országok biztonságára, perspektíváira ható egyes tényezők

Közép-Európa, Kelet-Európa stabilitása és biztonsága átfogó té-nyezőktől függő, sok tekintetben globális problémakör. Számunkra mindenekelőtt magyar szempontból szükséges természetesen áttekinteni az EU, a NATO, valamint a stabilitás egész problematikáját, de a helyi perspektíva szemmeltartása esetén is meg kell vizsgálni azt, hogy miként néz az ki bonni vagy washingtoni látószögből – legalábbis amennyiben az a cél mozgatja az elemzést, hogy a helyi perspektívába helyezkedve is adekvát képet nyerjünk lehetőségeinkről.

A kérdéskör hazai politológiai irodalmát, megnyilatkozásait tanulmányozva az a benyomás támadhat, mintha a politika, a külpolitika, a diplomácia gyakran protokolláris megfogalmazásait voltaképpen helybenhagyva, csupán kissé átstilizálná, ironikusan fogalmazva egyfajta szellemi „bőrkötésbe" foglalná „átgörögösítené" a politikatudomány és ilyetén átalakítva, mintegy újra felmondaná. A politika szolgálóleányaként funkcionáló politikatudomány a helyzetelemzések számára igen kedvezőtlenül leegyszerűsíthető, ugyanis rontja a külpolitikai kultúra megszületésének vagy éppen újjászületésének esélyeit; megfelelő külpolitikai kultúra nélkül pedig diplomáciai és politikai műhelyeink nem lesznek képesek egy meglehetősen komplex helyzetben helyesen reagálni; ilyen esetben nem áll majd rendelkezésre kellően differenciált szellemi eszközrendszer ahhoz, hogy a politika megfelelő mozgástérrel rendelkezzék, képes legyen ennek birtokában valóban taktikázni, képes legyen egyszersmind a protokoll kívánalmai szerint is „viselkedni", ám ugyanakkor legyenek a keze ügyében mozgósítható tartalék stratégiák is. Mindez egy kissé belesodorja a politikai elemzést az értelmezésmódba, amelyet egyfelől a politika, másfelől a média tulajdonképpen szakadatlanul sugall; nevezetesen abba, hogy amit egy ország kormányzata és diplomáciája saját törekvéseit illetően – például integráció-ügyben – elmond, azt készpénznek illendő venni; valahogy így: ezt mondják az amerikaiak, a németek... Mostanság például jelentős nemzetközi politikai körök azt hangoztatják hogy Szlovákia valami módon „csintalan" volt, így nem lesz az integrációba bevéve, Magyarország most éppen „jómagaviseletű" volt, következésképpen be lesz véve. Ennek reflektálatlan elemzői átvétele igazából nagyon veszedelmes tendencia, ugyanis érett és egyszersmind méltóságteli módon kell a nemzetközi politikához és ezen belül az integrációhoz is viszonyulnunk; mind politikusainknak és diplomatáinknak mind elemzőinknek el kell valamilyen módon tanulniuk az érett és szuverén helyzetértékelés technikáját és művészetét. Persze nemcsak méltóság kérdése ez, hanem azoknak a szellemi, gondolati, institucionális eszközöknek a kimunkálását is igényli, amelyek a külpolitikai kultúrához szükségesek. A példánál maradva ugyanis természetesen nem arról van szó, hogy egyszerűen azokat az országokat fogják integrálni, amelyek ezen a sugallt „derekassági versenyen" megfelelő ütemben és irányban előre fognak haladni. Ugyanis ha szükséges lesz, akkor a valódi döntéshozó erők és hatalmak bizonyos mértékig természetesen akár át is fogják szabni a „derekasság" kritériumait.

Társadalmi, politológiai elemzéseinknek későbbi felhasználhatóságuk céljából fel kell tárniuk azt hogy milyen eszközök és milyen érdekrendszerek is mozgatják ténylegesen e térség stabilizálásának és integrálásának szándékait.

Hozzátehető, hogy a szervezeti integráció perspektívája, az egyik eszköz amelynek segítségével ezt a térséget, a kelet-közép-európai országok térségét a fejlett világ – idézőjelesen fogalmazva – ma kontroll alatt tartja.

Nyilvánvaló ezzel kapcsolatban, hogy minél nagyobb súlyú, minél nagyobb jelentőségű egy hatalom, annál kevésbé fogja a kitekintő hazai vagy szűken közép-európai perspektívából nézni az integráció dilemmáit, hanem az egész posztkommunista térség stabilitásában és biztonságában gondolkodik – nyilvánvalóan a saját partikuláris és globális érdekeinek megfelelően.

Térségünket fentebb, mint a kelet-közép-európai országok térségét aposztrofáltuk. Az égtájakról elnevezett nagy kontinentális régiók kiterjedésében, határaiban természetesen mindig van valami viszonylagos. A feltételezett régióhatárok mindenekelőtt függenek attól, hogy honnan, mely pontból és milyen látószögből tekintünk egy adott régióra. A Tisza vagy a Visztula vidékéről szemlélve a gazdag Németország már nem Közép-Európa, jóllehet tudjuk, történetileg nagyon is odatartozott. Éppen a „germanofon glóbusztól" keletre, de a valódi Kelet-Európától nyugatra eső térséget (egyszerűsítve: az Elbától keletre, de a kereszténység középkorban bekövetkezett, ám kulturális hatásában ma is érezhető kettészakadásától nyugatra húzódó vidéket) neveztük el Kelet-Közép-Európának. Ma Németországot egyre inkább nyugatnak látva, vitáinkban, gyors fogalmazásainkban mindjobban hajlunk arra, hogy szűkebb térségünket röviden csak Közép-Európaként említsük. Hajlunk-e arra, hogy a társadalmi problémáit illetően nagyon is „régiótárs" volt keletnémet tartományokat a magunk világához soroljuk? Már alig-alig – pedig logikus lenne. Ausztriát? Néha igen – persze in-

kább csak reminiszcenciáink okán – vagy esetleg semlegessége miatt, biztonságpolitikai elemzéseinkben, s úgy valamelyest joggal is.

Másként néz ki természetesen a térségünktől nyugatra eső vidékekről szemügyre véve Közép-Európa regionalitása. Németország közép-európaisága jelenkori nemzetközi politikai szerepe miatt onnan nézvést is megkopóban van, de talán nem süllyedt még annyira történetivé, mint a mi közvéleményünk szemében.

A regionális szemlélet relativitásának példáit tovább sorolhatnánk. Emlékeztethetünk arra, hogy az angolszász szóhasználatban Európa délkeleti vidékei, a Balkán félsziget országai gyakran, mint Közel-Kelet kerülnek említésre – eme elnevezés minden „borzongató" konnotációjával együtt – geopolitikailag talán nem is egészen ok nélkül.

A régió határainak viszonylagos definiálatlansága persze nem az első példában érintett nyugati végein jelent igazi problémát, hanem az utóbb érintett keletieken. Főként ennek kapcsán merül fel a kérdés: miként is határozható meg az a Közép-Európa, amelynek az integrációjáról beszélünk? Milyen kritériumok szerint határoljuk körül, mely nemzetek, országok is tartoznak körébe? Mely nemzetek, országok reménységei, hányattatásai és konfliktusai kötődnek a legközvetlenebbül az európai kontinens korunkban tapasztalható geopolitikai, geostratégiai átrendeződéséhez? Milyen valóságos erők mozgatják ezeket az átrendeződéseket, s mennyiben függ a térség nemzeteinek sorsa eme erők működésétől; milyen a szabadságfoka és mekkora valóságos játéktere lehet a közép-európai országoknak érdekeik érvényesítésére, mennyire képesek lehetőségeikről a saját víziójukat megformálni, s mennyire lesznek kiszolgáltatottak a térségben operáló hatalmak reális lépésein túl még azok értelmezési, interpretációs hatalmának is? A térség országainak konfliktusokba fulladása vagy valóságos integrációja attól is függ, hogy ezekre a kérdésekre a jövő milyen válaszokat rejt magában.

A politika nyelvezetén ma sok szép szó hangzik el a kontinens teljes integrációjáról, az „érdemek" szerint sorjázó jövendő közép-európai belépésekről, felvételekről. A politika nemritkán farizeus nyelvhasználata gyakran elkeni és elrejti azokat a folyamatokat, érdekviszonyokat, amelyek a közép-európai térség nemzetközi, geostratégiai átrendeződését meghatározzák, amelyek a térség nemzetei közötti érdekellentéteket, lehetséges konfliktusokat is árnyalják, modifikálják.

A térség nyolcvanas évekbeli erőviszony eltolódását némi leegyszerűsítéssel egy relatív hatalmi elgyengüléssel és egy relatív hatalmi megerősödéssel magyarázhatjuk.

Nyilvánvaló, hogy az előbbinek alanya Oroszország/Szovjetúnió – az utóbbié pedig .... voltaképpen mi is? Vajon az „Atlanti-glóbusz"-e, esetleg Európa, mint ma még hatalmi értelemben sok tekintetben egyelőre csupán virtuális, de erősödő entitás, avagy konkrétabban és a térségre gravitációs erőként a legközvetlenebbül ható Németország volna döntő módon a sikeres erőviszony átalakító? Lokálisan, térségi szemüvegen át nézve és térségbeli szenzualitással megtapasztalva alighanem az utóbbi az igaz. A nyugati irányban túlterebélyesedett, a német határig, sőt azon túl is terjeszkedő Moszkva és a maga kereteit újra kitöltve fejlődő Németország geopolitikai viszonyába úgyszólván bele volt kódolva, benne mintegy „borítékolva" volt a nemrégiben bekövetkezett átrendeződés szükségszerűsége, Oroszország visszavonulása a Németországtól közvetlenül keletre eső régiókból. A feltételezett szovjet–amerikai *máltai paktum* mintegy kodifikálta ezt a szükségszerűséget, egyértelművé tette körülbelül az ún., Visegrádi országcsoport vonatkozásában, míg más korábbi csatlósországok esetében, sok tekintetben homályos perspektívákat teremtett.

Ha a hagyományosnak mondható – I. Világháború előtti, illetve a II. Világháború legelején, a Molotov-Ribbentrop paktummal, bizonyos területcserékkel helyreállított, már „bejáratott" geopolitikai övezeteloszlást vesszük figyelembe, akkor e máltai megosztás akár történeti hagyományokra támaszkodónak is nevezhető. Ez alól kivételnek első látásra csupán Lengyelország tűnhet, hiszen Oroszország hagyományosan igen érzékeny volt annak státuszára. Ám a jelenlegi – a korábbihoz képest nyugatra tolt – Lengyelország a már említett hatalmi cserékre is tekintettel kívül esik az egykori orosz-lengyelországi közvetlen érdekeltségi övezeten, így a történeti-geopolitikai feltételek adottak Lengyelország esetében is a közvetlen orosz erőtérből való kiszabadulásra.

Az említett kelet-közép-európai országcsoport Németországhoz fűződő, geostratégiailag megalapozott viszonya, világpolitikai szinten azonban nem csupán a német-orosz reláció viszonyrendszerében igen lényeges, hanem Németország nyugati kapcsolatrendszerében, mindenekelőtt annak EU és egyéb integrációs vonatkozásaiban is. Az érdemben centrális jelentőségű Németország földrajzilag marginalizált az EU-ban, ami jelentős egyensúlyproblémákat okozhat. Európai és amerikai partnerei eme földrajzi „marginalizáltsághoz" persze sajátosan – ha nem is ambivalenciával, de talán nem is teljes egyértelműséggel – viszonyultak, és viszonyulnak, miként Németország egészéhez való viszonyuk sem teljesen mentes az egyértelműség ilyesféle hiányától. Az említett marginalizálódásban jó esélyt látnak a németek valamiféle fékeződésére, visszafogottságának garanciáira, a német súly növekedésének olyan moderáltságára, amely képes eloszlatni egyfajta, kissé germanofób aggályoskodást, ámde ugyanakkor azzal a kellemetlen következménnyel is járhat, hogy a nyugat-európai univerzum talán legdinamikusabban fejlődő részének visszafogásával a fejlődés motorját, az egész integráció hajtóerejét is fékezi. Ez a – nevezzük mégis így – ambivalencia természetesen más-más módon és

mértékben nyilvánul meg a különböző EU országokban illetőleg az USA-ban, többé-kevésbé azonban jellemzi az érdekelt országokat és az ún. EU *keleti bővítési* politikán túl is számtalan dimenzióban rávilágít a Németországhoz kapcsolódó nemzetközi politikai attitűdökre. Színezi azonban a *keleti bővítés* kérdéskörét, következésképpen országaink jövendő sorsának alakulását is. Le kell azonban szögezni azt is, hogy jelenleg az ambivalens beállítódáson belül természetesen a Németország súlyából, dinamizálóképességéből adódó, Németország érdekeit is erőteljesen szem előtt tartó nyugati politikai gyakorlat a domináns.

Németország ugyanakkor a maga részéről tartózkodni látszik attól, hogy valamiféle „túlvállalásba" kerüljön és feltehetőleg belátható időn belül a ma ismert, „európaizált" befolyását sem kívánja túlterjeszteni keleti szomszédaiból képződő egyfajta geopolitikai *belső gyűrűn,* s ebben többnyire számíthat nyugati partnerei helyeslésére. A Szlovénia és Horvátország elismerését kivívó német „diplomáciai huszárattak" (sokak véleményével szemben, a potenciálisan még súlyosabb háború méreteit inkább korlátozó, mintsem növelő diplomáciai huszárattak) nem mond ellent e „belső kör" elméletének, mert Szlovénia mindenképpen, Horvátország pedig bizonyos fenntartással ugyan, de úgyszintén e *belső kör* részét képezi.

Sajátos helyzete van e szempontból a németnyelvű, az EU-ba integrált, de az Észak-Atlanti Szerződéshez nem kapcsolódó Ausztriának. Teljes skálájú – a biztonságpolitikára is maradéktalanul kiterjedő – integrációja talán önmagán is túlmutató jelentőséggel rendelkezne, némileg érintené a fentebb említett ambivalenciákat, a térség germanofon országai széles körének olyan nemzetközi összekapcsolódását valósítva meg, amely persze „európai domesztikációjának" köszönhetően különbözik a hajdani német-osztrák közeledésektől. Ugyanakkor érthetővé és valószínűvé teszi, hogy a Bécstől csupán kőhajításnyi távolságra fekvő Pozsony európai integrációs kimaradása nem lenne német és európai érdek, csatlakozásának lebegtetése inkább taktikai jellegű csupán és bármilyen meglepő, de földrajzi helyzeténél fogva e lebegtetés közvetve részben Ausztria biztonsági integrálódásának kérdéséről is szólhat. Valószínű, hogy a két „lebegtetett" – Szlovákia és Románia – sorsa a csatlakozás következő lépései során ellenkezőképpen fog alakulni, eltérő geopolitikai helyzetük, az utóbbival kapcsolatos orosz- és orosz politikájával összefüggő amerikai érdekek okán. E perspektívakülönbség ugyanakkor éppen ellenkező irányú lehet, mint ahogyan azt az 1996 évvégi belpolitikai különbségeik esetleg sejtetik.

A térségünk geopolitikai perspektíváinak alakulására jelentős befolyást gyakoroló további hatalom természetesen az említett Oroszország. A térség heterogenitása, keleti határainak bizonytalansága éppen e vonatkozásban válik igen jelentőssé.

Oroszország problematikája nyilvánvalóan igen szerteágazó, itt csupán néhány olyan utalással kell beérnünk, amely jelzi e problematika Közép-Európa sorsára, alternatíváira vonatkozó néhány következményét.

Történetileg Oroszország kontinentális túlméretezettséggel párosuló, az óceánok irányában megmutatkozó „kommunikációs lehetőségektől" való elzártsága bizonyult e birodalom súlyos történelmi fejlődési rendellenességének. Kommunikációs inszufficienciájára történetileg három irányú terjeszkedési megoldás kínálkozott: egy európai, egy közel- ill. közép-keleti és egy távol-keleti. Valamelyest bizonytalan volt az egyik fő terjeszkedési irány (Balkán-Boszporusz- „Cárigrád"/Isztambul) besorolása, hiszen mind az európai, mind a közép-keleti- közép-ázsiai stratégiához kapcsolódhatott. Távol-Keletet, mint „megoldási" irányt Oroszország számára az 1904-es, 1905-ös, Japántól elszenvedett vereség annullálta és a II. Világháború utáni Sztálin-évek legfeljebb csak futó illúziót jelentettek e tekintetben. Európa e szempontból definitive éppen most lehetetlenült el efféle – akár bújtatott – orosz politikai célok számára. Közép-Kelet azonban ma és holnap is súlyos globális válságterület, amely lehetővé teszi az orosz érvényesülési ambíciók átrendeződését, s egy jövendő, az amerikai szuperhatalom irányában lojális orosz politika könnyen kaphat időnként valamiféle rendezői (horribile dictu: csendőri) szerepet e térségben. Közös – gyanakvásoktól persze nem mentes – orosz-amerikai érdekek támogathatják az orosz befolyási övezetek ilyen perspektivikus és stratégiai átrendeződését Közép-Európától kelet felé, s a Balkán félsziget hasonlóan zűrzavaros régiói irányába. A legújabbkori átrendeződés talán éppen itt érhető már ma is legjobban tetten, hiszen például az orosz jelenlét részére korábban tabu Jugoszlávia, ma sokkal kevésbé érinthetetlen Moszkva számára, mint az egykor kénye-kedvére szolgáló, mára számára részben már tabuvá vált visegrádi térség.

Oroszország jövendő nemzetközi stratégiai szerepének irányait és kiterjedését hiba lenne azonban egyszerűen erejének vagy gyengeségének – esetleg nyugati partnerei erejének vagy gyengeségének függvényeként értelmezni, s még nagyobb hiba lenne azt absztrakt nemzetközi jogelvek működésétől várni. A szuperhatalmi lehetőségek minden monopolisztikus trendje dacára továbbra is kompetitív nemzetközi erőtérben fognak alakulni ugyanis a hatalmi kapcsolódások és elhatárolódások (mindenekelőtt a Pacifikus Szegély hatalmainak kell a közeljövőben, mint világhatalmi versenytárssal számolni), s az USA és Európa Oroszország számára is vonzó vagy legalábbis elfogadható perspektívát kell, hogy az utóbbi számára felmutasson, megelőzendő a mégiscsak továbbra is kompetitív légkörben nagyon is logikus „csábíthatóságát".

Implicit lehetőség csupán az orosz érdekérvényesítés földrajzi, geopolitikai átrendezésének perspektivikus nyugati támogatása, vagy már explicit módon is egyezmények tartalma? Nehéz lenne e tekintetben vilá-

gos ítéletet alkotni. Csecsnia, Afganisztán, az iszlám fundamentalizmus történései több tekintetben e vonatkozásban is elgondolkodtatóak. Egyes balkáni országok, térségek sorsának alakulása ugyancsak arra utal, hogy a nyugati politika nem kíván ott kizárólagos felelősséget vállalni, és az orosz face-saving szempontjaival közös érdeke lehet az orosz befolyás valamiféle kontrollált (a fékezett maghasadáshoz hasonlítható) benntartása a térségben. E benntartással pedig ellentétes eredményeket szülhet például Románia széles skálájú euroatlanti integrációja. Így valószínűnek látszik, hogy az említett, gyakran feltételezett ún. máltai geopolitikai konstrukció biztosíthatja – legalábbis középtávon – a ma már domesztikáltabb értelmű befolyási övezetek olyan átrendeződését, amely veszélyes globális folyamatok szempontjaira is figyelemmel van.

Oroszország számára a Közép-Európáról való lemondás fájdalmas, bár szükségszerűnek látszó passió, ám számára kedvezőtlen szcenárió esetén alighanem részben csereszabatos lemondás. Egyes kalandorpolitikusai Közép-Európa posztkommunista rezsimjeit akár valamiféle zálognak is tekinthetik. Úgy vélhetik, ha mégsem kapnának megfelelő kompenzációt másutt a posztkommunista rendszerek időszakán belül, e zálog akár be is váltható...

A fenti nemzetközi körkép szerint a volt csatlósországok sorsa valószínűleg különbözőképpen fog formálódni. A térség nemzetei közötti feszültségek – ennek következtében is – ugyancsak különbözőképpen fognak alakulni; a magyar-szlovák tenzió így hosszabb távon kezelhetőbbnek ígérkezik például, mint a magyar-román.

Térségünk sorsára, nemzeteinek konfliktusaira távoli politikai erők gyakorolnak nem lényegtelen mértékű befolyást. A korábban befagyott viszonyokat a kommunizmus bukása hozta mozgásba. A kommunizmus távol-keleti pozícióinak alakulása egyelőre eltér az európaitól. Fölbomlása jelenleg más irányt vett. A kommunista Vietnam déli térhódítása, majd fellazulása talán elsőnek igazolta a „Trójai faló" típusú felbomlás lehetőségét. Hongkong kontinentális Kínához való kapcsolódása és ennek esetleges hatásai a Tajvani-szoros vidékére ennek sokkal radikálisabb változatát eredményezhetik a pacifikus és a világpolitika egyik szuverén főszereplőjének közvetlen átalakításával. Korea perspektívái rejtélyesnek, de igen jelentősnek látszanak. Oroszország strukturálisan megalapozatlan, mély, demográfiai értelemben vákuumteremtő benyúlása a kelet-ázsiai térségbe olyan geopolitikai nehézséggé formálódhat, (különösen egyfajta bölcs és fokozatos orosz visszahúzódás nélkül), amelynek hatása Közép-Európa sorsán is érezhetővé válhat.

Ki kell térnünk néhány rövid utalás erejéig a kelet-közép-európai térség egy sajátos, biztonságpolitikailag is releváns problémakörének, az etnikai kérdéskörnek néhány vonatkozására is.

Világossá vált a kommunizmus bukása után, hogy a térség nem maradhat változatlan – valamilyen kontrollált, folyamatszabályozott átalakításnak kell végbemennie. Világossá vált, hogy a II. Világháború után e térségben nem oldódtak meg még az olyan típusú etnikai problémák sem, amelyek Nyugat-Európában már többé-kevésbé meghaladottnak tűnnek. A problémákat a viszonyok és a hatalom birtokosai úgymond hibernálták. Legalábbis efféle kifejezések kerültek használatba és a 90-es évek elején sok érintett foglalt úgy állást, hogy valamilyen módon meg kellene oldani e problémákat. Kitört Európában a legújabbkori háború – délszláv háborúnak szoktuk olykor nevezni – avagy horvátországi és bosznia-hercegovinai háborúnak. Elemzők gyakran hozzá is teszik, hogy ennek valami olyasféle keserves tanulsága volt, amit a „hátrébb az agarakkal", avagy „csak lassan ezzel az etnikai kérdéssel" megfogalmazással lehet érzékletessé tenni. Ez az elnagyolt és elnagyoltságában veszélyes tanulság irradiál tulajdonképpen ma a keleti szubkontinens hasonló problémáinak széles körére; irradiál olyan helyekre is, ahol ma még megoldatlanok, de békésen megoldhatóak egyes etnikai kérdések. Irradiál ez a sajátos konklúzió például a Kárpát-medencébe, de sok más irányba is szétsugárzik.

Egyet kell értenünk természetesen azzal, hogy veszedelmessé váltak az etnikai problémák. Sok más tényező mellett, mára egyebek között a közép- és kelet-európai társadalmak rendészeti kontrollvesztése okán is veszedelmessé váltak. Ez természetesen csak az egyik ok, de világos, hogy ma a bűnözéstől kezdve nagyon sokféle, korábban jól kontrollált – a diktatúra alatt bizonyos értelemben diszfunkcionálisan „túlkontrollált" – jelenség ellenőrizhetetlenné vált. Az érintettek könnyen rádöbbenhetnek arra, hogy ilyen körülmények között ma már nem igazán kockázat, ha erőszakos elemeket is tartalmazó etnikai politikát folytatnak. Nyilvánvaló, hogy nem lehet többé „szőnyeg alá söpörni" e problémákat, mint egykoron, mint a diktatúrák idején, ugyanis egész egyszerűen nincs meg hozzá az egykori félelmetes titkosrendőrség – ha szabad ilyen élesen, majdnem cinikusan fogalmazni. Nagyon óvatosan kell ezért e jelenségkörrel bánni. Hadd térjünk vissza ugyanakkor Bosznia-Hercegovina és Horvátország háborúinak a tanulságaira, az etnikai problémák úgymond nyílttá tételére, rendezési kísérleteire. Ma azt szoktuk hallani – amint már utaltunk rá – , hogy „vissza az agarakkal", az akkori, függetlenséget pártoló nemzetközi politika veszedelmes dolog volt, hibás volt az akkoriban követett, az új államokat támogató nemzetközi politikai gyakorlat. Valójában, ha alaposabban belegondolunk, akkor ez a következtetés az, ami bízvást veszedelmes és elnagyolt tanulságnak nevezhető. Nem tisztáztuk máig sem pontosan, hogy az akkori Jugoszláviával kapcsolatos nemzetközi politikában mi is volt hibás. Az, hogy kaptak valamennyi nyugati támogatást? Ez volt-e biztonsági szempontból hiba? Vagy az volt a hiba, hogy kaptak nyugati támogatást ezek az új nemzetek és új országok, illetve éppen ellenkezőleg, az vezetett a fegyveres

konfliktusra, hogy kezdetben Nagy-Jugoszlávia kapott inkább támogatást és ettől mintegy „vérszemet kapott", támogatott agresszornak érezhette és érezte magát? Ugyanis ez a kétféle feltételezés két értelmezési paradigmát sugall. Az egyik, hogy keményíteni kellett volna a „központi állam", lehetőségeit, a másik pedig, hogy kezdettől fogva egyértelműen segíteni és morálisan támogatni kellett volna az új szuverén nemzeteket. Mind a két stratégia biztonságpolitikailag és humanitárius szempontból rendelkezik egyfajta logikával. Kérdés melyiknek lehet – melyiknek lehetett volna – ha úgy tetszik kisebb a véráldozata. Ma a nyugati közvélemény vélhetőleg jobban hajlik arra, hogy az akkori Jugoszláviában az etnikai problémák földcsuszamlásszerűen mozdultak el és meg nem gondolt nyugati támogatást kaptak a kis nemzetek A másik, mára elcsendesedett, alternatív paradigma szerint meg kell oldani a térség látens etnikai konfliktusait, ez ugyanis kisebb kockázattal jár, mint elfojtásuk. E tekintetben a két lehetséges értelmezési mód között alighanem egészséges arányt kellene találni. A jelenlegi bizonytalanság a két paradigma között rendkívül veszedelmes, mert ez megkönnyítheti a konfliktusok irradiációját.

Hozzá kell tenni, hogy ez az előbb elnagyoltnak nevezett tanulság csak afféle ideológiai tanulságként terjedt el, ugyanis – különösen, a nagypolitikát csináló – hatalmak nem vonták le a gyakorlati politikájukban ezt a tanulságot. Az ellenkező tanulságot vonták le. Ugyanis a Szovjetunió szétesése idején az elnagyolt jugoszláv tanulságok érvényessége esetén voltaképpen a Szovjetunió megtartására vonatkozó impulzusok kellett volna, hogy domináljanak. Pontosan az ellenkezője történt azonban, hiszen az önállóvá váló országok szuverenitásuk helyreállításához megfelelő nyugati támogatást kaptak.

Ma még konszolidálatlan az új Kelet-Közép-Európa. Ha jelenlegi szerkezetében válik konszolidálttá, több olyan állam lesz benne megtalálható, amely igen jelentős mértékű etnikai problémával indul. Azt mondhatjuk, hogy az új államok közül Horvátország, illetve ha a mai struktúrája fönnmarad, úgy Bosznia-Hercegovina, valamint Észtország , Lettország, Litvánia, Ukrajna olyan államok amelyek, ha úgy tetszik államhatáraikkal, államterületükkel „nagyot harapnak", a tőlük keletre lévő nagy etnikumok testébe. Már csak e körülményre tekintettel sem lehet kikerülni az etnikai kérdés valamilyen értelmű rendezését egy stabil kontinens érdekében, ezért veszedelmesek azok a biztonságpolitikai ideológiák amelyek esetleg a leegyszerűsítetten értelmezett jugoszláv tanulságból származnak. Azok a biztonságpolitikák amelyekkel valódi biztonságot lehet teremteni az elnagyolt, szkeptikus jugoszláv paradigmánál, jugoszláv tanulságnál sokkal árnyaltabbak.

Összefoglalónk megkísérelte láttatni, hogy a globális és helyi folyamatok nyomán milyen geostratégiai erővonalak vetülnek térségünk nemzeteire, országaira. Hozzá kell azonban mindehhez tenni, hogy a nagyhatalmi érdekek ma már nem képesek hegemonisztikusan érvényesülni és lehetővé teszik a kisnemzetek egyfajta érdekalkuját.

Molnár Gusztáv

Külpolitika és stabilitás

A rendelkezésemre álló időben mindenekelőtt arról kívánok szólni, miért tartom létfontosságúnak az integrációt Magyarország és az egész magyarság szempontjából. A továbbiakban megvizsgálom, hogyan viszonyul az Iliescu vezette román és a Meciar vezette szlovák kormányzat ahhoz a várható fejleményhez, hogy Magyarország minden jel szerint bekerül a NATO-bővítés első körébe, Románia és Szlovákia viszont nem. Ebben az összefüggésben azt hiszem, mérlegelnünk kell annak a román (és szlovák) stratégiának az esélyeit, amely arra irányul, hogy megakadályozza a differenciált integrációt. Végül kitérek a határon túli magyarság és a NATO-csatlakozás összefüggésének kérdésére.

Miért olyan fontos, miért létfontosságú tehát az integráció? Sokszor magamnak is felteszem a kérdést, hogy miért is tulajdonítok ekkora jelentőséget két, végül is nagyon gyarló szervezetnek. Ez különösen az egyikre, az Európai Unióra áll, de a volt Jugoszláviában, mint láthattuk, hosszú ideig a NATO sem volt különb, inkább csak sodródott az eseményekkel. Miért gondolom mégis azt, hogy az említett szervezetekhez való csatlakozás létfontosságú számunkra? Hogy az integráció történetfilozófiai dimenziójú és nem egyszerűen napi politikai kérdés?

Nincs itt lehetőségünk arra, hogy ezt a nagyon izgalmas geopolitikai, illetve történetfilozófiai kérdést körüljárjuk. (Erről bővebben lásd: **Határhelyzetben, fordulat előtt**. Molnár Gusztávval beszélget Ágoston Vilmos. *A Hét* (Bukarest), 1996. szept. 27; okt. 4; valamint: Molnár G.: **A NATO-bővítés geopolitikája**. *Beszélő*, 1997/3.) Arra azonban mindenképpen rá kell mutatnom, hogy nézőpontom mennyire eltér a történészekétől, sőt tulajdonképpen ellentétes azzal. Remélem, az itt ülő történész-kollegák nem fognak megharagudni, ha a nekik tulajdonított nézőponthoz viszonyítva próbálom meg körülhatárolni a sajátomat. Ők az időben visszafelé haladva teremtenek perspektívát maguknak. Én, mint ahogy ezt korábban is tettem, egy sokkal kockázatosabb vállalkozásba fogok: előreszaladok az időben, és úgy próbálok perspektívát teremteni az általam relevánsnak tekintett eseményeknek.

John Gerard Ruggie, a Columbia Egyetem tanára a különböző történelmi léptékeket, idősíkokat vizsgálva különbséget tesz lépcsőzetesen növekvő (inkrementális), a körülmények összejátszásából adódó (konjunkturális) és évszázados vagy korszakos (epokális) időkeretek között. Az első a napi politika szintjén történő, tulajdonképpen érdektelen események sokasága. A nemzetközi kapcsolatok úgynevezett tudománya nagyrészt ezen a szinten mozog. A konjunkturális esemény már több évtizedes „nagyságrendű", több eseménylánc összefutását feltételező, kiugró politikai esemény. Ilyen volt például a hidegháború vége vagy más megközelítésben: a kommunizmus bukása. Ezt mint konkrét politikai eseményt, pontosabban eseménysort hathét évvel ezelőtt tapasztaltuk meg, de mint történeti értelemben imminens fordulatot nagyjából a hetvenes évek közepe óta tekintettük (tekintették azok, akik Európa mindkét felében a *status quo* ellenfelei voltak) az empirikus politikát átvilágító perspektíva kiindulópontjának. A 20. század végén, immár túl az említett konjunkturális fordulaton egy még nagyobb horderejű, valóban epokális „esemény", a nemzetállamok koraként jellemezhető modernitás vége az a sarokpont, ahonnan „visszatekintve" értelmezhetővé válnak a konkrét események.

Vannak kivételes pillanatok a történelemben, amikor a konjunkturális vagy az epokális idő egybeesik a napi kis vacakolásokkal – de ezt meg kell tudni látni. Persze az ember mellé is foghat, nagy feneket kerít valaminek, s aztán lesz belőle finom kis lebőgés (az utókor, vagy akár már a holnap-holnaputáni újságolvasó, jókat kuncog ilyenkor a pofára esett prófétán). Mégis, a nyilvánvaló veszélyek ellenére az ember nem maradhat tétlen, valahogyan el kell hogy kötelezze magát, ha egyszer úgy látja, hogy a látszólag napi szintű események mögött egy egészen más dimenziójú, mondhatni történetfilozófiai dimenziójú fordulat rejlik. Nos én ilyennek érzem az integrációt. Ezért mondom azt, hogy a NATO tulajdonképpen filozófiai kérdés. És persze erkölcsi kérdés is. Hiszen egy olyan folyamatról van szó, amelyet nem csak értelmezünk, így vagy úgy, hanem egyúttal kívánatosnak vagy éppenséggel veszedelmesnek is kell tartanunk.

Ha a kommunizmus bukásának önmagában nem nagy leleményességre valló revíziója a hetvenes-nyolcvanas években hozzásegített bennünket ahhoz, hogy aktívan részt vállaljunk a rendszer lebontásában, ma elmondhatjuk, hogy egy nagyobb léptékű esemény érzékelése mintegy fogódzót nyújthat egy másféleképpen rossz, a korábbinál sokkal kilátástalanabbnak látszó helyzetből való kilábaláshoz. Véleményem szerint ma nemcsak a nemzetállam van válságban, hanem a nemzet is mint politikai közösség. A nemzetből kiveszni látszik az a vitalitás és elevenség, amely nagyszerű mivoltában a 19. században, meglehetősen szörnyű és borzalmas mivoltában a 20. században, a tömegdemokráciák korában megmutatkozott. De hogy mindkét században életképes és életfontosságú volt, az kétségtelen.

Nos, ha ezt tudatosítjuk, akkor nekünk, egy olyan nemzet „fiaiként", amelynek számára a nemzetállamiság kora tulajdonképpen a frusztrációk kora volt, a bőrünkön kell éreznünk, hogy az említett válság nem a világ vége, hanem egy új, építkező korszak kezdete. A nemzetállam válsága a mi nagy, történelmi esélyünk lehet, ha – a Nyugat többi, nagyjából hasonló helyzetben lévő nemzetével együtt – idejében képesek leszünk megalkotni azokat az új, nemzetalatti és nemzetfölötti kereteket, amelyek az elkerülhetetlen bomlás élettelennek vélt termékeit egy új építkezés nyersanyagává változtatják.

Keresnünk kell tehát azokat a kereteket, amelyek az elkerülhetetlen gyengülés, korhadás, bomlás, ha úgy tetszik, a teljes szétesés, dezintegrálódás világállapotában nem csak a puszta fennmaradás, hanem a fejlődés esélyét jelentik. Létfontosságú számunkra, hogy be tudjunk kapcsolódni egy olyan nagy-struktúrába, amely a nyugati civilizáció egészét felöleli, ebben az értelemben tehát hihetetlenül tág, ugyanakkor nem annyira parttalan, hogy az adott civilizáció belső koherenciája kárát vallaná. Az Észak-atlanti Szövetség, amelyről voltaképpen beszélek – papíron, ma még – szuverén nemzetállamok kül- és biztonságpolitikai eszköze, az én felfogásomban azonban a Nyugat mint civilizáció-állam önvédelmét garantáló intézmény.

A nemzet mint politikai közösség lassú erodálódása (ami globális folyamat) csak akkor és ott nem vezet feloldhatatlan válsághoz, ahol és amikor idejében helyébe tud lépni a szóban forgó nemzetet magába ölelő **civilizáció mint politikai közösség**. Erre a transzcenzusra nem mindegyik civilizáció képes. Mivel a nyugati civilizáció legalábbis képes lehet rá (amennyiben belső koherenciájának megóvását fontosabbnak ítéli a parttalan terjeszkedésnél), elemi érdekünk, hogy a politikai és katonai értelemben is elkerülhetetlenül kiépülő Nyugat *limesén* belül kerüljünk.

A civilizáció-állam ugyanúgy hármas szerkezetű, mint a nemzetállam (hisz tulajdonképpen egy tőről fakadnak), csak ez esetben a jól ismert individuum–civil társadalom–állam-hármas helyébe az individuum–lokális állam–Leviatán-triád lép. Egy hozzászólás keretében természetesen nincs mód egy ilyen bonyolult történetfilozófiai, pontosabban politika-filozófiai kérdés kifejtésére, de annyit mindenképpen megjegyeznék, hogy a lokális állam nem más, mint a politikai társadalomként felfogott civil társadalom (a szabadságnak az a magasabb szintje, amikor nemcsak az individuum, hanem a territórium, az egyén által belakható terület is felszabadul az állami abszolutizmus illegitim uralma alól), a Leviatán pedig egy olyan szuperállam, amelynek az autoritása korlátlan, de a hatásköre minimális: a belső és külső béke biztosítása (John Gray).

Kissé leegyszerűsítve a dolgokat azt mondhatnám, hogy a NATO-tagság nem az orosz veszedelemtől óv meg bennünket, hanem a belső összeomlás sokkal súlyosabb veszedelmétől, attól, nehogy a nemzetállam erősen düledező falai, a 21. században maguk alá temessenek bennünket.

E pillanatban (1996 szeptemberében) úgy tűnik, megszületőben van a nagypolitikai alku a NATO és Oroszország között. Christoph Bertram, a *Die Zeit* diplomáciai tudósítója, aki nemrég jelentette meg **Europe in the Balance** című, a NATO-bővítés kérdését az európai biztonság tágabb keretébe ágyazó alapvető tanulmányát, már 1995 januárjában megírta a *Moscow News*ban, hogy a Lengyelországra, Magyarországra és Csehországra korlátozódó NATO-bővítést egy, a NATO és Oroszország közötti különleges kapcsolatokat rögzítő charta aláírásával fogják egybekötni. Ez az alku persze csakis az után válhatott tényleg aktuálissá, hogy a Nyugat világosan kifejezésre juttatta: a NATO-bővítést minden körülmények között végrehajtja, tehát akkor is, ha Oroszország azt az utolsó pillanatig vadul ellenezni fogja.

Ez azt jelenti, hogy Lengyelországgal, Magyarországgal és Csehországgal 1997 folyamán megkezdődhetnek, és 1999 áprilisára, a Washingtoni Szerződés aláírásának 50. évfordulójára be is fejeződhetnek a csatlakozási tárgyalások.

Ami Magyarországot illeti, a magyar–román alapszerződés aláírásával az utolsó politikai akadály is elhárult ugyan euroatlanti integrációnk útjából, de az előttünk álló néhány év még tartogathat kellemetlen meglepetéseket. Sürgősen meg kell tehát vizsgálnunk azokat a problémákat, netán veszélyeket, amelyekkel az úton előrehaladva szembekerülhetünk. Eddig a magyar politikusok és szakértők többségét elsősorban az foglalkoztatta, hogy a Nyugat egyáltalán akarja-e és Oroszország tudomásul veszi-e a bővítést. Most, hogy lassan látni véljük az alagút végét, másfajta, kisebb horderejű, de számunkra nem kevésbé fontos kérdéseken kell elgondolkodnunk. Én ezek közül kettőt emelnék ki.

1. Akarják és támogatják-e Magyarország NATO-tagságát a kérdésben közvetlenül érintett szomszédaink (Románia és Szlovákia)? 2. Akarják és támogatják-e a határon túli magyarok?

Románia és Szlovákia politikai vezetői, kormánypárti és ellenzéki politikusai számos alkalommal és a lehető legnyíltabban juttatták kifejezésre, hogy a bővítés első köréből való kimaradásuk esetén Magyarország NATO-tagságát az egész közép-európai térség biztonságát fenyegető lépésnek tekintenék. Az 1996 júliusában beindított román diplomáciai offenzíva teljében nyilatkozta Iliescu elnök a *Die Presse*nek, hogy „Magyarországot és Romániát vagy együtt veszik fel a NATO-ba, vagy sehogy". A diplomácia íratlan szabályait felrúgó, szokatlanul nyers hangú nyilatkozat román biztonsági szakértők általi értelmezése sem finomabb. Eszerint Románia katonai és emberi potenciálja jóval nagyobb, mint Magyarországé, ráadásul lakossága is sokkal határozottabban áll ki a csatlakozás mellett. Ha ennek ellenére Magyarország bekerül a NATO-ba, Románia

viszont nem, a román nemzet, a számára elviselhetetlen negatív sokk hatására könnyen egy olyan szélsőségesen nacionalista kormányt juttathat hatalomra, amely fegyverkezési versenybe kezd Magyarországgal, és Nyugat-ellenes politikájával az egész térséget destabilizálja.

Az ellenkező látszat ellenére ugyanennek a kemény fellépésnek a diplomáciai vetülete az alapszerződésügyben tanúsított hirtelen engedékenység. Miután Iliescu több alkalommal is határozottan leszögezte, hogy Románia az 1201-es Ajánlás kérdésében semmiféle engedményre nem hajlandó, július végén megérkezett Budapestre a korábbi magyar kompromisszumos javaslat elfogadásáról tudósító Melescanu-levél. A változás oka egyszerű: az alapszerződésnek a NATO-bővítéssel kapcsolatos döntés előtti megkötésével mindenki számára világossá tehető, hogy a román–magyar viszony az európai biztonság egészére kiható kérdés. Mind pozitív, mind pedig negatív értelemben. A NATO megér annyit Iliescunak és kormányának, hogy némi áldozatot hozzon érte, azaz a „magyar veszély" állandó hangoztatását – egyelőre – levegye a napirendről. Ha ellenben a jószándékáról bizonyságot tevő Romániát ennek ellenére nem hívják meg – Magyarországgal együtt – a NATO-ba, akkor ez negatívan fog kihatni az európai biztonságra. A román–magyar viszony válságával való fenyegetőzést egy román szakértő (Emil Hurezeanu) szerint az teszi megfontolandóvá, hogy az bármikor beváltható. A látványosan felfutó kapcsolatokat nagyon könnyen el lehet vinni az ellenkező irányba.

Mind a magyar–szlovák, mind pedig a magyar–román alapszerződés tartalmaz egy olyan kitételt, amelynek értelmében „ha a Szerződő Felek egyikének véleménye szerint olyan helyzet állna elő, amely veszélyeztetheti a nemzetközi békét és biztonságot, avagy saját legfontosabb biztonsági érdekeit, úgy ez a Szerződő Fél javasolhatja a másik szerződő félnek, hogy közösen vizsgálják meg a feszültség enyhítése vagy a kialakult helyzet felszámolása érdekében teendő lépéseket". Nem kell túlságosan élénk fantázia ahhoz, hogy elképzeljük: amint Magyarország megnevezése az első körben meghívott államok között hivatalossá válik, Románia és Szlovákia neve pedig nem szerepel a listán, szomszédaink azonnal kezdeményezni fogják az alapszerződés által előírt megbeszélést, követelve, hogy „a kialakult helyzet felszámolása érdekében" Magyarország önként mondjon le a differenciált integrációról, különben ők nem garantálhatják sem a területükön élő magyar kisebbség, sem a közép-európai térség biztonságát.

Ez az agyafúrt román stratégia (amelyhez Szlovákia – miután önhibájából a Romániáéhoz hasonló helyzetbe került – minden bizonnyal csatlakozni fog) nem veszélytelen számunkra. (A szóban forgó stratégia egyéb aspektusairól l. Molnár G.: **Pánik Romániában**, *Magyar Narancs*, 1996. júl. 18.) A román nacionalista elit, a szlovákkal ellentétben, élet-halál kérdésnek tekinti az integrációt. Ők tudják, hogy ha kimaradnak, az egész, a korábbi generációkat elvakító „nagy és hatalmas" nemzetállamukkal nem mennek semmire. Tehát az égvilágon mindent ennek rendelnek alá. Ha Magyarország bekerül, ők pedig kimaradnak, az a végleges leszakadás tényével szembesíti őket, amit egyszerűen nem képesek elviselni. Ezért a Funaréknál sokkal intelligensebb, a Társadalmi Demokrácia Romániai Pártjában tömörülő román nacionalisták burkolt fenyegetőzéseit komolyan kell venni. Az nem vigasztalhat bennünket, hogy e fenyegetőzések beváltása Románia (és természetesen Szlovákia) számára sokkal komolyabb veszélyekkel járhat, hiszen Erdélyben és a Felvidéken körülbelül két és fél millió magyar él, akik azonnal a válság kirobbantásában érdekelt erők túszaivá válhatnak. A baljós szcenárium tehát végrehajtható, és el is érheti célját: Magyarország kiszakítását a nyugati szövetségből. Hiszen bármennyire érzéketlen is ez az ország, ha a határon túli magyarok léte valóban veszélybe kerül, az alapjaiban rendítheti meg a magyar belpolitikát.

Abból azonban, hogy végrehajtható, még nem következik, hogy végre is fogják hajtani. A szcenárium kitervelői láthatóan nem számoltak azzal, hogy a Nyugat meg fog egyezni Oroszországgal. Vagy – ahogy most látszik – a bővítés formális bejelentése előtt, vagy – ha Moszkva nem lesz képes idejében megfékezni indulatait – nem sokkal az után, hogy a bővítést, önmérsékletet tanúsítva ugyan, de mindenképpen végrehajtják. Oroszország nincs és a jövőben sem lesz abban a helyzetben, hogy a nacionalista indulataik folytán akarva-akaratlan az ő játékszerévé váló kelet-európai államok számára a Nyugattal szemben életképes alternatívát nyújtson, hiszen maga is a Nyugattal való együttműködésre ítéltetett.

A fentiek alapján joggal feltételezhető, hogy a bővítés első köréből kimaradó szomszédaink végül is le fogják nyelni a békát, és meg fognak elégedni a kibővített partnerség most véglegesítés alatt álló változatával. Attól függetlenül, hogy ez a lényegében egyfajta társult tagságot jelentő státus átmenetinek, avagy tartósnak bizonyul, szomszédaink egyszerűen nem engedhetik meg maguknak, hogy az integrációs kényszerpályáról letérjenek. Ami pedig konkrétan Romániát illeti, a jelenlegi román politikai vezetés, épp hirtelen jött atlantista fordulata miatt, csapdahelyzetbe került. Most már szüksége volna a NATO-tagságra vagy legalább a NATO-tagság biztos ígéretére ahhoz, hogy hatalmon maradhasson. Ugyanakkor saját hatalmon maradását tekinti a nyugati integráció egyedüli biztosítékának. Ha a bővítés konkrét folyamatának beindítását a NATO immár nem is halogatja tovább, annyi ideje azért még maradt, hogy a politikai váltógazdálkodás elmaradása miatt a román politikát hat év óta megbénító immobilizmus végét kivárja. Úgy tűnik, valódi rendszerváltás nélkül immár Romániában sem képzelhető el a hiteles nyugati orientáció.

Ez azonban már átvezet bennünket a második kérdéshez, ugyanis az RMDSZ (Szlovákiában pedig a magyar koalíció) aktív támogatása nélkül a nyugati integrációt valóban komolyan vevő román és a szlovák ellenzék vagy hatalomra sem kerülhet, vagy nem lesz abban a helyzetben, hogy tartósan kormányozni tudjon. A kisebbségi szervezetek megfelelő politikai szerepvállalását azonban most még megnehezíti az a tény, hogy e szervezetek a jelek szerint még nem tudatosították kellőképpen, hogy Magyarország euroatlanti integrációjának támogatása, amit a magyar–magyar csúcson elfogadott közös nyilatkozatban felvállaltak, voltaképpen mit jelent. A támogatási szándék őszinteségéhez (az e kérdésben is egy ideje különösen viselkedő VMDK-t leszámítva) nem férhet kétség. Nem sokan tudják, hogy éppen Duray Miklós volt az, aki – az Antalli politikai stratégia szellemében – az 1992-es magyar kormánynyilatkozat idevágó pontját megfogalmazta (hogy ti. a magyar kormány támogatja a határon túli magyarság legitim képviselői által megjelenített törekvéseket, **amennyiben azok összhangban vannak az európai integrációs célokkal**). Az RMDSZ pedig, a júliusi csúcson előterjesztett saját nyilatkozattervezetében, majd az alapszerződéssel kapcsolatos állásfoglalásaiban is a leghatározottabban kinyilvánította, hogy támogatja Magyarország európai és euroatlanti integrációját.

Nos, ha ez így van, akkor a határon túli magyar szervezetek nem folytathatnak tovább struccpolitikát. Nem tehetnek úgy, mintha nem értenék, mit is jelent tulajdonképpen a júliusi nyilatkozatban szereplő (és a '92-es szövegre rímelő) megszorítás. Mit jelent az, hogy **„a működő európai gyakorlattal és a nemzetközi normák szellemiségével összhangban álló, annak megfelelő"** önkormányzat vagy autonómia? A működő európai gyakorlat az, hogy a nemzetközi normák betűjén és szellemén túlmutató alkotmányos berendezkedés **csak és kizárólag** az érintett állam belső politikai-jogi folyamatainak eredményeképpen jöhet létre, és csak mint ilyen fogadható el. (Ha az állam megszűnik létezni, akkor persze kikényszeríthető akár a legteljesebb etnikai autonómia is, de Románia és Szlovákia nem Bosznia-Hercegovina.) Franciaország nem ismeri el a nemzeti kisebbséget mint jogi kategóriát, és ellenzi a föderális államberendezkedést, de egyetlen szava sem lehet az ellen, hogy Belgiumban ma hogyan szervezik meg a különböző nemzeti vagy nyelvi közösségek egymáshoz való viszonyát, mint ahogy az ellen sem tehet, ha a *Labour* holnap a törvényalkotási és adókivetési joggal rendelkező regionális parlamentek megteremtésével járó devolúciót fogja érvényesíteni Skóciában, Walesben, sőt Anglia bizonyos tartományaiban is.

Én az év elején egy olyan újfajta párbeszéd megkezdését javasoltam, amely arra irányult volna, hogy a magyar kormány képviselői nyíltan, minden kertelés nélkül mondják meg a határon túli magyarok vezető politikusainak és véleményformálóinak, hogy a NATO-csatlakozás elérhető közelségbe került, s ennek az egész nemzet jövője szempontjából kulcsfontosságú ténynek az egyenes következményeként igenis változni fog a határon túli magyarok támogatását kifejezésre juttatni hivatott retorika. A magyar kormány kevesebbet fogja emlegetni az autonómiatörekvések támogatását (ami különben is már rég üres frázissá vált), de geopolitikai helyzetének látványos megerősödésével az eddigieknél sokkal többet tud majd cselekedni a kisebbségben élő magyar közösségek érdekében. Én semmi esetre sem a nyilvánosságnak szóló, politikai természetű, nagyrészt betarthatatlan ígéreteket tartalmazó nyilatkozatokra gondoltam, hanem a nyilvánosság kizárásával zajló kemény, őszinte párbeszédre.

Ehhez persze a magyar kormánynak is idejekorán tisztáznia kellett volna, hogy a külpolitikai prioritások szentháromságának tétele nem tartható fenn tovább, hogy az integráció igenis az egyetlen, minden mást meghatározó prioritás, amit természetesen a határon túli magyar szervezetek stratégiájának és programjának megújítására irányuló kitartó igyekezettel és szakszerű támogatással kellett volna párosítani.

Az erdélyi és a szlovákiai magyarok pontosan érzékelik, melyek annak a nemzeti önaffirmációt legitim módon megfogalmazó programnak és stratégiának a korlátai, amelyet 1992 óta követnek, de ennek a ténynek sajnos még nem vonták le az elméleti és gyakorlati következményeit. Az említett program „magánvaló" tartalmát természetesen a jövőben is meg kell őrizni, ami lényegében azt jelenti, hogy a magyar kisebbség mind Romániában, mind pedig Szlovákiában gyakorlatilag politikai reprezentációval bíró nemzeti közösségként létezik, de tudomásul kell venni, hogy ebbéli státusát a még mindig a nemzetépítéssel bajlódó és ennyiben teljességgel anakronisztikus román és szlovák nemzetállam formálisan sohasem fogja elismerni. Ha mi ehhez rendíthetetlenül ragaszkodunk, csak azt érjük el, hogy akaratlanul is erősíteni fogjuk az általunk joggal kárhoztatott nemzetállami logikát. Márpedig a lényeg pontosan a nemzetállami centralizáció megtörése.

Eljött az ideje annak, hogy a határon túli magyar közösségek politikai szervezetei a nemzetállami centralizmus megtörését mint az adott államon belül a többség nem nacionalista erőivel összefogva elérhető célt definiálják. Kezdeti lépésként elegendő a meglévő helyi autonómiák kiteljesítése. Ehhez biztosan lehet találni román és szlovák ellenzéki partnereket. A pozsonyi Kusy professzortól a bukaresti Gabriel Andreescuig számosan vannak, akik értik és elfogadják a decentralizáció logikáját, de – legalábbis Romániában – elfogadják azt a legfontosabb ellenzéki pártok is. Erre az érdekközösségre lehet és kell alapozni, és akkor nem is olyan sok idő múlva eljuthatunk odáig, hogy felvethessük – természetesen szigorúan territoriális és nem nemzeti alapon – a saját, helyi parlamenttel és kormánnyal rendelkező régiók kérdését is.

Ez tehát – nagyon röviden – az általam a határon túli magyarok számára javasolt, a többségi ellenzéki erőkkel és a nyugati integrációval összhangban megfogalmazható és érvényesíthető alternatíva. (L. még: Molnár G.: **Válaszúton az RMDSZ**, *Romániai Magyar Szó*, 1996. szept. 6.) A kilencvenes évek elején egy intenzív magyar–magyar párbeszéd keretében sikerült kidolgozni a kommunizmus bukása után gyorsan önmagukra találó magyar közösségek programját és stratégiáját. A továbblépéshez már egy sokkal szélesebb körű párbeszéd szükséges.

HAMBERGER JUDIT

A cseh és a szlovák integráció problémái

Mint minden integrációba jelentkező államnak, úgy ennek a két országnak is problémát okoz, hogy hogyan és milyen minőségben teljesítse a NATO- és az EU-tagságnak az utóbbi időben pontosabban felvázolt politikai és gazdasági feltételeit.

Deklaratíve mindkét köztársaság elsőrendű célja a két szervezetbe való integrálódás, de a gyakorlati politikát és az ezt meghatározó mélyebb indítékokat tekintve ez a megállapítás nem érvényes. Általánosságban elmondható, hogy a Cseh Köztársaság minél gyorsabban tagja akar ugyan lenni a NATO-nak, és be akar ugyan kerülni az Európai Unióba, de ennek bizonyos gazdasági és politikai feltételeit részben nem tudja, részben pedig nem akarja teljesíteni. Ez a Szlovák Köztársaságra is érvényes, de a két társadalom és politikai elitjük közötti különbségek következtében még ennek a teljesítési szándéknak mélysége és képessége is eltérő.

Az integráció feltételei között vannak gazdaságiak és vannak politikaiak. A gazdasági feltételek és az ezeknek való megfelelés adatai inkább ismertek, mint a politikai motívumok. A gazdaságiakat illetően közismert, hogy a cseh és szlovák makrogazdasági, gazdasági növekedési és pénzpolitikai mutatók sokkal jobbak, mint a magyar adatok. A cseh és szlovák politikai és gazdasági vezetés azonban nemcsak hogy sejti, hanem nagyon jól is tudja, hogy ezek milyen kozmetikázott, törékeny és múlékony adatok, mert mögülük a mikrogazdasági átalakítás szükséges folyamatai hiányoznak. Az arrogáns cseh külpolitika ezekre a kirakat-adatokra épült, de a külföldön eladható jó adatok ideje a vége felé jár. A szlovák gazdaság jó makrogazdasági eredményei is az idén lefutnak, mert azok a források, amikre épültek, kimerültek.

Az integráció politikai feltételeinek teljesítését illetően elmondható, hogy Szlovákiában a külpolitikai és belpolitikai lépések többsége egyrészt a minél homogénebb nemzetállam kiépítésére szolgál, másrészt annak megerősítésére, hogy az ország vezetése nem a nyugati, hanem a keleti, az orosz-szláv vagy akár eurázsiai politikai és gazdasági integráció felé törekszik. Csehországban a kül- és belpolitikai lépések többsége az euroatlanti integrációt tekinti célnak, de néhány elemében a nemzetállamiság gazdasági és politikai erősítését célozza.

Az Európai Unió gazdasági-politikai feltételeivel, sőt érdekeivel ellentétes az, hogy mindkét köztársaság, egymástól kissé eltérő módon, de *a nemzeti burzsoázia, a nemzeti tulajdonosi osztályok kialakítását tűzte ki célul és valósítja meg.* Ez azzal jár együtt, hogy a nyugati-külföldi tőkének nem ad teret, vagy csak nagyon korlátozott lehetőségeket biztosít, és bizonyos korai deklarációk ellenére a külföldi tőkét általában egyáltalán nem részesíti előnyben. Csehországban ez többek között úgy nyilvánul meg, hogy a cseh tőkepiac, amelybe a részjegyes privatizáció milliárdjai kerülnek be, nem a nyugati szabályozók szerint működik, hanem (szándékosan) azon vadkeleti káosz állapotában leledzik, amelynek kvázi-játékszabályait és mechanizmusait a nyugati befektető nem ismeri, így szembetalálja magát azzal, hogy nem kapja meg a szükséges információkat. Túl sok a nem nyilvános, titkolt információ, amivel a hazai nagybefektetők visszaélnek, a külföldi befektetők kárára. Ezt a módszert és állapotot a legnagyobb befektető, az állam elfogadta és jóváhagyta. Ráadásul a cseh tőkepiacon az állam által ellenőrzött szubjektumok részéről kellemetlen restrikciók bármikor várhatók. A cseh tőkepiac rendezetlen volta miatt a nyugati befektetők sorra mondják fel csehországi befektetéseiket.

A privatizációval és a tőkepiaccal kapcsolatos szlovák politika még a csehnél is szűkebben méri a külföldi befektető felé az információkat és a lehetőségeket. Itt a nemzeti burzsoázia létrehozása államilag deklarált politika szintjén valósul meg. Tőkepiac csak gyéren létezik, és a privatizációba nem engedik be a nyugati tőkét, vagy ha időnként fel is merül ennek a lehetősége, akkor annak feltételei a külföldiek számára rendszerint nem kedvezőek. A cseh tőkepiac rendezetlen volta miatt a nyugati befektetők sorra mondják fel csehországi befektetéseiket.

Az integrációs feltételekkel ellentétes a két ország politikusai által képviselt azon politika, amely *az ország együttműködési szándékait és képességet kérdőjelezi meg.* Ez a más országokkal vagy országcsoportokkal való együttműködésre vonatkozik, és a *szolidaritás elvének hiányával* jellemezhető. E téren kimagaslik a cseh politikusi gárda és a mögötte felsorakozó társadalom. Közismert a cseh kormányfőnek a visegrádi együttműködést és a Közép-európai Kezdeményezést elutasító, szűkkeblűnek, szűklátókörűnek és provinciálisnak nevezhető külpolitikai magatartása. Ő nemcsak a közép-európaiakkal való együttműködést utasítja el, hanem az európai regionális politika minden formájával szemben is visszautasító, és nem támogatja a határmenti, határokon átnyúló regionális együttműködéseket sem. A cseh kormányelnök, vérbeli technokrata pénzügyi szakemberhez méltóan, az együttműködés, a szolidaritás elvét a szabadkereskedelmi zónával azonosítja. Véleményünk szerint az ő lelki szemei előtt az Európai Unió sem más, mint egy olyan nagy vámszabad terület, ahová majd ontani lehet a legkiválóbb minőségű cseh árukat.

A csehek együttműködés iránti kételyei betudhatók egyrészt annak, hogy a cseh politikai elit nem vállalja fel a hatalmi külpolitikát, ettől menekül, ezt elutasítja; másrészt betudható az integrációs versengésnek és annak az országosan elterjedt nézetnek, hogy a tőlük keletre fekvő országok problémái nem az ő problémáik, azoktól távol kerültek, azokból ki kell maradniuk. A határmenti regionális együttműködés elutasítása pedig a cseh társadalom és a cseh politika sok lépését meghatározó, és olykor rossz megoldásokat sugalló németfóbiájából ered.

A szlovák külpolitika a csehvel szemben bátran, sőt túlságosan öntudatosan vállalja a hatalmi politikát, és egész geopolitikáját és külpolitikai stratégiáját erre építette fel. Az ő együttműködési hiányosságaik épp ebből erednek. Szlovákia együttműködési nehézségeit a magyarfóbia határozza meg, amit leginkább a Kárpátok Eurorégió visszautasítása bizonyít.

A szlovák geopolitika a közép-európai térségben elfoglalt központi szerepre alapoz, és ennek olyan stratégiai és politikai jelentőséget tulajdonít, hogy erről az alapról bátran formálja saját geopolitikáját úgy, hogy az az országot a keleti-szláv-orosz érdekszférába bármikor könnyedén beágyazhassa, és ugyanakkor a térség országait, különösen pedig Magyarországot stratégiailag és geopolitikailag blokkolhassa, integrációs szándékait saját kedve szerint befolyásolhassa, gátolhassa.

A jelenleg hatalmon levő szlovák politikusok e geopolitikai helyzetből adódó hatalmi politikájuk tudatában, az egeket ostromló önbizalommal és biztonságtudattal szállnak szembe minden olyan, Nyugatról érkező jelzéssel, amelyek bírálják, megkérdőjelezik, vagy akár elutasítják Szlovákia euroatlanti integrációs esélyeit.

A csehek és a szlovákok egymással való együttműködésének képességét kérdőjelezi meg az a feszült viszony, ami a cseh és a szlovák politikusok között áll fenn. Még mindig elrendezetlen a közös vagyon elosztásából származó kölcsönös kötelezettségek kérdése, és cseh oldalon még mindig nincs törvénnyel szentesítve a cseh-szlovák közös határ. Az ellenségeskedés legutóbbi megnyilvánulásának a pár nappal ezelőtti CEFTA csúcs résztvevői is tanúi lehettek, amikor V. Mečiar megtámadta V. Klaust, azzal vádolva őt, hogy Prága összeesküszik Pozsony ellen, és gátolja Szlovákiát az integrációban. Ez azt bizonyítja, hogy mindkét politikai vezetésnek komoly problémái vannak az integráció feltételei között nem utolsó helyen szereplő együttműködési készséggel.

Mind az EU, mind a NATO tagság feltételei között szerepel az adott ország belpolitikai stabilitásának kérdése és jogrendszerüknek az EU előírásai és szabályai szerinti jogharmonizációja. E téren mindkét országnak vannak, eltérő mennyiségben és minőségben problémái, de az említett szervezetek részéről ezirányban jövő nyomás cseh oldalon hatékonyabb, eredményesebb, a szlovák oldalon szinte teljes mértékben hatástalan marad.

Az integrációs szervezetek Csehországra gyakorolt nyomása kevésbé látványos, mint a Szlovákiára gyakorolt nyomás, de tetten érhető. Ezek közé tartozik, hogy Csehországnak meg kell változtatnia állampolgársági törvényét, amely – a cseh politikusok magyarázkodásai és győzködései ellenére – rasszista, romaellenes volt. Egy másik, Németország részéről, és főként a szudétanémetek felől ható politikai nyomás a szudétanémetek kitelepítése miatti problémák elrendezését célozza, és a törvényeket illetően leginkább a beneši dekrétumok eltörlésére irányul, egyelőre azonban teljes eredménytelenséggel.

Szlovák oldalon szinte minden, 1994 vége óta elfogadott fontos törvényt módosítani kellene vagy meg kellene szüntetni ahhoz, hogy egyrészt a belpolitikai stabilitás létrejöjjön, másrészt, hogy a törvények megfeleljenek az uniós jogharmonizáció követelményének. Arra, hogy ezeket megváltoztatják, hogy a stabilitást biztosítják, már sok szlovák politikus ígéretet tett, de ténylegesen semmit sem tettek, sőt további olyan törvények elfogadására készülnek, amelyek egyrészt ellentétben vannak az EU elvárásaival, másrészt annak a sajátos „demokráciának" a megerősítésére szolgálnak, amelyet majd V. Mečiar az EU-nak és a NATO-nak a jogállamiság biztosítékaként és a parlamentáris demokrácia igazolásaként fog prezentálni. Ezek közül említsük meg azon készülő választási törvénymódosítást, amely feltételezhetően azt fogja biztosítani, hogy V. Mečiar és Mozgalma a parlamentben megkapja nemcsak a minősített többséghez, hanem az alkotmányos többséghez elegendő képviselői mandátumot is. Ennek segítségével minimálisra csökken az ellenzék létszáma, és Mečiarnak nem kell majd koalíciós kormányzással bajlódnia. Akkor majd jogi alapja lesz annak bizonyítására, hogy egyeduralma parlamentáris demokrácia. Ennek következtében majd elhalványulnak azok a tények, amelyek azt bizonyítják, hogy a szlovák belpolitikában mind az állami, mind a helyi szintű politikát kriminalizálják.

A csehek mindkét szervezetbe nagyon gyorsan szeretnének integrálódni, de azt, hogy nem képesek minden feltételt most teljesíteni, elnyomják magukban. Hogy ezek dolgoznak bennük, azt leginkább a már említett németfóbia és a szudétanémetek miatti aggodalmak mutatják; tudják ugyanis, hogy minél hamarabb bejutnak az EU-ba, annál gyorsabban lehetőséget adnak arra, amitől rettegnek: hogy a szudétanémetek visszatelepedjenek és régi területeiken megszerezzék a gazdasági dominanciát.

A szlovákok ennek fordítottjára, az időre játszanak: úgy gondolják, hogy minél később kerül sor az integrációra, ők annál jobban ki tudják építeni sajátos, a fent jelzett módon „többségi demokráciára" épített nemzeti jogállamukat, amivel mindenkit kész tények elé állítanak. Ráadásul azt remélik, hogy bizonyos idő elteltével, a számukra előnyös politikai és gazdasági konstellációk kifejlődésével, egyszerre lehetnek benn a keleti és a nyugati érdekszférában is. Nem véletlen, hogy minden olyan politikusuk, aki szembesült a nyugati bírálatokkal (mint Mečiar kormányfő, Gašparovič, a parlament elnöke, az új és a régi külügyminiszter), azt hangoztatja otthon, hogy mire az integrációra ténylegesen sor kerül, ők addigra már „elrendeznek mindent otthon, ami ellen kifogás merült fel".

A cseh politikusok a NATO-ba és az EU-ba való integrálódás kérdésében eltérően vélekednek. Ennek többféle tálalását az is befolyásolja, hogy a cseh külpolitika melyik központjából hangzik el. (Megkülönböztethetők a kormányelnök, a köztársasági elnök, a külügyminiszter és újabban a parlamenti elnök integrációs jeladásai is.) Közismert a cseh kormány elnökének euroszkepticizmusa, vagy eurorealizmusa, amelynek lényege, hogy keményen és kitartóan bírálja az EU pénzuniós elképzeléseit, valamint nemzetállami alapról kifogásolja az Unió szervezeti felépítését és a föderális elképzeléseket.

A NATO-tagságot illetően Klausra a kicsinyes fiskális politika jellemző, mely szerint nem kell a hadseregre és annak átalakítására, fegyverzetének modernizálására sok pénzt adni, mert majd úgyis a NATO védi meg Csehországot. Ez a kisstílű, az állam védelméről való gondolkodáshoz nem szokott cseh kül- és belpolitika összecseng a társadalomnak a NATO védelmi garanciáiról való vélekedésével. Mindkét integráció kérdésében közismert a sokkal nagyobb ívű, nagyobb horizontú, a köztársasági elnök által képviselt külpolitikai gondolkodás. A cseh parlament új elnöke pedig annak a csehszlovák szociáldemokrata pártnak az elnöke, amely a NATO-tagság kérdésében népszavazást kíván, és amely nem egyértelműen határolta el magát attól a kommunista baloldali kezdeményezéstől, hogy az atomfegyverek telepítésének veszélyére hivatkozva a semlegességet kell támogatni.

A NATO-tagság politikai és katonai-technikai feltételeinek teljesítését tekintve Csehország jóval többet ért el, mint Szlovákia. A cseh parlament biztosította a védelmi és más (pl. biztonsági szolgálati) szervezetek civil ellenőrzését. A szlovák fél ezt egyáltalán nem teljesítette. Az egyetlen, ami e téren működik, egy parlamenti különbizottság, amely a biztonsági szolgálat tevékenységét felügyeli, de csak koalíciós képviselők lehetnek a tagjai.

A szlovák hadsereg, rendőrség és biztonsági szolgálat kialakítása és felépítése azért sem felel meg a NATO biztonsági-stratégiai elvárásainak és céljainak, mert szlovák hadseregtisztek és biztonsági szolgálati tisztek tanulnak Moszkvában, ott képzik ki őket. Szlovákia túl sok katonai-védelmi és katonai-műszaki jellegű egyezményt írt alá Oroszországgal ahhoz, hogy az orosz katonai és politikai befolyástól való mentesség bizonyítható legyen.

A szlovák kormánykoalíció tagjai túl gyakran hangoztatják a NATO-t bíráló, elmarasztaló, és NATO-ellenes véleményüket, és ugyanakkor túl gyakran állítják fel biztonságpolitikai célként a semlegességet ahhoz, hogy a NATO-tagságra való törekvésük hihető, sőt hiteles legyen.

1996. szeptember 29.

Felhasznált források:

– Hahnová, Eva: Sudetončmecký problém: Obtížné loučení s minulostí (A szudétanémet probléma: Problémás búcsú a múlttól), Praha, 1996

– Identita, integrita a integrace. České politické myšlení (Identitás, integritás, integráció. A cseh politikai gondolkodás) c., 1996. október 27–28-án Prágában megrendezett szimpózium előadásai

– Kavan, Jan: Do NATO – bez jaderných zbraní (A NATO-ba – atomfegyverek nélkül), Listy, 1995, 3. szám, 35–40. old.

– Leška, Vladimír: Budoucnost česko-slovenských vztahč prizmatem evropské integrace (A cseh-szlovák viszony jövője az európai integráció prizmáján keresztül), Mezinárodní vztahy, 1996, 1. szám, 68–76. old.

– Macháček, Jan: Zachraň se, kdo mužeš. Zahraniční investoři opouštějí český kapitálový trh (Aki tudja, védje meg magát. A külföldi befektetők elhagyják a cseh tőkepiacot), Respekt, 1996, 45. szám, 3. old.

– Reiman, Michal: NATO a co s tím souvisí (A NATO és ami ezzel összefügg), Listy, 1995, 3. szám, 31–33. old.

– Samson, Ivo: Deklamatívnosť, deklaratívnosť a reálnopolitická rovina v súčasnej slovenskej integračnej politike (A mai szlovák integrációs politika deklamatív, deklaratív jellege valamint reálpolitikai szintje), Mezinárodní vztahy, 1996, 3. szám, 30–39. old.

– Seeman, Richard: Je cesta do NATO reálná? (Reális-e a NATO-ba vezető út?), Listy, 1995, 3. szám, 41–43. old.

– Vollmer, Antje: Konec dvojznačnosti – otevřené odpovědi na otevřené otázky v česko-německém vztahu (A kétértelműség vége – nyílt válaszok és nyílt kérdések a cseh-német viszonyban), Mezinárodní vztahy, 1996, 1. szám, 61–67. old.

– Zeman, Miloš: Evropská Unie je pro nás víc než jen zóna volného obchodu (Az Európai Unió több számunkra, mint puszta szabadkereskedelmi zóna), Listy, 1995, 3. szám, 83–86. old.

– Žiak, Miloš: Geopolitické súvislosti (Geopolitikai összefüggések). In: Slovensko: Od komunizmu kam? (Szlovákia: A kommunizmusból merre?), 125–230. old. Bratislava, 1996.

– Zieleniec, Josef: Evropská unie je víc než zóna volného obchodu. Proč chce být česká republika členem EU (Az Európai Unió több mint csak szabadkereskedelmi zóna. Miért akar a Cseh Köztársaság az EU tagja lenni?), Respekt, 1996, 44. szám, betét 1. old.

– (gag, ČTK): Havla znepokojuje neochota bránit suverenitu země (Havelt nyugtalanítja, hogy hiányzik az akarat az ország szuverenitásának védelmére), Mladá fronta Dnes, 1996, VII. évf. 258. szám, 3. old.

SZILÁGYI IMRE

A volt jugoszláv köztársaságok integrációs esélyei

1990–1991 folyamán a nyugat-európai és az amerikai politiku-sok számos alkalommal kinyilvánították, hogy szeretnék egybetartani Jugoszláviát. Az Európai Közösség jelentős pénzügyi támogatást helyezett kilátásba,[1] és kijelentette, hogy „az egységes és demokratikus Jugoszláviával az Európai Közösség kész elmélyíteni a barátságot és az együttműködést."[2] Szlovénia azonban, amely 1989 óta számos alkalommal kinyilvánította, legfőbb célja, hogy bekapcsolódjon az európai integrációs folyamatokba, 1991. június 25-én mégis kikiáltotta függetlenségét. Ezt a látszólag integrációellenes lépést, más, itt nem elemzendő okok mellett, két fő megfontolás indokolta. Egyrészt az, hogy a szlovénok tapasztalataik alapján úgy vélték, hogy Jugoszláviában nehezen teremthető meg a valamennyi nép számára elfogadható demokratikus modell.[3] Szlovéniát különösen aggasztotta, hogy a Közösség tagjai folyamatosan szóvá tették az emberi jogok helyzetét Koszovóban, a szerbiai politikusok azonban hajthatatlannak és antidemokratikusnak bizonyultak e kérdésben. Félő volt tehát, hogy amennyiben a Közösség valóban komolyan veszi saját elveit, akkor Jugoszlávia lemarad az integráció folyamatában.

A másik szlovén megfontolást így fogalmazta meg Valentin Hribar filozófus: „A szlovénok nem léphetnek a nemzetalattiból egyből a nemzetfölötti szintre. Nem hagyhatják ki a nemzeti szintet identitásuk veszélyeztetése nélkül. A nemzetfölötti folyamatoknak nemzeti feltételeik vannak. Csak egy szuverén nemzet mondhat le önként szuverenitásának egy részéről és adhatja azt át egy nemzetekfölötti közösségnek. De végig, a teljes és határtalan szuverenitásról való lemondás során is autonóm szubjektum marad. Míg a nemzeti lét alatt élők pusztán tárgyak ugyanebben a folyamatban... Ha így történik, a szlovénok nemcsak hogy nem nyerik el függetlenségüket és nem lesznek a többiekkel egyenlő helyzetben az új Európában, nemcsak hogy ugyanazok a szenvedő alanyok maradnak, akik eddig is voltak, hanem ráadásul történelmi relikviákká, saját sorsuk irányítására képtelen néprajzi kuriózummá válnak."[4]

A szlovénok kilépésének következménye, Laslo Sekelj megfogalmazása szerint, „elkerülhetetlenül Jugoszlávia széthullása"[5] lett. Emiatt jelenleg öt önálló egység integrációs esélyeit kell mérlegelni. A legproblematikusabbnak Bosznia-Hercegovina tűnik, hiszen még azt sem lehet tudni, hogy mi lesz ezzel az országgal. A legnagyobb valószínűsége annak van, hogy az ország az etnikai határok mentén széthullik. Boszniai szerb politikusok több alkalommal tettek erre utaló kijelentést, s ilyen értelmű nyilatkozatot tett a boszniai szerbek nemrég kinevezett kormányfője is. Szerinte a három nép képtelen együtt élni, és a nemzetközi közösségnek meg kell teremtenie a feltételeket ahhoz, „hogy egymás mellett éljenek és együttműködjenek azokon a területeken, amelyek nem fogják veszélyeztetni az egyes népek szuverenitását és önállóságát."[6] Némi cinizmussal hozzátehetjük, hogy ma már etnikailag tiszta területek együttműködéséről lenne szó és ez a szerbeknek valóban megfelelhet. Kérdés azonban, hogy egységesnek tekinthető-e az az ország, ahol a szerb entitás hatóságai nem engedélyezik a muzulmán polgárok visszatelepülését. Igaz ugyan, hogy a Nyugat elvileg együttműködésre kényszerítheti a szerbeket, ha a nyugati pénzekhez, csak a központon keresztül lehet majd hozzájutni. Az eddig tapasztaltak alapján azonban egyáltalán nem biztos, hogy a boszniai politikusokat rá lehet venni, hogy a racionális megoldást válasszák. Az említett problémák és a háborús veszély miatt a State Department 1996 szeptemberében azt szorgalmazta, hogy Bosznia de facto protektorátusi státusát váltsa föl a formalizált protektorátusi státus (ezt az elképzelést támogatta Milan Kučan szlovén elnök), s ma már nyilvánvaló, hogy a nemzetközi békeerők még hosszabb ideig Boszniában maradnak.[7]

Ennek az országnak az integrációs esélyeiről tehát jelenleg nem lehet beszélni, bár hozzátehetjük, hogy paradox módon jelenleg itt van jelen a legerőteljesebben a NATO.

A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) esetében elsősorban nem azt emelném ki, hogy politikai vezetése az elmúlt hat év során érzékelhetően mindenekelőtt Oroszországtól várt – és részben, de nem a remélt mértékben – kapott is támogatást, hanem sokkal inkább azt, hogy a média és a politikusok jelentős része egészen 1996 nyaráig Nyugat ellenes hangulatot keltett. Számos szerbiai politikus már 1990-től a nyugati hatalmakat hibáztatta a jugoszláviai dezintegrációs folyamatok miatt, és mivel Belgrád a felmerült problémákra, Juhász József szavaival, expanzióval válaszolt[8], 1992-ben fokozatosan kiszorult az ENSZ-ből és a nemzetközi szervezetekből, s szankciókkal sújtották. A daytoni egyezmény több pontjának végrehajtása eredményeként a szankciók egy részét feloldották, de egyelőre érvényben maradt a szankciók úgynevezett külső fala, amely meggátolja a JSZK csatlakozását bizonyos intézményekhez, így például a Nemzetközi Valutaalaphoz. Bizonyos vita van azt illetően, hogy a JSZK-nak újra kell-e kérvényeznie a felvételét egyes nemzetközi szervezetekbe, például az ENSZ-be, vagy annak idején csupán felfüggesztették tagságát.[9] E nehéz helyzetben a JSZK-t vigasztalhatja, hogy Vladimir Mečiar fenntartás nélkül támogatja az ország újraintegrálódását a nemzetközi szervezetekbe.[10]

A JSZK jelenleg a befektetők kockázati listáján a 129. helyet foglalja el[11], s a nemzetközi közösség képviselői világosan értésre adták: addig nem támogatják a JSZK európai integrációját, amíg az ország át nem tér a piacgazdaságra, ki nem alakítja a jogállami kereteket, nem tartja tiszteletben az emberi jogokat, s nem biztosítja Koszovóban a széleskörű autonómiát.[12] A jelenlegi jugoszláv politikai elit nem sok hajlandóságot mutat e feltételek teljesítésére, s így látszólag nem sok esélye van. Ugyanakkor figyelembe kell venni hogy Milošević rendkívül ügyes taktikus, akinek Warren Zimmerman megfogalmazása szerint két arca van, és az egyik rendkívül jó benyomást tesz a nyugati tárgyalópartnerekre. Ehhez azt tenném hozzá, hogy habozás nélkül tesz 180 fokos fordulatot, ha az előző taktika csődöt mondott. Milošević nemrég több területen is gyorsan és ügyesen lépett, méghozzá oly módon, ami nemrég még elképzelhetetlen lett volna. Először is olyan egyezményt kötött Horvátországgal[13], amelyben nemcsak a szerbek lakta horvátországi területekről mondott le, de az ottmaradók autonómiájának követeléséről is, pedig a háború épp ezekkel a követelésekkel kezdődött. Másodszor megállapodásra jutott Ibrahím Rugovával, aki eddig az albán szeparatizmus jelképeként szerepelt a tömegtájékoztatásban arról, hogy újraindítják a koszovói albán oktatást. Harmadszor megállapodott az IMF-el, holott ez év tavaszán még mereven elutasította annak feltételeit.[14]

Végül, az utóbbi időben egyre gyakrabban jelennek meg tudósítások arról, hogy a tulajdon kérdésében eddig merev magatartást tanusító Szerbia nemcsak, hogy hajlandó privatizálni, de még a stratégiai ágazatok egy részébe is hajlandó beengedni a külföldi tőkét.[15] Ma még nem lehet látni, hogy hová vezet el ez a folyamat, s Belgrádnak még bizonyosan igen hosszú utat kell megtennie. Tekintettel arra, hogy Miloševićék jelentős fölénnyel nyertek a szövetségi választásokon, nem lehet kizárni azt, hogy e fölénnyel élve gyors lépéseket tesznek a piacgazdaság irányába. Szinte biztos azonban, hogy az emberi és szabadságjogok területén nem tesznek lényeges engedményeket. Ugyanakkor a Nyugat megfontolásait is szem előtt tartva (nevezetesen, hogy elsősorban Olaszország, Franciaország és Nagy-Britannia érdekelt Jugoszlávia gyors felzárkóztatásában), figyelemreméltó Gligorov macedón elnök értékelése, mely szerint 10–15 éven belül, de nem később, az egykori Jugoszláviából kivált országok többsége az Európai Unió társult vagy éppen teljes jogú tagja lesz.[16]

Ezzel a feltételezések világából átléphetünk a konkrétumok területére, azaz az első lépéseket megtévő Macedóniába. Amíg ugyanis Szerbia eddig sem a NATO-ba sem az EU -ba való belépési szándékát nem jelezte, Macedónia már mindkettőt megtette. Macedónia, ahol 1992 vége óta állomásoznak katonai megfigyelők annak érdekében, hogy megakadályozzák a harcok átterjedését, s amely katonai együttműködési megállapodást kötött az USA-val, nemrég tagja lett a PFP-nek, és ez év júniusában a NATO elfogadta az úgynevezett indivudális partnerségi programot is.[17] Az amerikaiak fontosnak tartják a macedón hadsereg és a NATO országok kétoldalú együttműködésének fejlesztését, igaz a szomszédos országok hadseregeivel való együttműködést is.[18] Bár Macedónia védelmi rendszerét is NATO standardokhoz igazítja, nyilvánvaló, hogy a végső döntést az amerikai stratégiai megfontolások alakítják majd ki. Macedón politikusok azt remélik, hogy tagsági kérelmüket az USA és több jelentős NATO-ország is támogatja majd.[19] Igaz ugyan, hogy Macedóniának az ország elnevezése miatt vitái voltak az EU-val, ez év júniusában azonban megkötötte a társult tagság felé vezető első egyezményt.[20] Nem tudni, hogy ez az út milyen hosszú lesz, de az bizonyos, hogy a macedónok jelentős kompromisszumokra is készek a siker érdekében, s az ország esélyeit javíthatja, hogy az egyetlen békés úton önállósuló délszláv köztársaság volt.

Igen tanulságos az Európához tartozását minden lehetséges helyen és időben hangoztató Horvátország esete. A vegyes megítélésű köztársaság 1994 novemberében katonai megállapodást kötött az USA-val, s ennek, illetve a hathatós amerikai katonai támogatásnak eredményeként az ország teljes területe fölött szuverén hatalommá válik. Ugyanakkor a háború és boszniai szerepvállalása miatt Zágráb rendkívül lemaradt az integrációban. A körülményeket figyelembe véve 1995 júliusában Solana úgy vélekedett, hogy Horvátország számára a PFP prioritást jelent, a NATO-ba való bekapcsolódás végső cél marad.[21] Úgy tűnik, hogy a horvát vezetés ezt tudomásul vette.[22] Érdemes azonban szem előtt tartani, hogy az amerikai instruktorok már 1995 őszén a NATO-csatlakozásra készítettek fel 44 horvát tisztet.[23]

Bár az Európai Unióval már jó ideje feltáró jellegű tárgyalások folytak egy a kereskedelemről és gazdasági együttműködésről szóló megállapodás megkötéséről,[24] ezen a területen a horvát magatartás miatt komoly problémák voltak. A horvátországi szerbek és a média helyzete, az ellenzékkel szemben követett magatartás, a hercegovinai horvát köztársaság miatti nézeteltérések miatt látványos huzakodásra került sor az Európa Tanács és Horvátország között, amelyből természetesen az utóbbi került ki vesztesen, s Horvátország felvételét elhalasztották. Miután Horvátország több követelést teljesített (megszüntette a hercegovinai horvát köztársaságot, egyezményt kötött Belgráddal, stb.), az Európa Tanács 1996. október 16-i döntése értelmében,[25] Zágráb 1996. november 6-án a szervezet negyvenedik tagállama lett. Ha emellett figyelembe vesszük azt a tényt, hogy 1996 szeptemberében Kohl német és Chirac francia elnök közös levélben támogatta Horvátország integrációs törekvéseit[26], illetve, hogy az egyre erőteljesebb körvonalakat öltő olasz-szlovén-magyar együttműködésbe nem csupán Ausztriát, de Horvátországot is szeretnék bevonni, s ezzel is megkönnyíteni

Horvátország euroatlanti integrációját,[27] akkor megállapíthatjuk, hogy Horvátország integrációs esélyei az elmúlt hónapokban sokat javultak.

A renoméjára igen kényes Horvátország nagyon nehezen vette tudomásul, hogy erőteljesen lemaradt a vetélytárs Szlovéniával folytatott versenyben. Tény, hogy Szlovénia látványos sikerekkel büszkélkedhet, ugyanakkor tapasztalatai az egész régió számára tanulságosak lehetnek. A rendkívül kemény és határozott szlovén vezetés a függetlenség kikiáltása után keletkezett vákuumban egyes nyugati országok segítségével igen jól manővezerezett, az 1992. január 15-én megindult elismerési hullám után pedig gyors sikereket ért el az integrációs folyamatban, s igen rövid idő alatt tagja lett minden fontos nemzetközi szervezetnek. 1993. április 5-én az Európai Unióval megkötötte az úgynevezett kooperációs megállapodást, ezután azonban komoly probléma jelentkezett.

Olaszország ugyanis követelésekkel állt elő a háború utáni menekültek vagyoni kárpótlását illetően, szélsőséges olasz szervezetek pedig az 1975-ös osimói szerződés érvényességét és a határokat is megkérdőjelezték. Az Olaszország és Szlovénia közötti vitának két vetülete van. Egyrészt az, hogy bár Olaszország 1992 júliusában elfogadta, hogy Szlovénia jogutódja az osimói szerződéseknek, valójában olyan követelésekkel állt elő, amelyek azt és az 1983-as római szerződést bizonyos mértékig megkérdőjelezték és azt célozták, hogy az olaszoknak elővételi joguk lehessen bizonyos szlovéniai ingatlanokra vonatkozóan. A huzakodás – amelynek ideje alatt mindkét fél számos váddal és számos javaslattal állt elő – Szlovénia integrációját, amely közben apró lépésekkel azért haladt előre, alapvetően lelassította, hiszen Olaszország a felvételt illetően vétójoggal rendelkezik.

Az ügy másik vonatkozása azonban az, hogy a felmerült problémát megoldandó, a spanyolok 1995-ben olyan kompromisszumos javaslatot terjesztettek elő, amely – miközben mérsékelte az olaszok eredeti igényeit – azt követelte Szlovéniától, hogy a társulási szerződés érvénybe lépésétől számított négy év elteltével, az Unió polgárai – kölcsönösségi alapon – legyenek jogosultak ingatlant vásárolni Szlovéniában.[28] A szlovénok különösen azt nehezményezték, hogy az Unió egyetlen más jelentkezővel szemben sem támasztott ilyen követelményt. Úgy vélték, rendkívül méltatlan az, hogy miközben ők azért léptek ki Jugoszláviából, mert Szerbia erőfölényével visszaélve nekik nem tetsző döntéseket kényszerített rájuk, most az Unióval szemben kerülnek ugyanebbe a helyzetbe. Ezért azután a szlovén parlamentben rendkívül éles vita folyt e javaslatról, s nem csak egyes szélsőségesek voltak ellene, de az Európához csatlakozást már 1989-ben meghirdető reformkommunisták is. A kormánykoaliciót végül egy kis fasisztoid csoportosulás segítette hozzá a spanyol javaslat elfogadásához, ezek ugyanis felismerték, hogy annak elutasítása visszasodorja az országot a Balkánra. A spanyol javaslat elfogadása után Szlovénia 1996. június 10-én aláírhatta a társulási szerződést, sőt mindjárt be is jelentette igényét a teljes jogú tagságra.[29] Az Európa Parlament 1996. október 25-én már parafálta is a szerződést, s igen valószínű, hogy azt 1997 végéig minden tagállam jóváhagyja. Szlovénia uniós integrációja tehát némi bonyodalom után igen jól halad.

Lényegesen kevesebb problémával járt az ország NATO-integrációs törekvése, amit a szlovénok igyekezetén és felkészültségén túl az is elősegített, hogy a Kelet irányába tájékozódó Szlovákia helyett Szlovénia felé fordult az érdeklődés. Ugyanakkor – bár amerikai illetékesek és NATO funkcionáriusok 1995 és 1996 folyamán számos esetben hangoztatták, hogy Szlovénia teljes mértékben megfelel a NATO által támasztott követelményeknek – azt nem mondták ki, hogy Szlovénia az első körben bekerül. Többen úgy vélik, hogy ennek oka főleg abban keresendő, hogy Szlovénia a bizonytalan balkáni térségből jön. Ennek ellenére nem kizárt, sőt az utóbbi időben növekszik annak valószínűsége, hogy az országot 1997 közepéig a NATO vezetői végül mégiscsak az első körbe sorolják.

Mindkét integrációra érvényes Roman Herzog német államelnök 1996 szeptemberében elhangzott figyelmeztetése, hogy e szervezetek nem fogadnak be olyan országokat, amelyek viszályokat hurcolnak magukkal. Bár Herzog elnök a maximális támogatásáról biztosította Szlovéniát, ez komoly figyelmeztetés az országnak, amelynek nem csupán Olaszországgal vannak nézeteltérései, de Horvátországgal rendezetlen határvitái is vannak. Ennek megoldása pedig olyannyira nem bizonyult könnyű feladatnak, hogy mindkét ország felvetette nemzetközi bíróság bevonását. Sergio Balanzino, a NATO főtitkár helyettese ennek ellenére úgy nyilatkozott, hogy a horvát-szlovén vita jelenlegi szintje nem akadálya Szlovénia NATO-integrációjának.[30] Összegzésként megállapítható, a délszláv térségből Szlovéniának vannak a legjobb esélyei arra, hogy csatlakozzon az euroatlanti integrációhoz.

1996. november 7.

Jegyzetek

1 Szociális elégedetlenség fenyeget, Magyar Szó, 1991. június 7.
2 Az egységes és demokratikus Jugoszláviáért, Magyar Szó, 1991. junius 7.
3 Deklaracija o slovenski samoodločbi, Nova revija (Ljubljana), 95, 1990, 246.
4 Valentin Hribar: A szlovénok és az európai nemzetfölöttiség, Limes, 1991, szeptember, 36.
5 Laslo Sekelj: Lehetséges-e a békebeli Jugoszlávia?, Társadalmi Szemle, 1994/7, 63.
6 Kličković „Lehetetlen az együttélés", Magyar Szó (Újvidék), 1996. október 27.
7 „Még két évig maradniuk kell", Magyar Szó, 1996. október12.
8 Juhász József: Államnemzet, nemzetállam, kisebbség, Társadalmi Szemle, 1996/8–9, 82.
9 Megállapodás a szankciók eltörléséről, Magyar Szó, 1996. október 2.
10 Kontić Pozsonyban, Magyar Szó, 1996. október 4.
11 Világranglista, Magyar Szó, 1996. október 22.
12 Az EU kapui még zárva, Magyar Szó, 1996. október 3.; A gazdaság, az emberi jogok..., Kosovó, uott, 1996. október 16.
13 Hrvatska i SR Jugoslavija potpisale sporazum o normalizaciji odnosa, Vjesnik (Zágráb), 1996. augusztus 24.
14 A kormány elfogadta az IMF feltételeit, Magyar Szó, 1996. augusztus 22.
15 Gyors privatizáció Szerbiában, Magyar Szó, 1996. augusztus 15.
16 Ünnepeljünk vagy hallgassuk el az évfordulót. Magyar Szó, 1996. június 26.
17 Makedonija pogljablja sodelovanje z NATOM, Delo (Ljubljana), 1996. junius 13.
18 Jenkik Macedóniában, Magyar Szó, 1996. június 30.
19 Szoros küzdelem a NATO-tagságért, Magyar Szó, 1996. szeptember 22
20 Macedónia államiságának megerősítése, Magyar Szó, 1996 június 22.
21 Granić i Solana, Vjesnik, 1996. július 3.
22 Razgovarati na bazi interesa i rješevanja otvorenih pitanja, Vjesnik, 1996. szeptember 8.
23 Američki instruktori... Globus (Zábráb), 1996. október 20.
24 Marc Maresceau: Az Európai Megállapodások és az Európai Tanács koppenhágai csúcsértekezletén hozott határozatai után: végrehajtás és értékelés. in: Az EU-i Megállapodás végrahajtásának jogi és elméleti kérdései szerk.: Balázs Péter és Marc Maresceau, OMIKK, 1995. 15. old.
25 Hrvaška bo le sprejeta v Svet Evrope, Delo, 1996. október 17.
26 Zašto su Kohl i Chirac pisali Tuđmanu, Vjesnik, 1996. szeptember 20.
27 Fassino: I Hrvatsku priključiti na „koridor 5", Vjesnik, 1996. október 18.; Sodelovanje treh partnerjev – Rima, Ljubljane, Budimpešte, Delo, 1996. október 24.
28 Skokčez španskega, Delo, 96. ápr. 13.
29 Janez Drnovšek je podpisal sporazum o pridružitvi EU, Delo, 1996. június 11.
30 Seja nadzornega odbora Nata spodbuda Sloveniji, Delo, 1996. október 11.

BOJTÁR B. ENDRE

Bosznia Dayton után

A szekció, amelynek keretében előadásom elhangzik az európai integráció esélyei címet viseli. Ebből az alkalomból Bosznia-Hercegovina Köztársaságról, a térség legfiatalabb államáról szeretnék néhány szót szólni, arról az államról, amelynek léte két nemzetközi dokumentumon, az 1992 tavaszi ENSZ-elismerésen és az 1995 novemberében Daytonban megkötött, majd december 14-én Párizsban aláírt békeszerződésen nyugszik.

Köztudott, hogy a közép-kelet-európai átalakulás során egyetlen országban vagy régióban sem volt olyan intenzív az Európai Unió és a NATO szerepvállalása, mint Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Jugoszlávia esetében. Ennek eredményeképpen 1995 végén nemzetközi katonai protektorátus alá vontak egy európai országot, szuverenitását a minimálisra korlátozták, mindeddig eredménytelen kísérletet tettek arra, hogy megalkossák alkotmányát és belső állami berendezkedését, valamint megvonják végleges határait. Gazdasági és katonai értelemben Bosznia-Hercegovina a háború 1992 áprilisi kitörése óta szinte kizárólag a nemzetközi közösség akaratától és cselekedeteitől függ: a lakosság fizikai túlélése a háborús évek alatt a nemzetközi segélyeknek volt köszönhető, mint ahogy az újjáépítés és az ország beüzemelése szintén elképzelhetetlen jelentős, szerény számítások szerint is 3 milliárd dollár értékű kölcsön, illetve segély nélkül. A nemzetközi közösség közvetlenül beleszólt és beleszól abba is, hogy ennek a névleg szuverén államnak milyen hadserege és biztonságpolitikája legyen, valamint igyekszik befolyásolni külpolitikai orientációját is, megszabni azt, hogy kivel milyen viszonyban legyen elsősorban két szomszédja közül.

A Bosznia-Hercegovina és a Balkán történetét akár csak felületesen ismerők számára is azonnal világossá válik, hogy míg egyes közép-európai államok, Lengyelország, Csehország és Magyarország számára a nyugati integráció, és elsősorban az elérhető közelségben látszó NATO-csatlakozás minőségileg új, bízvást történelminek is nevezhető fordulatot ígér az örök centrum és az örök periféria kapcsolatában, addig a Bosznia-Hercegovinában és Bosznia-Hercegovinával történtek inkább a szokásosnak mondható történelmi sémát követik. A történelmi vagy történetfilozófiai kategóriaként értelmezett „balkanizálódás" vagy inkább „balkanizálódottság" definíciója Vladimir Gligorov szerb alkotmányjogász szerint az a ciklus, amely során a birodalmak perifériáján elhelyezkedő államok a birodalmak távozása után rendre elfogadhatatlan megoldásokkal állnak elő, amelyek kivitelezéséhez felhasználják a nagyhatalmakat is, ügyesen rájátszva azok látens vagy kevésbé látens, vélt vagy épp az adott balkáni konfliktus által valóssá váló érdekellentéteire. A nagyhatalmak, bár ritkán repesnek a beavatkozás kényszerűségétől, végül mégis hagyják magukat, pestiesen szólva, befírölni: és ezek után pedig rendre az derül ki, hogy kismértékű beavatkozás nincs, az események logikája maximális, rendre katonai jelenléttel végződő elkötelezettséget igényel. A katonai-adminisztratív jelenlét a stabilitás valamiféle látszatához vezet – ezek a nyugodt periódusok a Balkán történetében, amelyek gyakran igen sokáig is eltarthatnak, s általában a status quo-t fenntartó nagyhatalmak meggyöngülésével, és/vagy a nemzetállami aspirációk felerősödésével érnek véget. A nagyhatalmak ekkor ismét kiszorulnak vagy kivonulnak a térségből, aminek egyenes következménye a helyi, gyakran megdöbbentő méretű erőszakot produkáló konfliktusok felszínre törése, amit ismét a nagyhatalmak beavatkozása követ, immár megváltozott szereposztásban, esetleg új aktorok színrelépésével – és a ciklus kezdődik elölről.

Feltűnő, hogy ez az alapvetően a 18–19. századra érvényes séma mennyire hasonlít ahhoz, ami 1989-től a volt Jugoszláviában történt. A második világháború utáni nagyhatalmi erőegyensúly és a titóista puha diktatúra biztosította stabilitás periódusa után a két nagy balkáni nacionalizmus, a szerb és a horvát, majd az őket némi fáziskéséssel követő bosnyák-muzulmán helyi térhódítása más ideológiai és gyakorlati alternatíva hiányában a lehető legagresszívabb módon kereste a választ a térség évszázadok óta megoldatlan vagy csak ideiglenesen megoldott kérdéseire: arra, hogy hol vannak Szerbia határai, és hogy mi tulajdonképpen a bosnyák nemzet, és kikből áll. A fegyveres konfliktus kitörését a nagyhatalmak nem nézhették tétlenül: részben a nyugati közvélemény nyomása miatt, de sokkal inkább azért, mert tartottak attól, hogy a Balkánon megengedhetetlenül nagy befolyásra tesz szert valamelyik másik nagyhatalom. Anélkül, hogy akárcsak nagy vonalakban is ismertetném azt a szerepet, amit Oroszország, Nagy-Britannia, Franciaország, az Egyesült Államok, valamint Németország diplomatái és kormányai a térségben játszottak, néhány alapvető különbségre hívnám fel a figyelmet a válság kezelésének európai és amerikai koncepciójával kapcsolatban, mégpedig a daytoni egyezmény és a megkötése óta eltelt kilenc hónap eseményeinek tükrében.

Warren Christopher amerikai külügyminiszter 1996 januárjában, a Harvardon megtartott beszédében kijelentette, hogy „avval, hogy segítünk Boszniának a felosztottság leküzdésében, Európa felosztottságának a leküzdésén munkálkodunk." Az 1995 nyár végi, amerikai vezetéssel végrehajtott nagyszabású NATO-akciót követően megkötött béke elsősorban az Egyesült Államok Bosznia-víziójának szellemében fogant. Bosznia

egységes, multietnikus ország marad, ahol az etnikai tisztogatások eredményeit annulálni kell, és ahol az állami berendezkedésben bizonyos föderatív elemek ugyan megtalálhatók lesznek, ám – és ez inkább hallgatólagos és, tegyük hozzá, álnaiv feltételezés volt, semmint követhető policy – a közös, központi intézmények idővel, egy később részleteiben is kidolgozandó alkotmányos modell útján olyan súlyra tesznek majd szert, amely képes szavatolni az ország integritását és meggátolni azt, hogy a szélek erodálódjanak, illetve hogy a jelenleg szerb illetve horvát többségű részek az anyanemzet felé tendáljanak. Paradox módon ennek a megközelítésnek a gyökere Horvátország, Szlovénia és Bosznia-Hercegovina 1991 eleji elismeréséig nyúlik vissza, ahhoz a diplomáciai akcióhoz tehát, amit a Bush-kormány legalábbis fanyalogva fogadott. Az elismerést és a háború kitörését követően aztán az Egyesült Államok mosta kezeit, és a békéről és Bosznia jövőjéről, alkotmányos berendezkedéséről az európaiak próbáltak dönteni. Az ekkor terítéken lévő koncepciók – az 1992-es Cutilhero-terv, részben a Vance-Owen terv, aztán az 1993 augusztusában megszületett és később többször módosított Owen-Stoltenberg terv, aztán az összekötő csoport 1994-es elképzelése – vagy az ország etnikai alapú kantonokra történő felosztását és de facto lassú elrongyolódását feltételezték, vagy a két (bosnyák-horvát és szerb) entitásból álló laza konföderációt, amelynek a vége szintén a szerb országrész elszakadása lett volna. Ez a megközelítés hallgatólagosan elfogadta a megváltozott demográfiai viszonyokat és az etnikai tisztogatások eredményeit, még akkor is, ha képviselői ezt nyíltan soha nem ismerték volna be.

A daytoni egyezmény, amint arra később még néhány szóban visszatérek, kompromisszum volt az európaiak és az amerikaiak között, amennyiben az európai béketervek néhány elemét tartalmazta, és – épp a célként deklarált integráns Bosznia megteremtéséhez vezető eszközök definiálatlansága miatt – tág teret hagyott más opcióknak is, elsősorban annak, hogy a jelenlegi helyzet mintegy befagyjon, de legjobb esetben is az ország konföderálódásának, s ami ennek egyenes következménye lehet, két, esetleg három részre szakadásának.

Ám az Egyesült Államok és az európai nagyhatalmak között nemcsak Bosznia államiságának hosszú távú jövőjét illetően vannak különbségek. Hivatalának első két évében a Clinton-kormányzat a lift and strike stratégia, a fegyverembargó feloldásának és a szerb állások bombázásának híve volt, amit egészen 1995 augusztusáig, a Srebrenica elestét követő világméretű felháborodásig az európai nagyhatalmak, Oroszország, Franciaország és Nagy-Britannia hevesen elleneztek. (Emiatt volt kénytelen Clinton elnök megvétózni a szenátus, majd a képviselőház határozatát a fegyverembargó egyoldalú feloldásáról 1995 júliusában.) Az európaiak, és mindenekelőtt a britek nem a béke kikényszerítésében, a peace enforcementben, hanem a békefenntartásban, a peacekeepingben látták a megoldást, valamint a humanitárius segélyezésben és a katonai konfliktus fékentartásában, a repülési tilalmi zónában és az elvben minden felet egyformán sújtó fegyverembargóban. A Dayton utáni Balkán biztonsági rendszeréről alkotott eltérő amerikai és európai elképzelések ennek a vitának a folytatását adják: míg az európai hatalmak a leszerelésben és az általános fegyverzetcsökkentésben látják a tartós biztonság garanciáját, addig az Egyesült Államok kormánya több millió dolláros fegyverkezési programot indított be a bosnyák kormány számára, train and equip fantázianéven, avval a nem titkolt céllal, hogy katonai erőegyensúlyt teremtsen a térségben. (Azt, hogy az európai intézmények vagy kormányok hogyan tudnák rábírni Kis-Jugoszláviát a fegyverzetcsökkentésre, eddig tudomásom szerint még senki nem fejtette ki részletesen; mint ahogy bajosan bizonyíthatná be bárki azt is, hogy a békefenntartás vagy a biztonsági zónák, a safe havenek európai politikája a háború alatt bármilyen kézzelfogható eredménnyel járt volna. És feltehetőleg az Egyesült Államok 1995 augusztusi katonai csapása nélkül még ma sem lenne béke Boszniában.)

A nagyhatalmak látens konfliktusa a daytoni egyezmény megvalósítása során számos más területen is jelentkezett. Látványos kudarcot vallott az elsősorban az európaiak által irányított nemzetközi rendőrség, amelynek a civil közigazgatás és rendfenntartás helyreállításában és a menekültek visszatelepülésében kellett volna segédkezet nyújtania. Feladatainak egy részét áprilisban az IFOR vette át, de nyilvánvaló, hogy számos, elvileg az International Police Task Force kompetenciájába tartozó feladat maradt ellátatlan. Részben ennek a következménye az, hogy a menekültek visszatelepülése, ami a daytoni rendezés civil részének sarokköve, mind a mai napig vágyálom maradt. Nincs ember, vagy nemzetközi szervezet, amely a hercegovinai horvátokat vagy a kelet-boszniai szerb hatóságokat a szabad mozgás akadályozásában meggátolhatná. Ugyanakkor tény az is, hogy a visszatelepülési kísérletek szinte kivétel nélkül erőszakba, heveny kődobálásba, sőt, lövöldözésbe fulladtak – a visszatelepülés, jobban mondva a visszatelepítés forszírozása többé-kevésbé a háború újbóli kitörésének veszélyét rejti magában.

Egy másik, igen fontos terület, amelyből akár messzemenő következtetéseket is levonhatunk a nagyhatalmak eltérő politikai és stratégiai elképzeléseire vonatkozóan, a segélyezési politika. Szeptember elejéig mintegy 600 millió dollár külföldi segély és kölcsön érkezett Boszniába, az ígért 2 milliárddal és a – legalábbis a bosnyák kormány szerint – minimálisan szükséges 3 milliárddal szemben. Ebből az összegből a boszniai szerbek saját bevallásuk szerint egy garast sem láttak. Az Egyesült Államok térségben tevékenykedő hivatalnokai szerint a segélyezés feltétele a felek együttműködése. Ezt az elvet elsősorban a horvát-bosnyák föderáció szerveivel szemben tudják érvényesíteni: ennek szép példája volt az, amikor a *train and equip* programot a föderáció új honvédelmi törvényének elfogadásához kötötték, amely törvény legfontosabb eleme a horvát

és a bosnyák hadsereg szoros együttműködése és közös parancsnoksága. (Ez lényegében azt jelenti, hogy a hercegovinai horvátok hadseregét, a HVO-t, a Horvát Védelmi Tanácsot beolvasztják a föderáció struktúráiba.) Szintén a bosnyák-horvát föderáció szervei rendelkeznek a Világbank kölcsöneivel is, amelyeket elsősorban az infrastruktúra újjáépítésére kell fordítaniuk. A boszniai szerb fél a kooperáció teljes hiánya miatt nem juthat újjáépítési segélyekhez és kölcsönökhöz – (legalábbis nyugatiakhoz) – ezt a politikát elsősorban a britek kifogásolják, épp arra hivatkozva, hogy ha a cél az integráns Bosznia, akkor a nyugati pénzek elosztásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni a boszniai szerbek igényeit. Ezen kívül viszonylag jelentősnek mondható egyes iszlám országok hozzájárulása, amit rendre a bosnyák kormány kap: Szaud-Arábia 100 millió, Törökország 80, Irán pedig 50 millió dollárral vétette magát észre. (Az Egyesült Államok kormánya egyébként fel is kérte Izetbegovicékat, hogy utasítsák vissza az iráni segítséget, de ez nem történt meg.) Egyes híradások szerint a boszniai szerb entitásnak egyébként az oroszok juttattak némi aprópénzt.

A múlt hét szombatján megtartott parlamenti- és elnökválasztások csak tovább mélyítették a daytoni rendezés ellentmondásait. A választásokat a daytoni megállapodásban előírt lehető legkésőbbi időpontban tartották meg, akkor is elsősorban amerikai nyomásra, és az amerikaiak által követett szimulációs stratégia részeként: tegyünk úgy, mintha Bosznia-Hercegovina normális állam lenne, vagy ha nem is teljesen normális, de annyira biztosan az, amennyit a daytoni egyezmény a normalitás alsó határaként kijelöl, és akkor előbb-utóbb valóban rendeződnek majd a viszonyok – de a legitimitás kérdése mindenképpen megoldódik, – és valódi – vagy legalábbis annak látszó – tartalommal töltődnek meg a Daytonban létrehozott intézmények. Az egyezmény 3. számú függelékében a választások lebonyolítását a szerződő felek az EBESZ-re testálták. A szavazók a következő állami vagy kvázi-állami intézmények összetételéről döntöttek:

– az egységes Bosznia-Hercegovina képviselőházáról, ebbe az intézménybe Bosznia-Hercegovina Köztársaság minden polgára szavazhatott, a képviselők kétharmadát a Föderáció területén, egyharmadát a szerb entitás területén választották. A daytoni egyezmény szerint egyébként a köztársaság parlamentje kétkamarás lesz, a felsőházba, vagy a nemzetek tanácsába a képviselőház delegál küldötteket, a három nemzeti frakció egyenlő arányban (5–5–5 főt);

– az egységes Bosznia-Hercegovina elnökségéről, amely három tagból áll, és minden választópolgárnak egy szavazat leadására van lehetősége;

– a Bosnyák-horvát Föderáció képviselőházáról;

– a Republika Srpska nemzetgyűléséről;

– és a Republika Srpska elnökéről, ez utóbbi három intézménybe értelemszerűen csak azok szavazhattak, akik az adott területen vetették magukat nyilvántartásba.

A választások eredményei többé-kevésbé ismertek: a képviselőválasztásokon ugyanaz a három nemzeti párt diadalmaskodott, amelyik az 1990 novemberi választásokat megnyerte. De a kérdés és a választások tétje igazából nem is ez volt. Bár a daytoni egyezmény 3. számú függeléke kimondta, kívánatos, hogy az elűzöttek eredeti lakhelyük szerint szavazzanak, ugyanakkor lehetőséget biztosított arra, hogy aki úgy dönt, máshol voksolhasson. (Ne felejtsük el, hogy mintegy 800 ezer szavazatról van szó, az összesen kb. 3 millióból). Az EBESZ választási bizottsága ezt a rendelkezést a nyár folyamán – elsősorban szerb követelésre – tovább finomította. Ha minden elűzött ott szavaz, ahol az 1991-es népszámlálás szerint lakott, akkor könnyen megtörténhetett volna, hogy a most szerb irányítás alatt álló, de az etnikai tisztogatások előtt bosnyák-muzulmán többségű területeken (például Kelet-Boszniában) az oda betelepült szerbek nem jutnak megfelelő képviselethez. Ez pedig a háború – szerb szempontból – alapvető eredményét kérdőjelezte volna meg. Az EBESZ által alkalmazott megoldás – hogy tudniillik Bosznia-Hercegovina polgárai aszerint is szavazhattak, ahol épp tartózkodnak, vagy ahol a jövőben élni kívánnak, lehetővé tette, hogy a Bosznia más vidékeiről a Szerb Köztársaság azelőtt tisztán muzulmán részeire menekült vagy telepített szerbek a szerb oldalra billentsék a mérleg nyelvét. Michael Steiner, Carl Bildt főmegbízott helyettese a szavazatokkal való ezt a fajta manipulációt „ethnic engeneeringnek" nevezte, s következményei nem sok jót jósolnak az eredeti demográfiai viszonyok helyreállítását illetően: a visszatelepülni szándékozó, elsősorban bosnyák menekültek a nélkülük és helyettük megválasztott szerb képviselőktől aligha számíthatnak bármi jóra. A választások ily módon csak az etnikai tisztogatások eredményeire lehelt újabb politikai pecsét lehetnek. Ugyanakkor kétségtelen, hogy legalább elvben a választásokkal megteremtődtek és legitimitással töltődtek fel azok az alkotmányos keretek, amelyek Bosznia-Hercegovina további sorsáról dönteni hivatottak.

Az tehát, hogy Bosznia-Hercegovinát felosztotta-e a daytoni szerződés, és hogy kit terhel ezért a felelősség, kilenc hónappal a szerződés megkötése után sem derült még ki.

A legnagyobb gond az, hogy sem a felosztást favorizáló brit-francia, és részben orosz, sem pedig az egységes, de legalábbis a tovább már nem osztódó amerikai, és részben német elképzelés nem számíthat teljes támogatottságra a játszma összes helyi szereplőjétől. Sőt, egyik koncepció sem számíthat annyi támogatásra a helyi szereplők valamely koalíciója vagy érdekszövetsége részéről, amely birtokában ezt a megoldást nagyobb

biztonsági kockázat, azaz a háború újbóli kitörésének veszélye nélkül a másik javaslattal szemben érvényesíteni lehetne.

Az egyetlen, ismét csak ideiglenes megoldás – amennyiben a háború újbóli kitörését, és a három közül legalább az egyik fél teljes és megsemmisítő vereségét nem tekintjük megoldásnak – a nemzetközi jelenlét és a katonai protektorátus meghosszabbítása lehet, várva arra, hogy a közvetlenül konfliktusban álló felek, azaz a horvátok, szerbek és bosnyákok, ha nem is megszeretik egymást, de az együttélés lehetővé válik, és összeforr az, ami összetartozik. Ha összetartozik. A daytoni szerződés, minden pontatlanságával együtt megteremtette erre a lehetőséget. Nem a szerzőin fog múlni, ha a dolog mégsem sikerül.

A régiók szerepe, regionalizmus Közép-Európában

BELUSZKY PÁL

Változó helyünk Európában

„Komp- ország, Komp – ország, Komp-ország.... Legképességesebb álmaiban is csak mászkált két part között. Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza."
(Ady Endre: Morituri)

A mottóul választott indulatos Ady-sorokban bennfoglaltatik Magyarország sorsának, sorsfordító válsághelyzeteinek, történelmének alapkérdése: Nyugathoz, Kelethez – vagy máshová!? – tartozásunk óhaja, választása, ténye. Nyugathoz vagy Kelethez fűződő kapcsolataink mindenkori konstellációja. Történelmünk sorsfordulóinál mindig is e kérdéssel, vagy választásra alkalmat alig adó történelmi csapdahelyzettel találtuk szembe magunkat, elég legyen utalni az államalapítás „Róma vagy Bizánc" dilemmájára, „két pogány közti" helyzetünkre az újkor hajnalán, majd a 20. században, s napjainkban, Jalta után is sorskérdés: HOL sikerült lehorgonyozni „Komp-országot"? Nyugat-Európa előszobájában (peremén, perifériáján), ahonnan nyílik ajtó Nyugat felé? Újra értelmet, tartalmat nyer, Nyugat és Kelet között Közép-Európa? Vagy zátonyra futunk a posztkommunista(?) Kelet-Európa ma még (?) meglehetősen zavaros s veszélyes örvényeket rejtő vizein? De nemcsak nemzeti sorskérdéseink, hanem történelmünk mindennapjainak eseményei és állapotai mögött is felismerhetjük Nyugat vagy Kelet – netán „Köztes-Európa" – „szellemét" (Hamvas Béla szóhasználatában „géniuszát").

S mi határozza meg helyünket Európában? Földrajzi koordinátáink? (Ahogy Rétvári László fogalmaz: „... nem ártana végre tudomásul venni azt az egyszerű földrajzi igazságot, hogy mi Közép-Európában voltunk, vagyunk és leszünk." /Rétvári L. 1994/). Birodalmi hovatartozásaink (Török császárság, Habsburg monarchia, Varsói Szerződés, netán EU)? Gazdasági fejlettségünk? „Elkésettségünk" évtizedei vagy évszázadai? Mindezek, s mindezek mélyén a tartós, évszázadokon átívelő társadalmi-gazdasági-ideológiai-politikai struktúrák[1] – pontosabban alapstruktúra – valamint az a tény, hogy egyes nagyrégiókban a társadalom, a gazdaság fejlődése, illetve e fejlődés mozgatórugói eltérőek. Eltérőek az egyének és csoportok céljai, értékei, ideológiája – tulajdonképpen az egyes régiókban eltérő a „történelem". Nemcsak az elkésettség (Kelet- vagy Közép-Európa pillanatnyi viszonya Nyugat-Európához) a jellemző, hanem elsősorban a *másság.*

E másság alapján jelölték ki a történészek – hazánkban sokak mellett Váczy Péter, Baráth Tibor, Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil, Szűcs Jenő, Hanák Péter, Gunst Péter, Berend T. Iván, Ránki György – a történeti régiókat, tárták fel azokat a sajátosságokat, melyek az egyes régiókra jellemzőek. (Megjegyezzük, hogy természetesen a magyar történettudomány álláspontja sem egységes a történeti régiókra vonatkozó számos kérdésben.)

Az azonban általánosan elfogadott megállapítás, hogy Európában két fejlődési alaptípus alakult ki, a nyugat- és a kelet-európai. Az előbbi az antik és a germán örökség ötvöződése nyomán jött létre. Gazdasági alapja a termőföld vitathatatlan magántulajdona, a jobbágyság törvényileg rögzített joga a jobbágytelkekhez, a jobbágyok használta s a földesúr magánkezelésében tartott földek jogilag garantált, egyértelmű elkülönülése. Ebből fakadt az egyének (a jobbágycsaládok) érdekeltsége a termelés növelésében, hatékonysága emelésében, a technikai fejlődés eredményeinek alkalmazásában. (Gunst Péter írja: „A termelők ugyanis a magántulajdon érvényesülésének következtében egyénileg is érdekeltté váltak a termelés bővítésében, hiszen a termelés bővítéséből adódó több termék nagyobbik része a tulajdonukban maradt. A mezőgazdaságban a faluközösség eredeti rendszere már olyan formának adta át a helyet, amelyben a nyomáskényszer folytán ugyan a megművelés még számos közösségi vonást viselt magán, de a föld gyümölcse az egyes családok tulajdonába került... Ami hatalmas vonzerő volt a termelés bővítésében..." Gunst P. 1974.) Ugyanakkor Kelet-Európában a „dolgozó réteg" túlnyomó többségét a „holop" jogállásúak alkották: a holop – Orosz István megfogalmazása szerint – „... kora középkori típusú szolgaelem, akinek semmilyen joga nincs arra a földre, amelyet megművel". „Közép-Európában a XIII–XIV. századra kialakult az egységes jobbágyosztály, s ez a jobbágyságnak a szabadok szintjén való egységesülését jelentette. Oroszországban a szabad menetelű jobbágyok vékony rétege nem vált a termelés bázisává, a kiegyenlítődés, az egységesülés a XVI–XVII. században a holopok, tehát a szolgaelem szintjén ment végbe." (Orosz I. 1986.) Így a földesúr a jobbágyát adhatta, vehette, elűzhette, elszakíthatta a földtől (ld. Gogol: Holt lelkek!). Kelet-Európában mindvégig (a 20. századig) meghatározó maradt a földközösségek (faluközösségek) szerepe, s fennmaradt a faluközösség mint adóegység, valamint a faluközös-

ségek tagjainak közös felelőssége is. Mindez az „egyéni érdekeltséget" csekély területre korlátozta. (Szűcs J. 1981.) A 16. század után Nyugat-Európától keletre vált uralkodóvá a roboton alapuló majorsági gazdálkodás.

Nyugat-Európában a földmagántulajdon, az egységesült jobbágyosztály is alkotórésze a tagolt rendi társadalomnak, a hűbériségnek, egy bonyolult jogi viszonyokkal szabályozott társadalmi képletnek. („De a hűbérúrnak is megvoltak kezdettől fogva a maga szabályszerűen rögződött kötelezettségei, sőt maga a fidelitas is feltételes volt, függvénye annak, hogy a hatalmasabb partner betartja-e szerződésszerű kötelezettségét... Egyenlőtlen viszonyok a szerződéses kölcsönösség jegyében, ami a feleket kétoldalúan kötelezte: a nyugati hűbériségnek ez az endogén alapvonása adott esetben lehetett fikció, de olyan termékeny fikció, mely értéknorma erejével hatott – idővel lefelé is." /Szűcs J. 1981./) Nyugat-Európában a rendiség jogilag szabályozott rendszere a „szabadságok kis köreinek sokaságát" alakította ki (Bibó István kifejezése, aki e „kis körökben" látta – Szűcs Jenő szerint is joggal – a nyugati fejlődés alapvetését), ami „...felvázolta paraszti szinten is a *szabadság* egyfajta korlátozott és feltételes állapotát, hogy azonban még e hasonlíthatatlanul egyenlőtlenebb feltételek is hangsúlyos *szerződéses* formát kaptak, az már ama *beidegződések* közé tartozik, mely terminus éppen Bibó István kulcsfogalma a korokon átnyúló, társadalomszerkezetileg determinált s nem pusztán pszichológiai reflexek megjelölésére." (Szűcs J. 1981.) A „szabadságok kis köreihez" sorolhatók a territoriális szabadságok (tartományok, megyék), a rendek szabadságjogai, a római egyház tevékenysége, a céhek, egyetemek, városok autonómiái és így tovább. A hűbérviszony ezen intézményesülése, „dezintegrációja" a Nyugat legfőbb jellemvonásai közé tartozik, a magyar történetírás viszont rendszerint ostorozta, mint feudális anarchiát, a király hatalmának csorbítását. Pedig az egyes funkcióknak – igazgatási, igazságszolgáltatási, katonai, pénzügyi stb. – elkülönülése az uralkodói hatalomtól az a folyamat, melyből – Szűcs Jenő szerint – „... kiformálódott a contrat social nagy jövőre hivatott embriója." Kelet-Európában viszont a rendiség csak hézagosan épült ki, a nemesség is közvetlenül függött az államhatalomtól, a „túlhatalmú" uralkodótól. (Magyarországon a 13. század legelején – becslések szerint – a művelés alá fogott földek 15%-a volt a világi birtokosok, 10%-a az egyház s háromnegyede a király tulajdonában.) A nyugat-európai rendiség szabadságainak köreihez tartozott a városfejlődés is, melynek alapvető jegye a városi autonómia kialakulása volt, a „jogok és hatáskörök olyan együttese, mely más magaskultúrákban az állami szuveneritás része". Kelet-Európában viszont a város nem autonóm képződmény, nem önkormányzat, hanem erős állami kontroll alatt álló heterogén képződmény, amely Hanák Péter kategórikus megfogalmazása szerint a .... „cári autokrácia hierarchikus rendszerébe illeszkedett szolgáltató közösség maradt" (Hanák P. 1986.)

Mármost ha Nyugat és Kelet határaira, földrajzi kiterjedésére kívánunk egy pillantást vetni (megjegyezve, hogy számunkra itt természetszerűleg a „Nyugat" keleti határai s viszont az „érdekesek"), mindenekelőtt azt kell elöljáróban figyelembe vennünk, hogy ezek a határok időben változtak, Nyugat és Kelet fogalma, kiterjedése nem időtlen. Kétségtelen, a Nyugat koraközépkori határai – a „romanizált világ" határa, a (nyugati) kereszténység korai elterjedése – még nem érték el Németföldet, így a földrajztudományban is meglehetősen elterjedt Mitteleuropa-felfogás bizonyos alátámasztást nyer,a legtöbb „nyugati" határ azonban az Elba torkolata s az Adriai tenger északi partjai között feszült, nagyobbfokú bizonytalankodás csak a Cseh-medence táján tapasztalható. Ez a határ időről-időre „feltámadt" – a Frank Birodalom, a Német-Római Császárság, és a „szovjet blokk" idején –, s egyes szakaszai meglehetősen egyértelműek. Vannak persze „nyugati" határok keletebbre is, pl. a római és az ortodox egyház befolyási övezete közötti határ az egyházszakadás idején (1054). Meglehetősen széles sávban ingadoztak „Kelet" határai is, a Dnyeper és az Elba között (legtávolabbra Kelet – legalábbis politikailag-katonailag – épp „Jalta" jóvoltából jutott a közelmúltban, politikai határai átlépték az Elbát is). Ha e határokat „összegezzük", a következő – kétségtelenül elnagyolt – kép adódik: a vitathatatlan „Nyugat" (a Rajna Isztria vonaltól nyugatra, nem bonyolódva most bele Itália problémájába) és „Kelet" (a Finn-öböl keleti zuga – Dnyeszter-Ogyessza vonalától keletre, nem taglalván most a Balkán kérdését, mely persze hosszú időn át „keletebb" Kelet, mint pl. Oroszország) között széles átmeneti sáv húzódik, mely terület hosszabb-rövidebb ideig „hasonult" Nyugathoz vagy Kelethez, némelyik terület – pl. Csehország – mindkettőhöz, némelyik területen a hasonulás majdnem teljessé vált – Németország Elbán túli része, Fehér-Oroszország, Ukrajna – vagy meglehetősen előrehaladt. A Kárpát-medencében, az egykori Magyar Királyságban – tehát Szlovákia, Magyarország, Horvátország, Erdély területén –, a Visztula-Odera vidékén valójában semmikor nem jutott egyértelműen uralomra „Nyugat" vagy „Kelet" „géniusza".

Nos, ennek a két régió között húzódó határzónának, egy önálló Közép-Európa létének, Magyarország hovatartozásának kérdése az, ahol a vélemények rendkívül megoszlanak. A véleményeltérés esszenciája Szűcs Jenő megfogalmazásában: „A legfőbb vitakérdés ugyanis abban áll, hogy Magyarország egy sajátos köztes, ha úgy tetszik, *hibrid* jellegű, de önálló jegyekkel leírható történeti régió része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, *nyugati* és *keleti* szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely genezisétől napjainkig Kelet-Európa egyik *alrégiója* gyanánt fogható fel" (Szűcs J. 1981.). A válaszok puszta felsorolása is túlmenne ezen írás keretein, túl nagy kitérőre kényszerítené az olvasót.

Egyes történészek a „határzónát" s benne hazánkat (a Kárpát-medencét) egyszerűen besorolják „Nyugathoz" vagy „Kelethez" (Niederhauser Emil Kelet-Európához sorolta: „...Magyarország története a kelet-európai fejlődés ismertetőjegyeit viseli magán..." /Niederhauser E. 1958./, csakúgy, mint pl. Szabó Dezső vagy Bartók Béla.) Ugyanakkor pl. Szekfű Gyula a magyarságot az európai közösség integráns részének tartotta. Többen határzónát, alrégiókat tételeznek fel, s abba sorolják „Köztes-Európát", hazánkat. További variánsok forrása, hogy egyesek Kelet-Európa nyugati zónájába, mások Nyugat-Európa keleti peremhez számítják Magyarországot. (Gunst Péter: „Így aztán létrejött Kelet-Európa peremterületén egy átmeneti jellegű körzet, amelybe a Baltikumot, Lengyelországot, a Cseh-Morva-medencét, Magyarországot és Horvátországot sorolhatjuk. Ezek az országok /Csehország kivételével/ a fejlődés kelet-európai jellemzőit mutatják, de olyan erőteljes nyugat-európai hatásokkal, hogy azok sokban módosították az eredeti szerkezetet. /Cseh- és Morvaország viszont alapjában a nyugati úton fejlődött, erős kelet-európai hatások érvényesülésével./" /Gunst P. 1974./) Berend T. Iván szerint Nyugat-, az orosz Kelet-Európa, a lengyel-cseh-magyar Közép-Európa"...úgy három régió, hogy egyidejűleg három is, de mégiscsak kettő... az önálló régiót formáló Közép-Kelet-Európa ..a nyugatias szerkezetek átvétele ellenére... nem integráns része Nyugatnak." (Berend T. I. 1982.) Ugyancsak nem kifejezetten kristálytiszta Barta Lajos definíciója sem: „Mondjuk meg végre mégis, hogy nem vagyunk sem Közép-Európa, sem Duna-Európa, és Kelet-Európa sem vagyunk. A magyar és a cseh föld az a világ, amely már nem Közép-Európa, még nem Kelet-Európa. Ez a két ország a Nyugat és Kelet közti, a nyugat-keleti világ." (Idézi Berend T. Iván 1986.)

Végül a kérdésben véleményt nyilvánítók többsége (?) önálló „hibrid" régiót tételez fel Kelet- és Nyugat-Európa között: „A gazdaság és társadalomtörténeti, az államszervezeti, a politikai és kulturális jegyek vizsgálata számunkra azt bizonyítja, hogy az egységesnek minősített kelet-európai régió-meghatározás két genetikusan, strukturálisan és fejlődéstendenciájában különböző régiót von össze, a közép- és a kelet-európait. E problémát nem oldja meg az az engedmény, amely a Kelet-Közép-Európát a nagy keleti régió egyik alrégiójának rangjára emeli." (Hanák P. 1986.) Szűcs Jenő tömör összegzése: „...létezik egy *hibrid módon kettős arculatú* önálló közép-kelet-európai régió, melyhez Magyarország, Csehország és Lengyelország rendelhető hozzá". (Szűcs J. 1981.) Annyi mindenesetre kiolvasható a fenti megállapításokból, hogy hazánkra s környezetünkre sem a kelet-, sem a nyugat-európai jellemvonások nem alkalmazhatóak fenntartások, ill. komoly ellenvetések nélkül, régiónk „köztes volta" elfogadható „helymegjelölésnek" tűnik.

Amennyiben a „történeti struktúrák" térbeli elterjedéséhez kötjük (mindenekelőtt) Közép-Európa létét és határait, akkor el kell fogadnunk e régió „helyváltoztatását" időben-térben. „Köztes-Európa" nem öröktől fogva létező s mai helyén létező képződmény, hanem a „történéseket" követve változtatta helyét. A többször idézett történész, Szűcs Jenő megállapítását a geográfus is vallhatja: „A *Nyugat* fogalma úgy tágult, ahogy a latin kereszténység tágította ...." Vagyis a (társadalom)földrajzi régiók nem öröktől fogva létező, változatlan kiterjedésű területegységek. S így nem változatlan Magyarország helye sem Európában.

Jelen áttekintésünk feladata tulajdonképpen az, hogy e „helyváltoztatást" tekintse át.

Nyilvánvaló, hogy időszámításunk kezdetén Közép-Európa – mint földrajzi egység s történelmi régió – nem létezett. A „civilizált világ", ha úgy tetszik a „Nyugat" a Római Birodalom határain belül létezett – legalábbis Európában –, s a limesen túl a Barbarikum. Legfeljebb a kelta világ – a mindenkori limesen kívül eső része – jelentett valamiféle „köztes" területet a „civilizáció" s a Barbarikum között. A Kárpát-medencét kettészelte a Duna vonalát követő limes (rövid időre a későbbi Erdély is a Birodalom része lett), csábító gondolat az Alföld másságát ebből az időből eredeztetni.

A népvádorlás mozgalmas évszázadai után, a 7. századtól nyugaton végbemegy a romanizált népek (és kultúra) ötvöződése a germán törzsekkel (és hagyományokkal), majd a Frank Birodalom a rómainak politikai-uralmi örökségére pályázik; „Nyugat" határát az Elbáig, a Cseh-medence nyugati határhegységéig, Isztriáig tolta előre. Ugyanakkor Bizánc és a hellenisztikus kultúra másodvirágzása, expanziója „Keleten" – a Balkánon, Dél-Itáliában – is határozott kristályosodási pontot alakított ki. Ez a folyamat „...egy keleti és egy nyugati szférára taglalta az egykori római világbirodalmat." (Váczy P. 1936.) A két pólus közti széles sáv még senkiföldje, noha az avarok uralma alá került területek – így a későbbi Magyar Királyság is – ideig-óráig ugyancsak valamiféle „köztes világot" alkottak, csakúgy, mint a Frank Birodalom keleti, északkeleti őrgrófságai.

A magyar honfoglalásig ill. az államalapításig a „Nyugat" lassú expanziója folyt kelet felé, épp az államalapítás körüli-utáni évtizedekben csatolta magához – politikailag – Cseh- és Morvaországot, ill. az ausztriai őrgrófságokat. Így a *Nyugat* hatalmi (politikai) határai elérték a Kárpát-medencét.

(Más kérdés, hogy a politikai bekebelezés – Német-Római Birodalom – nem jelentette a társadalmi, gazdasági, ideológiai viszonyok azonnali s automatikus „elnyugatosodását" az „új" területeken, Cseh- és Morvaországban, az osztrák tartományokban, az Elbán túli németföldön, a szorbok között stb.) A „Kelet" pedig Bizánc ill. a függőségébe került területek révén az Aldunánál érintkezett a magyarlakta földdel, majd a Kijevi Nagyfejedelemség révén a Keleti-Kárpátokig nyomult. E két uralmi szféra között (mely, ismételjük, nem jelentett automatikusan teljes kifejlődésű nyugati vagy keleti típusú társadalomfejlődést) hatalmi űr alakult ki

az ezredforduló tájékán. E helyzetben lépett fel szükségszerűen Nyugat vagy Kelet – Róma vagy Bizánc – dilemmája; Magyarország a nyugati kereszténység felvételével, az államalapítás mikéntjével, a dinasztikus kapcsolatokkal a *korabeli megítélés szerint is Nyugathoz csatlakozott.* De Szűcs Jenő is felemlíti, hogy a „civilizáció és struktúra azonban jó ideig más-más koordinátákhoz tartoztak". A 10–13. századi Magyarországon egymás mellett éltek a „nyugatias" és „keleties" elemek; a nyugati egyház, ideológia, a formális államszervezet mellett az 1100-as évekig tulajdonképp feudalizmusról sem beszélhetünk s az un. korai feudalizmus idején – melyet történészeink többnyire az 1200-as évek derekáig számítanak – is számos „keleties" elem fellelhető a társadalomban és gazdaságban.

Így például:

Nem rögzült a társadalom két alapvető osztályra való elkülönülése; a 11–12. században általánosan elterjedt a rab vagy félrabszolga elemek alkalmazása a gazdaságban; a magyarok állandó látogatói, eladói-vevői a környező országok rabszolgapiacainak.

Nem rögzültek a tulajdonviszonyok sem, általános volt a közösségi földbirtoklás, csak lassan vált általánossá a „nincsen föld feudális úr nélkül" elve. A jobbágy-telekrendszer kialakulásának kezdetei a 13. század elejére tehetők.

A társadalmi, politikai, gazdasági vezető szerep szinte osztatlanul a királyé. (A 13. század elején a művelt földterület háromnegyedének van birtokában.) Váczy Péter megállapítása szerint a „...cseh, lengyel és magyar politikai és társadalmi szervezetben Nyugat legjellegzetesebb középkori intézménye, a *hűbériség* – például – sohasem jutott komoly szóhoz". (Váczy P. 1936. K.e.: B.P.).

E korai századokban természeti gazdálkodás folyt a Kárpát-medencében, a belső kereskedelem szűkkörű volt, a mezőgazdasági munkát s a kézművességet folytatók személyükben nem váltak külön, így nem alakultak ki valódi városok, nem volt „bázisa" a „szabadság kis köreinek" (szabad városok, céhek, rendi szabadságjogok; az egyház is függő viszonyban volt az uralkodótól).

A 13. század második felétől a 15. század derekáig-végéig gyorsult a „felzárkózás", társadalmi-gazdasági berendezkedésünk egyre inkább hasonlított a „nyugatihoz". (Ennek jeleit – következményeit nincs terünk számbavenni; csak utalunk a királyi birtokok zsugorodására, a nemesség renddé szerveződésének előrehaladására, az egységes jobbágyosztály kialakulására, a tulajdonviszonyok megszilárdulására, „szabad" városok kialakulására, az árutermelés kibontakozására stb.) Talán sohasem voltunk olyan „közel" nyugathoz, mint e folyamat végén, a 15. század második felében (talán a dualizmus végén?).

Az államalapítás utáni fél évezredről összefoglalóan megállapítható, hogy az folytonos – s a tatárokat sem feledve – töretlen *felzárkózást* eredményezett. Az első „hosszú évszázad" még valódi feudalizmust sem jelentett (társadalmilag-gazdaságilag inkább „kelethez" tartoztunk), a következő másfél száz évben kevert struktúraként jellemezhetjük viszonyainkat, míg a 13. század második felétől a nyugati elemek jutottak túlsúlyra (de nem váltak kizárólagosokká). Hogy ebben a korban *már Közép-Európáról* beszélhetünk-e (hiszen hazánk és a régió – Csehország, Lengyelország, a Baltikum – sem a Nyugat sem a Kelet jellemzőit nem hordozta maradéktalanul), vagy *Nyugat-Európa keleti peremről,* az részben szubjektív, megítélés kérdése részben nevezéktani kérdés. Szűcs Jenő mindenesetre „Kelet-Európa nyugati peremétől a strukturális értelemben vett Nyugat peremére" való átfordulásról beszél, mely folyamatot „...a fejlődés sajátosan összevont gyorsasága jellemzi". Ez az „összevont", gyors, „szervetlen" fejlődés torzítja is a „nyugati jellemzőket", olyannyira, hogy *már ekkor joggal beszélhetünk közép-európai fejlődési útról:* „...indokoltnak látszik már a középkorban *Közép-Kelet-Európa* fogalmának előlegezése arra az egész régióra, mely nyugatias modellekhez és normákhoz igazodott ugyan, de a *kelet-európai* közegben eleve a szerkezet szinte minden ponton kitapintható módosulásával." (Szűcs J. 1981.)

Ez a felzárkózási szakasz azonban torzó maradt. A következő századok – a 16. század elejétől a 17. század derekáig (?) – a közép-európai fejlődési út rögzülésének, tartós strukturává alakulásának szakaszát jelentik, Közép-Európa manifesztálódásának, egyben – nyugathoz viszonyítva – hanyatlásának idejét. E változás Európa gazdaságának nagy regionális átrendeződésére vezethető vissza. Dinamizálódik az „Atlanti Európa", immár a korai kapitalizmus kifejlesztésében vállalva vezető szerepet. Nyugat-Európában a feudális agrárviszonyok felbomlása felgyorsult, a jobbágyság helyét bérlők, szabad parasztok foglalták el, ide helyeződött át a világ kereskedelmi központja, teret nyert a manufaktúraipar, megindult a gyarmatosítás, megnyitva ezzel az „eredeti felhalmozás" különleges lehetőségeit. A „keleti zóna" hanyatlásának földrajzi okai is vannak – távol esik a transzatlanti útvonalaktól –, de társadalmi-gazdasági okai is, pl. a polgárság jóval kisebb aránya s különösképp jóval szerényebb tőkéje. Közép- és Kelet-Európa egyre inkább a Nyugat perifériája; a „mozgás", mely eddig Közép-Európában nyugat felé tartott, Kelet felé kanyarodik. Közép-Európa birtokos nemessége az agrárkonjunktúrát kihasználva a természetbeni járadékok növelésével, a saját kezelésű földek kiterjesztésével tudott terményfeleslegre szert tenni, kihasználni Nyugat-Európa növekvő élelmiszer-import igényét. Ez „refeudalizációs" kísérleteket indított el, a feudális kötöttségek szigorítása, a szabad paraszti fejlődés korlátozása, a robotoltató majorsági gazdálkodás súlyának növelése felé terelve ezen országokat. A török csak „ráadásként" érkezett.

Közép-Európa hatalmi-politikai téren is hanyatlik, határai változnak. Cseh- és Morvaország Habsburg-Ausztria örökös tartománya lett, délről a török terjeszkedik, Horvátország és Dalmácia nagyobb részét, Magyarország központi részét, Lengyelország déli sávját megszállta, Erdélyt hódoltatta. Keletről a cári Oroszország nyomul nyugat felé, elfoglalta a Baltikumot, Litvániát (Lengyelország felosztása után Lengyelföld egy részét). Majd a 17. század végén a török visszaszorítása nyomán Közép-Európa ismét terjeszkedik déli irányban. A 18. századra hozzávetőleg a Magyar Királyság, Lengyelország, Litvánia és Kelet-Poroszország területére korlátozódott, hozzátéve, hogy az osztrák örökös tartományok s a keleti német tartományok is – Mecklenburg, Pomeránia, Poroszország – közép-európai sajátosságokkal bírtak. Lengyelország felosztása után köztes Európa „birodalmasult"; a Habsburg Monarchia teljes egészében, a cári Oroszország bizonyos autonómiát képező nyugati országrészei – Varsói Nagyhercegség, Baltikum – s a Németföld keleti zónája alkotta Közép-Európát. Fehér-Oroszországot és Ukrajnát viszont végleg bekebelezte a „Kelet".

Magyarország helyzete többször változott ezen évszázadokban; nemzeti függetlenségének elvesztése, a török hódítás majd annak megszűnte, a korlátozott szuverenitás viszonyai között egyaránt folyamatosan erősödő közép-európai miliőben ment végbe. A 18. század gazdasági újjáépítése – bármilyen elismerésre méltó eredményekkel is járt – végső soron csak a „török előtti" állapotok rekonstruálását jelentette, de – európai mércével mérve – többnyire ezt sem érte el (pl. Buda a 15. században jelentősebb város volt Európában – európai szintű hatalmi központ, kulturális centrum, külkereskedő-hely –, mint a 18. században). Érthető is, hogy nem volt remény a feudalizmus közép-európai változatában bezápult országnak a már hosszú ideje kapitalizálódó Nyugathoz való közeledésére.

Erre csak a 19. század derekán, a feudális viszonyok jogi annulálása (1848), illetve a kiegyezés után nyílt mód; ekkor a történeti szituáció hasonlóan alakult, mint az államalapítás után: megteremtődtek a jogi, politikai feltételei a Nyugat utolérésének, a Nyugaténak, mely régió ismét évszázados előnyre tett szert „a kapitalizmus építésében". E korszak már meglehetősen jól ismert előttünk; ez felment az alól, hogy részletezve sorravegyem az egyező s az eltérő jellegzetességeket. Csak jelzem, hogy minden felzárkózásra utaló esemény ellenére a „kelet-európai kisállamok nyomorúsága" – birodalmi keretekben – sok tényező terén még fokozódott is. (Berend T. Iván és Ránki György vizsgálatai szerint a 19. század első felében a gazdasági fejlettség Nyugattal szembeni szintkülönbsége 1:2-ről 1:3-ra romlott.) A tágabb értelemben vett Közép-Európában is differenciálódás figyelhető meg; Németország, a nyugati osztrák tartományok (meg Skandinávia) a sikeres felzárkózók közé sorolható; a Balkánon e kísérlet kudarcba fulladt (mint ahogy ekkor a 19. században az Ibériai félszigeten is). Magyarországon, Lengyelföldön, a keleti német tartományokban, a balti országokban – a cári Oroszország keretein belül – felzárkózásnak a kezdetén jártak; Berend T. Iván jellemzése szerint „... nem tudták áttörni az agrár-paraszti szerkezet elmaradottsági fokát, ha azon belül lényeges átalakulások, a modern infrastruktúra kiépülése, a mezőgazdasági termelés megháromszorozódása játszódott is le ... és megnőtt a belső tőkefelhalmozás szerepe." Ugyancsak Berend T. hangsúlyozta, hogy a sikeres felzárkózás gazdasági téren következett be, „... ugyanakkor azonban sajátosan elmélyítette a szakadékot a modernizálódó gazdasági és a meglehetősen merev társadalmi-politikai szerkezetek között." (Berend T. I. 1986)

Mindezen felemásságokkal együtt hazánk – Komp-ország – megint Nyugat felé tartott. Az első világháború létrehozta a „kis népek Köztes-Európáját" – a balti országok, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Finnország, Ausztria, Jugoszlávia zónáját.

Gyökeresen megváltozott Közép-Európa helyzete a második világháború után. A Jaltában meg(rém)álmodott új hatalmi tagolás felélesztette Európa évezredes törésvonalait; a „Nyugat" visszahátrált a nagykárolyi határok mögé; ha Ausztria szovjet megszállási övezetét is „Kelethez" számítjuk, akkor a szovjet befolyási övezet hajszálpontosan Közép-Európa nyugati határáig terjedt. Közép-Európát gyorsan és brutálisan kelet felé terelték (mert a Szovjetunió elsősorban „Kelet" volt s nem a kommunizmus birodalma – „... az orosz lélek felfalta a kommunizmust..." szokták volt mondani). A közel fél évszázad azonban természetesen kevés volt arra, hogy a közép-európaiságot – az immár keleti miliőben fellelhető nyugatias elemeket – felszámolja (az egyéni kezdeményezést, a második gazdaságot, a második nyilvánosságot, a katolicizmust, a nyugati kapcsolatokat stb.); noha talán az az időszak volt Közép-Európa felszámolására tett legerélyesebb kísérlet kora; Közép-Európa azonban fennmaradt. Igazolódott Ancsel Éva „tézise": „A történelem kontinuitása sokkal erősebb, mint amilyennek azok hiszik, akik éppen áttörni akarják ezt a folytonosságot. Erősebb, és nemcsak a termelőerőkben, intézményekben, hanem az egyének legbensőbb életében is." (Ancsel É. 1984.)

Végül a *ma:* 1989–90-ben ismét a „nyugati partra" indult Közép-Európa kompja. A nyugatra zárkózás *politikai* feltételei teremtődtek meg legelébb (korántsem azonos mértékben a zóna egészében), kialakulóban van a gazdaság visszakanyarodásának feltételrendszere – a „piacgazdaság" jogi keretei, a tulajdonviszonyok, az intézmények stb. –; többé-kevésbé fennállnak a társadalmi viszonyok, az ideológiák, az értékrendszer, az életmód „polgárosodásának" lehetőségei is. Mindazonáltal könnyű megjósolni, hogy az évszázados struktúrák s az elmúlt fél évszázad eseményei igen hosszú időn keresztül nyomozhatók lesznek. Közép-Európa

„hosszú jövő" előtt áll. A jelen állapotok szemrevételezésére itt nem vállalkozom, nem is feladatom, csakúgy mint „Kelet" nyomorúságának – „nincs kiút!" – ecsetelése. Utalok arra, hogy Közép-Európa – általunk vélt – területe némiképp változott 1989 óta; a volt NDK „leszakadt" e zónáról – elsősorban jövője okán –, de csatlakozott a függetlenné vált Baltikum. Közép-Európa határait kelet felé a FÁK-államok nyugati határa alkothatja. A Pándi Lajos szerkesztette térképgyűjtemény a FÁK-országok – és Szerbia politikai rendszerét „nemzeti kommunista köztársaságként" határozza meg; de a volt „szocialista országok" sem alkotnak homogén övezetet; Szerbia, Románia, Bulgária, Albánia, Bosznia vagy az átlagosnál kedvezőtlenebb indulási pozíció vagy az alakulás vontatottsága miatt máris hátrányos helyzetben vannak Közép-Európa többi országával szemben. Politikai motívumok gátolhatják Horvátország, Szlovákia „együtthaladását" a többi országgal.

A közép-európaiságot a történeti struktúrákkal azonosítva felmerült annak a kérdése is, hogy a régió határai mennyire függnek az államhatároktól, együtt „mozognak"-e azokkal, hisz országok születtek és tűntek el, vagy kebelezték be azokat a terjeszkedő birodalmak. „Köztes-Európa"határait újra és újra átrajzolták. Közép-Európa „aktuális" határai kettészelhetnek-é egyes országokat, vagy ami a kérdés másik oldala, tartozhat-e egy ország vagy birodalom egyidőben több nagyrégióhoz? A birodalmaknál könnyű válasz: nyilvánvalóan igen; a Velencétől Besszarábiáig húzódó Habsburg Birodalom (a hozzátartozó Belgiumról ne is essék szó!) egymástól merőben eltérő országrészeket, területeket foglalt magában. Hasonló a helyzet a határaikat erősen változtató országok esetében is; Lengyelország „törzsterülete" s az általa elfoglalt Galícia vagy Fehér-Oroszország, a 18–19. századi Poroszország keleti és nyugati területei között a társadalmi-gazdasági fejlődés modelljében lényeges különbségek mutatkoznak. Noha a nagyrégiók is vándoroltak, mégis állandóbbnak tűnnek, mint az államhatárok; sajátosságaik évtizedek-évszázadok múltán is felbukkannak, egy-egy állam keretein belül is nyilvánvaló különbségeket okozva. (Legyen elég a függetlenné vált Ukrajna társadalom-statisztikai mutatóinak – pl. a választási eredményeknek – területi alakulására hivatkoznom, vagy a volt Jugoszlávia „közép-európai" tagállamainak s az ország többi részének ellentétére, melynek nem csak etnikai okai voltak.) De akár egy *politikailag- és keletkezését tekintve egységes országon belül is kialakulhatnak sajátos „alrégiók"*, melyek társadalomfejlődése eltérhet az „országos modelltől". Ilyen országrész volt a történeti Magyarország határai között az Alföld s minden bizonnyal – a még konyháját tekintve is sokkal archaikusabb – Erdély is. De ez már másik történet.

Irodalomjegyzék

1. Ancsel Éva: Éthosz és történelem. – Budapest, 1984. 126 p.
2. Baráth Tibor: Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban. – In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. – Budapest, 1937.
3. Beluszky Pál: Az „Alföld-szindróma" eredete (Vázlat). – Tér és Társadalom, 1988/4. p. 3–28.
4. Berend T. Iván: Magyarország helye Európában. –Valóság, 1982/12. p. 1–23.
5. Enyedi György: Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. – Budapest, 1978. 242 p.
6. Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. – Valóság, 1974/3. p. 16–31.
7. Gunst Péter: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai Európában. – In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. – Szolnok, 1975. p. 9–31.
8. Gyáni Gábor: Történészviták hazán Európán belüli hovatartozásáról. – Valóság 1988/4. p. 76–83.
9. Hanák Péter: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. – Előadások a Történettudományi Intézetben, 3. Budapest, 1986. p. 14–25.
10. Hanák Péter: Alkat és történelem. Egy Bibó-tanulmány továbbgondolása. – Világosság, 1994/5–6. p. 3–37.
11. Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés kérdéseihez. – Studio Slavica, 1958. p. 359–371.
12. Pándi Lajos: Köztes-Európa 1763–1993. – Budapest, 1995.
13. Ránki György: Közép-Európa kérdéséhez – gazdasági szempontból. – Valóság 1985/11.
14. Rétvári László: Hol is élünk? – Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. – Erdélyi Magyarország, 1994/19. p. 49–51.
15. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Történeti Szemle, 1981/3. p. 313–359.
16. Szűcs Jenő: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. – Előadások a Történettudományi Intézetben, 3. – Budapest, 1986. p. 3–13.
17. Váczy Péter: A középkori Kelet-Európa. – In: Helyünk Európában. – (Szerk.: Berend T. Iván). – Budapest, 1986. p. 364–383.
18. –: Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég, 1989. (különszám)
19. – Beszélgetés Közép-Európáról. – Földrajzi Értesítő, 1994/3–4. p. 418–427.

Ábrajegyzék
(Az előadáson bemutatott térképek jegyzéke)

1. ábra: A „Nyugat" határai
1= a Frank Birodalom Nagy Károly korában (768–814)
2= a Német-Római Császárság keleti határai a 11. században
3= a (nyugati) kereszténység elterjedése 600 körül
4= a román építészeti stílus elterjedésének keleti határa (10–13. század)
5= a Római Birodalom határa a 2. században
6= a „Nyugat" polititkai határai 1948–1990 között

2. ábra: A „Kelet" határai
1= A nyugati (latin) és a keleti (görög) egyház befolyásának hatása az egyházszakadáskor (1054)
2= a gótikus építészet (12–16. sz.) elterjedésének keleti határai
3= a cári Oroszország nyugati határai 1763-ban
4= a Szovjetunió határai 1945–1991
5= Oroszország határai 1991 óta
6= Szovjet blokk nyugati határa, 1948–1990
7= az „un." szocialista országok nyugati határa, 1948–1990

3. ábra: „Nyugat" és „Kelet" között

4. ábra: Magyarország helye Európában az államalapítás utáni században
1= a Német-Római Császárság határai
2= a nyugati típusú fejlődésbe kapcsolódó területek határai a Német-Római Császárság határain belül
3= a „Nyugat" területe a 11. században
4= a „Nyugathoz" frissen került területek
5= a „Kelet" törzsterülete – Délen
6= a formálódó „Kelet" – keleten (a Kijevi Nagyfejedelemség)
7= „Köztes-Európa" a 11. században
8= a Magyar Királyság területe
9= az arab világ területe

Számok a térképen: 1= Magyar Királyság; 2= Horvát Királyság; 3= Lengyel Királyság; 4= Dán királyság; 5= Svéd királyság; 6= Norvég királyság; 7= a Német-Római Császárság 11. században csatlakozott területei, a mai Ausztria területén; 8= az araboktól a 10–11. században visszafoglalt területek

5. ábra: Közép-Európa és a Magyar királyság a 15. században
1= a „Nyugat"
2= Nyugat-Európa keleti(es) zónája
3= a „Kelet"
4= Kelet-Európa előtere
5= az „északi fejlődés" zónája
6= a Magyar Királyság területe

6. ábra: Közép-Európa határai (1770, 1990 után)
1= A Magyar Királyság, Lengyelország, Litvánia és kelet-Poroszország területe Lengyelország felosztása előtt
2= A FÁK-hoz nem csatlakozott volt szocialista országok területe
3= az NDK egykori területe

7. ábra:"Közép-európai" államok ill. országrésznek Lengyelország felosztás után, a 18. század végén, a 19. században (Habsburg-birodalom, Kelet-Poroszország, Oroszország balti tartományai ill. a Varsói Nagyhercegség)
1= a címben megadott államok területe

8. ábra: Közép-Európa és hazánk mozgásai a Jaltai Európában, 1948–1990
1= a fő választóvonal a Jaltai Európában, nyugat és kelet politikai határa
2,3= tömbökön belüli határok
4= az országok nagyarányú elmozdulása s annak iránya
5= az országok elmozdulása és iránya

9. ábra: Hazánk és „Közép-Európa" mozgása 1990 után
1= „Közép-Európa" (Köztes-Európa) határai
2= „Köztes-Európa" két zónájának határa, ill. a volt NDK határa
3= jelentős mérvű „haladás" „Nyugat" felé
4= elmozdulás a „Nyugat" felé
1= a „Nyugat"
2= „Köztes-Európa" nyugatias jellegű zónája
3= „Köztes-Európa" keleties jellegű zónája
4= a „Kelet"

10. ábra: Az 1990 utáni politikai rendszerek Európában (Pándi L. nyomán)
1= parlamentáris köztársaság
2= parlamentáris monarchia
3= nemzeti kommunista köztársaság
4= átmeneti politikai rendszer

11. ábra: „Köztes-Európa" kiterjedése a Pándi L. (szerk.) kötet alapjá

Jegyzet

1 „Struktúrán valamilyen emberi közösségnek egy meghatározott viszonyítási rendszerben, meghatározott rendező elv alapján létrejött belső szerkezetét – alaprajzát, pilléreit és ácsolatát – értjük. A struktúra komplex képződmény: a gazdasági, társadalmi, a politikai, a vallási, az etnikai és egyéb struktúrák egymással összefüggő, de nem egybevágó, nem egyenletesen és egyenesvonalúan mozgó rendszereket alkotnak, amelyek kölcsönhatásban álló, de különböző közösségeket, csoportokat alkotnak. Ezeknek a struktúránál gyorsabban változó kapcsolódásai és konfrontációi alkotják a szituációt." (Hanák P. meghatározása)

ÉGER GYÖRGY

Régiók Közép-Európája

A regionalizmus néhány típusa Nyugat- és Közép-Európában (Vázlat)

A huszadik század végének Európája egyre inkább a régiók Európája. A regionalizmus nyugat- és észak-európai modellje mára összeurópai modellé vált, földrészünk mind több térségében jelenik meg a regionális állam, illetve nyernek teret és regionalista mozgalmak.

Az alábbi előadás ennek a folyamatnak a főbb állomásait és típusait kívánja röviden áttekinteni.

I. A regionalizmus kialakulásának lépcsőfokai Nyugat-Európában

a) Államközi regionális együttműködés

Az 1950-es évektől Észak- és Nyugat-Európában integrációs törekvések indultak el. Ezek között találhatunk hagyományos, történelmi alapokon nyugvó együttműködéseket, és új típusú szerveződéseket is. Az előbbire példa a Benelux a skandináv, és az európai német nyelvterület államainak integrációja, az utóbbira az Európai Közösség. Szervezési formájuk, működési területük néhány legfontosabb jellemzője:

– A Benelux államok együttműködése elsősorban gazdasági jellegű. A három ország vám- és valutauniója az 1948. január 1-jén aláírt hágai jegyzőkönyvvel jött létre. Ez a jegyzőkönyv eltörölte köztük a vámilletéket, s közös vámtarifát szabott meg a más országokra kivetett illeték tekintetében. A gazdasági unióra vonatkozó egyezményük 1960-tól hatályos.

– A skandináv integráció első intézménye az 1953-as alapítású Északi Tanács, amely az öt tagország parlamentjének és kormányának tanácsadó szerve. A Tanács a gazdasági, törvényhozási, társadalmi, kulturális, továbbá környezetvédelmi kérdések koordinálásával foglalkozik. Az északi együttműködés egyik legfontosabb gyakorlati eredménye, hogy Európában elsőként , már 1954-ben létrejött a közös skandináv munkaerőpiac. Ez azt jelenti, hogy a tagországok állampolgárai szabadon, minden megkötés nélkül vállalhatnak munkát és letelepedhetnek a közösség bármely államában.

– A közép-európai német nyelvterület – Ausztria, az NSZK és Svájc államainak együttműködése leginkább a határ menti térségekre, valamint a polgárok szabad mozgására és a turizmusra irányul.

Az európai integráció legnagyobb formátumú, új típusú alakulata az Európai Unió. Ennek az előadásnak nem lehet a feladata, hogy az 1957. március 25-én aláírt Római Szerződéstől az új Európa alapjait lerakó Maastrichti Szerződésig nyomon kövesse az EU alakulását. Annyit azonban bizonyára leszögezhetünk, hogy ez az ezredvég Európájának legfontosabb politikai és gazdasági formációja, melynek egyre nagyobb és közvetlen hatása van térségünkre is.

Az előbb ismertetett nyugat-európai integrációs modelleket két típusba sorolhatjuk:

– a Benelux a skandináv, és a német nyelvterület országainak együttműködését történeti alapú illetve gyökerű integrációnak tekintem, mivel az évszázados közös múlt, a közös történelem, a részben azonos állami keret, perszonálunió* (Skandinávia esete) illetve a közös nyelv és kultúra talaján fejlődött. Itt tehát organikus, szerves fejlődésről van szó.

–A másik nagy európai integrációs modell ezzel szemben elsősorban gazdaság politikai és ideológiai alapú. A gazdasági érdekek fontosságát bizonyítja régebbi hivatalos elnevezése – *Európai Gazdasági Közösség,* Közös Piac, – illetve az első két évtized fontos intézkedései: megszüntették a tagországok közötti vámokat és életbe léptették a közös külső vámtarifát (1968. július 1.); kidolgozták és 1970-ig bevezették a legfontosabb mezőgazdasági termékekre a közös agrárpiaci rendtartást; megvalósult a tőke és a munkaerő szabad áramlása stb.

Ami az ideológiai alapot illeti, meg kell említeni egyrészt a páneurópai gondolatot, másrészt az Egyesült Államok és Japán világpolitikai és világgazdasági terjeszkedésére az unió válasz.

b) Nem államközi regionális együttműködés

A nyugat-európai határmenti térségek együttműködésének új formája az **eurorégiók** kialakulása. Az előzőektől abban különbözik, hogy nem államok, hanem térségek, régiók közötti kooperációról van szó, mely a tapasztalatok szerint a határmenti együttműködés legeredményesebb formája.

Az eurorégiók korai formája, első modellje a *Regio Basiliensis* volt. A Felső-Rajna-vidékről, a német-francia-svájci hármashatár – Freiburg, Colmar, Bázel – térségéről van szó. Ez a terület valamikor összefüggő kultu-

rális egységet alkotott. Erről tanúskodik még ma is a települések hasonló szerkezete, a közel azonos szokások, a hasonló ételek és italok és nem utolsósorban a jellegzetes alemann tájnyelv.A határon átnyúló kapcsolatok kiépítését először Bázel, a francia határ és a Rajna közé beszorított nagyváros szorgalmazta. Az országhatárokon átlépő együttműködés gondolata 1963-ban egyelőre csak területi szinten, a Regio Basiliensis egyesület megalapításával vált valóra.

A franciák 1965-ben a Felső-Rajnai Régió létrehozásával válaszoltak a svájci kezdeményezésre, német részről pedig Freiburgban alakult Regio Társaság. A háromoldalú együttműködés a napi kapcsolatokon túl – munkavállalás, bevásárlás, turizmus stb. – rendszeres közös konferenciák, szimpóziumok tartását, a hivatalos szervek együttműködését, szakbizottságok felállítását, regionális rádióadó működtetését jelenti. (A Radio Dreyeckland, mely 1977-ben magán rádióállomásként indult, 1988 óta napi tizenhat órában francia és német nyelven, valamint alemann dialektusban sugározza Freiburgból a közérdekű információkat a terület lakosainak.) Az együttműködés eredményeinek szavatolására háromoldalú kormányközi szerződést is kötöttek. Mindezek alapján elmondható, hogy a felső-rajna-vidéki kooperáció egyike a legtermékenyebb euroregionális együttműködésnek, s így modellértékű lehet a többi határtérség, illetve állam számára is. Nem véletlen, hogy a német, francia és svájci kormányfő 1990. év végi közös nyilatkozatában "példamutatónak" minősítette ezt az együttműködést. A Regio Basiliensis nyomán a német-francia és a német-holland határon több eurorégió alakult.

II. A regionalizmus típusai Kelet-Közép-Európában 1989 előtt

Ha a kelet-közép-európai regionalizmus történetét vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy bizonyos bátortalan együttműködési kísérletek – főként a határ menti térségekben – már 1989 előtt is voltak. Lássunk ezekre néhány példát, melyek egyben a regionalizmus *típusait* is jelentik:

a)A "nyugati kapcsolat":

Magyarország néhány nyugati megyéje (főként Győr-Sopron és Vas) valamint Burgenland kapcsolata. Ez az "együttműködés" az 1980-as években sokkal inkább az akkori burgenlandi tartományi főnök, Theodor Kéry valamint a magyarországi megyei tanácselnökök személyes kapcsolatára, egyéni érdekeire épült, mint a gazdasági élet valódi lehetőségeire vagy az emberi dimenziókra. Az "együttműködés" hivatalos szinten kimerült a kölcsönös látogatásokban, bevásárlásban, szívélyeskedésben.

A nyugati kapcsolat élő, nem hivatalos formája szintén a magyar-osztrák határtérségben alakult ki a nyolcvanas években. Ez néhány, közvetlenül a határ mentén – sőt esetleg a műszaki záron kívül fekvő település (Olmód, Szentpéterfa, Pornóapáti stb.) lakosai és a burgenlandi gazdák között alakult ki. Bizonyos mezőgazdasági idénymunkákra (málnaszedés, szőlőszüret) szinte egész falvak mentek át – meghívólevéllel – az osztrák oldalra.

b)A "keleti kapcsolat"

A keleti kapcsolat jellegzetes példája volt a *határmenti területek főként mezőgazdasági jellegű együttműködése.* Ez gyakorlatilag a *munkaerő korlátozott* – idényjellegű – *és központilag irányított* vagy legalábbis jóváhagyott *áramlását* jelentette a szomszédos ország területére. Földrajzilag elsősorban a magyar-szovjet és magyar-szlovák határ mentén voltak ilyen mozgások, az utóbbi térségben néhány építőipari vendégmunkás is megjelent. Érdekes példa a volt magyar-szovjet határon lévő híres almatermő terület, a beregsurányi almáskert esete. A brezsnyevi időkben terjedt el az a gyakorlat, hogy évente egyszer – almaszüret idején – megnyitották a határt Beregsuránynál. Magyar és ukrán oldalról az almaszedők – a helyi mezőgazdasági termelő szövetkezet és a túloldal kolhoz tagjai – kölcsönösen átmehettek egymás területére. Ez jó alkalmat szolgáltatott a szétszakított családoknak a találkozásra, a katonaságnak pedig a mértéktelen ivászatra.

A keleti kapcsolat további alesete az ún. *testvérvárosi kapcsolat*. Magyar városok és falvak előszeretettel létesítettek testvérvárosi kapcsolatot a megyei pártbizottság útmutatása alapján az Elbától Vlagyivosztokig terjedő térség jelesebb településéivel pl. Karl-Marx-Stadt-tal vagy Alma Atával. Ez a helyi nomenklatúrának jó alkalmat kivált a kölcsönös utazásokra, bevásárlásra stb. A burgenlandi eset szocialista változatának is tekinthető.

A **regionalizmus** illetve a határmenti térségek együttműködésének 1989 előtti típusairól összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ezeket az együttműködési formákat nem a szerves, integrált fejődés hozta létre, nem a helyi közösségek alakították ki saját elképzelésük szerint és a remélt haszon érdekében, hanem a **központi és helyi pártelit akciói voltak** részben propagandacélok, részben pedig saját céljaik szolgálatában.

III. A regionalizmus jellemzői Kelet-Közép-Európában 1989 után

A regionalizmus eszméje Kelet-Közép-Európában az 1989/90-es változások után gyorsan elterjedt és határozottan felértékelődött. A fogalom bekerült a köztudatba, a médiumok és a politikusok gyakori hivatkozási alapjává vált. A maga módján a tudományos kutatás is reagált a kihívásra, összehasonlító kutatások kezdődtek pl. a határmenti együttműködés esélyeinek a tanulmányozására.

a.)Állami szintű kezdeményezések

A 1989/90-tól hivatalba lépő új kormányzatok kezdettől nagy hangsúlyt fordítottak a térségben a regionális együttműködés **politikai** kereteinek kimunkálására. A fontosabb állami szintű kezdeményezések a következők voltak:

1. Visegrádi kezdeményezés (1991. február 15)
Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia
Visegrádi Deklaráció-dokumentum
célkitűzések:
teljes európai integráció
kapcsolatok kiépítése az európai intézményekkel
konzultációk biztonsági kérdésekben
a tőke- és munkaerő szabad áramlásának biztosítása
az infrastruktúra javítása
a kisebbségi jogok biztosítása
a polgárok közti együttműködés támogatása, helyi kezdeményezések bátorítása
2. Közép-Európai Szabadkereskedelmi Övezet (CEFTA)
1992. dec. 21-én alakult
1993. márc. 1-től lépett életbe az egyezmény
2001-ig három lépcsőben vezetik be a vámmentességet az ipari termékekre
(A, B, C lista)
3. Közép-Európai Kezdeményezés
hosszú, bonyolult politikai metamorfózis eredménye
elődje: Alpok-Adria Munkaközösség, 1978
Ausztria, Olaszország, Jugoszlávia, Magyarország határmenti tartományai, megyéi hozták létre
ezt 1989. nov. 12-én kormányzati szintű (államközi) együttműködés rangjára emelték.
1990 májusában csatlakozott Csehszlovákia (Pentagonale
1991 júliusában csatlakozott Lengyelország (Hexagonále
1992 júliusától a jugoszláv utódállamok (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina) felvételével új név: Közép-Európai Kezdeményezés
1993 márc.: Csehország és Szlovákia csatlakozik
1993 július: Macedónia csatlakozik.

Románia és Bulgária megfigyelőként, Ukrajna és Fehéroroszország (Belorusz) pedig meghívottként vesz részt a ZEI-konferenciákon.

Ezen integrációs kísérletek életképességéről a történelem fog ítéletet mondani. Tény azonban, hogy a politikai változások után, a vasfüggöny leomlása az állami szintű politikai integrációs kísérletektől függetlenül, illetve azok mellett, erőteljesen megindult a "valódi", térségi regionális együttműködés kialakulása.

b.)Helyi, regionális kezdeményezések

Az egyik ilyen, korábban létező együttműködési forma a már említett Alpok-Adria Munkaközösség (Alpen-Adria Arbeitsgemeinschaft). Ennek fókuszában inkább a lazább gazdasági, műszaki-tudományos, kereskedelmi, kulturális, információs és politikai együttműködés áll, mint konkrét térségek projekt–mélységű együttműködése. A munkaközösségnek az adja meg az igazi stabilitását – és vonzerejét –, hogy kiterjed a vállalkozókra, iskolákra, egyetemekre, újságszerkesztőségekre, tévéállomásokra, politikai pártokra, társadalmi szervezetekre – egyszóval a civil szférára – tehát nem kötődik (csak) az állampolitikához.

Másik, ettől lényegesen különböző együttműködési keret a volt szocialista országok területén illetve kelet-közép-európai térségben is megjelenő eurorégió. Németország keleti peremén 1992–93 folyamán nem kevesebb mint nyolc eurorégió alakult a szomszédos cseh és lengyel területek részvételével.

Eurorégiók Németország Csehországgal és Lengyelországgal közös határain

Eurorégió neve	Országok	Terület (km²-ben)	Lakosság
Neisse	Németország Cseh Köztársaság Lengyelország	12 248	1 723 000
Elba	Németország Cseh Köztársaság	5 547	1 430 000
Egrensis	Németország Cseh Köztársaság	16 000	1 884 500
Érc-hegység	Németország Cseh Köztársaság	4 673	765 950
Bajor-erdő	Németország Cseh Köztársaság Ausztria	16 345	1 260 000
Pomeránia	Németország Lengyelország	16 300	1 252 000
Spree/Neisse	Németország Lengyelország	7 500	730 000
Pro Europa Viadrina	Németország Lengyelország	9 067	760 800

Forrás: Deutschland, 1995. június, p. 31.

Időközben további eurorégiók alakultak a cseh-lengyel és a litván-lengyel határon. Jelenleg a közép-kelet-európai régióban mintegy 10–12 eurorégió található.

Magyarország is részt vesz a térségben legtöbb állam területére kiterjedő eurorégió, a Kárpátok-Eurorégió működésében. A Kárpátok-Eurorégió hivatalosan 1993. február 14-én alakult meg, amikor Debrecenben a lengyel, magyar, szlovák és ukrán határrégiók képviselői Catherine Lalumiére asszony, az Európa Tanács akkori főtitkára, valamint a lengyel, ukrán és magyar külügyminiszter és a szlovák külügyminisztérium képviselői jelenlétében aláírták a Kárpátok Eurorégió alapokmányát. (Szlovákia megfigyelői minőségben, a bukaresti központi kormányzat viszont nem járul hozzá a térséghez szervesen kapcsolódó Szatmár és Máramaros megyék szándékuk szerinti csatlakozásához). A Kárpátok-Eurorégió története azóta – legalábbis az utóbb említett két ország vonatkozásában – a központi hatalommal való viaskodás története. A jelenlegi szlovák kormány nem engedélyezte, hogy az Eurorégió titkársága – a Régió tanács 1995. január 27–28-i ülésének határozata alapján – 1995. június 1-től állandó titkárságot állítson fel főállású alkalmazottakkal Szlovákiában. Ezért a titkárság Ukrajnába (Ungvárra) költözött.

Miközben az érintett fővárosok között az összhang korántsem teljes, helyi szinten több, évek óta húzódó problémát sikerült megoldani. Így pl. a magyar-szlovák határszakaszon a közelmúltban két új határátkelő nyílt meg – a helyi lakosság illetve polgármesterek szívós harca, nyomásgyakorlása következtében – mindkettő az Eurorégió területén.*

Éppen a fentebb említett ellentmondások miatt – nevezetesen az állampolitikai szintjén zajló egyet nem értés illetve a helyi pozitív kezdeményezések és együttműködés közti diszharmónia miatt – a Kárpátok-Eurorégió, illetve más, a térségben esetleg később létesülő eurorégiók jövőjét az fogja eldönteni, hogy e két ellentétes tendencia közül melyik lesz az erősebb. Képesek lesznek-e ezek az eurorégiók alulról, a civil társadalom erejére és összefogására támaszkodva kiharcolni az integrált fejlődés/fejlesztés lehetőségét, mint ezt nyugat-európai testvéreik tették? Vagy a központi kormányzatok politikai félelmei lesznek-e erősebbek, melyek a regionalizmust az autonómia felé vezető út első lépésének tekintik, az autonómiát pedig a szecesszió, az elszakadás trójai lovának?

Jegyzetek

i* Norvégia: 1380–1814-ig dán fennhatóság alatt 1814–1905-ig perszonálunió Svédországgal
Finnország: (1200–1809 A svéd királyság része 1809–1917 orosz nagyhercegség

* Magyarország és szomszédai viszonylatában jelenleg két újabb eurorégió kialakulásának vagyunk tanúi: az egyik a Bécs-Pozsony-Győr térség mind markánsabban kibontakozó együttműködése, a másik a Szeged-Temesvár-Arad-Szabadka terület éppen formálódó együttműködési kísérlete.

PETER HASLINGER

Határ és identitás – kutatási koncepció

A referátum címe két olyan fogalmat foglal magában, mint „ha- tár" és „identitás", melyek első pillantásra különböző tudományterületekhez tartoznak. Az „identitás" fogalma, mint egy pár évvel ezelőtt az „etnicitás" koncepció esetében is láthattuk, divatossága ellenére még ma is nagy mértékben vitás. Ehhez képest a „határ" egy konkrét fogalomnak tűnik. Térképeinken például vastag vonalak szimbolizálják magát a „határt", vagy a határvonal különböző színű területeket választ el egymástól.

Ennek megfelelően a német és osztrák történetírásban az államhatárt még tíz évvel ezelőtt is szinte kizárólag adottságként kezelték, amely csak egyes „történelmi" pillanatokban érdemli ki a történész figyelmét, mint például háborúk vagy béketárgyalások idején. Ez a felfogás azonban a humánföldrajz, a szociológia és a néprajz eredményeinek figyelem kívül hagyását mutatja. 1989 óta fordulat következett be a történetírásban: fokozódott az érdeklődés a határproblematika más dimenziói iránt.

Az alábbi tézisek egyfelől az eddig Németországban és Ausztriában megjelent szakirodalomra épülnek, másfelől pedig saját kutatások szintéziseként értelmezhetők – utóbbi esetben főleg a két világháború közötti időszakra vonatkoznak.

Elsőként a legkézenfekvőbb kérdés a határ szerepe az identitás meghatározásában. A következőkben ennek a kérdésnek – szekciónknak megfelelően – egy speciális aspektusa áll előadásom középpontjában: jelesül a határmenti régiók mint olyan tulajdonságokkal is rendelkező területek, amelyek az egyén identitásában lényeges szerepet játszanak.

Tehát nemcsak a centrumok és határrégiók közötti viszonyról, hanem e sajátos térségekben megjelenő identitás- vagy etnopolitikáról is szó lesz. Két különböző határrégió-fogalmat kívánok alkalmazni: az egyik a határvonal két oldalán fekvő területsávokat jelenti, a másik pedig a határ egy-egy oldalán fekvő adminisztratív úton vagy határváltozások által létrejött területi egységeket.

1)Tézisemből következik, hogy az új államhatárok különösen az első években a két különböző állami és közigazgatási rendszer (különböző politikai keretek, eltérő ár-adó- és közigazgatási rendszerek, szociális, oktatási, vallás- és kisebbségpolitikák) találkozási területeiként, egy az addigi kulturális fejlődésben egynemű térségként foghatók fel. Az adminisztratív rendszerek újraépítése és átrendezése, az új államhatárok biztonságát garantáló mechanizmusok újradefiniálása (a határellenőrzések bevezetésével) ebben az értelemben a kezdetét jelentette az addig a határokon túl terjedő ismertetőjegyek szétválasztásának, mind identitáspolitikai és kulturális, mind kultúrterületi értelemben.

2)Az „államhatár" Közép-Európában a tizennyolcadik századi történeti fejlődés egyik eredménye. Elsősorban azzal a hatalmi igénnyel függ össze, hogy az állampolgári státusz kialakulását követően jórészt szociálpolitikai megfontolásokból ellenőrizhessék és adott esetben meggátolhassák más állampolgárok belépését az országba. Az államhatár környéke már akkor az állami szuverenitás határzónájává vált, hiszen különösen alkalmasnak bizonyult egyes állami feladatok ellátására. Mivel ezek a feladatok főleg ellenőrzési illetve védelmi jellegűek voltak, már akkor is megmutatkozott a határ potenciális „sorompó"-jellege.

3)A következőben néhány olyan elemet fogok felsorolni, melyek a határ nyitottságát illetve zártságát lényegesen befolyásolják. Először is, a határ átjárhatósága elsősorban a két szomszédos politikai berendezkedés közötti különbségektől függ. Például két olyan állam, amely hasonló alkotmányos elveken és politikai praxison alapul, szükségszerűen olyan érdekegyeztetési technikákkal rendelkezik, hogy a határadminisztrációval kapcsolatos problémákat „simán", konzenszusos módon tudja kezelni.

4)Ehhez hozzájárulhat a két szomszédos gazdaság kompatibilitása. Ha azonban lényeges különbségek vannak a határ két oldalán az ár-, munkaerő vagy egyéb viszonyokban, szinte automatikusan olyan gazdasági mikroklíma jön létre, amely egy idő után kikényszeríti az államhatalom közbelépését. Hangsúlyozni kell, hogy a határ egyik legfontosabb funkciója – nevezetesen hogy területeket egymástól elválaszt, s így az államszervezet szuverén hatalomként jelenhet meg – szükségszerűen kihat arra is, hogy az egyes régiók az államegész szempontjából központi, avagy perifériás helyzetbe kerülnek, és e helyzet az infrastruktúra későbbi fejlődésében előnyöket, avagy hátrányokat okoz majd számukra. Ezzel magyarázható az a történelmi tény, hogy határterületek az államváltás után gyakran gazdasági szükségállapot-zónává süllyednek: egy korábban is a periférián elhelyezkedő és emiatt hátrányos helyzetben levő terület az új államterületen ismét kegyvesztett régióvá válik, melyet csak tetemes költségvetési ráfordítással lehetne felvirágoztatni.

5)A határ korlátozó hatásának mértékét kevésbé saját határ-mivolta, mint a központtól kapott lehetőségei határozzák meg. E régiókban az ott élő népesség az államok közötti konfliktusokat saját mozgásszabadságát közvetlenül érintő dologként, életérzésként éli meg. A határhelyzet mindig potenciális konfliktushelyzet, melyet persze a „belföldi" viszonyok nagyban meghatároznak. Amennyiben a két szomszédos ország politi-

kai vagy gazdasági ellentétben áll egymással, az összes közöttük lévő konfliktuspotenciál kevés kivétellel a határmenti régiókban is megmutatkozik. A helyi lakosság ilyen esetekben hátrányos helyzetbe kerül még akkor is, ha csak mozgásának korlátozásáról van szó.

6)Az önidentifikáció fő kapcsolódási pontja a vidéki területeken a korábbi társadalomszerkezetben betöltött státusz, a helyi diaklektus (és nem a hivatalos nyelv), továbbá a földrajzi értelemben vett kistérségi egység, nevezetesen a helyi identitás, a hitközségi és közösségi identitás formáiban. Ahol a határok ennek a helyi identitásnak a körét nem metszik át, ott a határváltozás a képzetlenebb társadalmi csoportok számára kevésbé lesz fontos, mint a határközösségekben közvetlenül. A közlekedési infrastruktúrát nézve gyenge területeken megjelenő erősen szelektív árukereskedelem gyakran illegális csatornákon keresztül folyik a határadminisztációs „akadályok" kijátszásával. A csempészet azonban nemcsak egy bevételi forrást jelent, hanem fontos kihangsúlyoznunk anarchikus mivoltát is, melyet szintén a korábbi életterek visszaszerzéseként és az új államszervezet megtagadásaként értelmezhetünk.

7)Az identitás szempontjából viszont az olyan határrégiók tarthatnak számot nagyobb érdeklődésre, ahol egy újonnan megállapított államhatár semmiféle addigi közigazgatási határral nem esik egybe. Tudvalévő, hogy az identitásnak fontos eleme az idegen csoport meghatározása a mi-csoport konstruálásához. Hogy kik lesznek az idegenek és milyen kategóriák alapján határozzák meg e csoportot, elsősorban az egyéni szocializáció függvénye. A közép-európai nemzetállam viszont azon az elven alapul, hogy egy – ritkán több – etnikai csoport határozza meg az állam jellegét. A különböző – a századforduló idején divatos és egymással éles ellentétben álló – nemzetkarakter-modellek hatására az első világháború végén az az elv vált uralkodóvá, hogy a nyelvhatár azonos a politikai kultúra határával. Ebből a szemszögből a nyelvhatár egyben egy ideális, „természetes" államhatárt képezne, és ezért elsőbbséget kellene élveznie minden más állam-felfogással szemben.

8)Mindezekből következik, hogy határváltozás után az államszervek logikus feladatuknak tekintették, hogy az új területeken a jogi és adminisztratív harmonizációt állampolgári szocializációs törekvésekkel kössék össze. E politika viszont részben abból állt, hogy a helyi lakosságban vagy ennek bizonyos rétegeiben megjelenő és a volt államhoz kapcsolódó magatartásformákat egy politikai „ellenkultúrával" váltsák fel. Ennek megfelelően az új állam politikusai és szervei a régi államhoz kötődő szimbólumokat, társadalmi rétegződést és politikai kultúrát elavultnak ítélték és az új rendszer demokratizáló, felszabadító aspektusaira helyezték a hangsúlyt. A saját etnikai csoport békés természete és kulturális fölénye stb. más, „idegen" csoportok önkényuralmával és tőlük való veszélyeztettségével nyert alátámasztást.

9)Azokon a területeken, ahol egyes többségi és korábban kisebbségi etnikumok a közigazgatásban alulreprezentáltak voltak, az államhatalom más, távoli területekről hozott hivatalnokokat, közöttük a bürokráciában járatos optáltakat és menekülteket. Mindez egy szokatlan közigazgatási kultúra megjelenésével és jelentős konfliktuspotenciál felhalmozódásával járt együtt. A regionális tudattartalmak mobilizálódásának veszélye a helyi elitben – gyakran terhelve a korábbi állam iránti maradék lojalitással – a szuverenitásváltás keretei között kényszerűen bekövetkező jogi- és közigazgatási harmonizáció akadályozásával ért fel és a periférián fekvő területek önkizárásával járhatott a jelentős belső eltérések lebontásakor. Az államhatalom számára versengő tudattartalmak semlegesítésének terhei között vált nyilvánvalóvá, hogy a nyelvi és társadalmi hierarchiák puszta megfordítása önmagában lehetetlen, a saját érvelési módok támogatásához szükség van etnikai-szociáldarwinista ellenségképek és védőmítoszok kialakításához is.

10)Tehát az érintett lakosság – legalább is az első években – két egymással rivalizáló és az egyén állampolgári identitását befolyásolni törekvő identitáskoncepcióval találta szembe magát: az egyik a korábbi államnemzet felfogását míg a másik az újét tartalmazta. Ez nem ritkán, különösen az értelmiség körében, identitászavarokhoz és lojalitás-konfliktusokhoz vezetett, mely az illető egyén politikai vagy „nemzeti" passzivitásában, vagy a régi társadalmi és kulturális hierarchia melletti nyílt kitartásában is megnyilvánulhatott.

Történeti tény, hogy a határváltozások sehol nem jártak együtt gyors és automatikus lojalitás- és identitásváltozással. Inkább az az állapot tűnik „normálisnak", hogy a jogi és adminisztratív harmonizáció következtében (amely a két világháború közötti időszakban nem ritkán a nyelvi vagy a felekezeti hierarchia megváltoztatását is maga után vonta) olyan konfliktushelyzetek alakultak ki, melyekben egyes csoportok számára a régi államhatalom alatti viszonyok olykor kedvezőbbnek tűntek. A nagyfokú központosítás és a nemzeti, etnikai vagy felekezeti kisebbségek jelenléte csak fokozta e regionális eszkaláció lehetőségét.

A határmenti egyes életvilágok mégis gyorsan a hétköznapi önmagától érthetőség állapotába kerültek. A kezdetben az addig megszokott környezetben cezurának megélt változások a „mozgásnormákban" egy szempillantás alatt normává értékelődtek és belsővé váltak – a normaszegésre mindenekelőtt a csempészet nyújtott lehetőséget. A „határ" intézménye a határterületen – a nyitottság mértékétől függetlenül – aránylag rövid idő alatt minden ottélő szocializációjára hatást gyakorolt, és erős családi, nyelvi és társadalmi kötődésekre volt szükség ahhoz, hogy az egyéneknek módja nyíljon egyenrangú, a határokon túlmutató azonosságok kialakítására.

Európaiság, nemzeti kultúra, Európa-ideálok

FEJŐS ZOLTÁN

Nemzeti kultúra és kulturális politika (Egy kutatási terv keretei)

Mindennapi tapasztalat, hogy a „kultúráról" – jelöljünk a kifejezéssel fogalmat, jelenséget, problémát – többféleképpen lehet beszélni. A laza köznapi szóhasználat mellett az „illetékes" szaktudományokon belül sincs konszenzus; se szeri, se száma a definícióknak és a fogalmi értelmezéseknek. Ismeretes, hogy általános értelemben különbséget szokás tenni a kultúra reprezentatív szintje, más szóval az elit magaskultúrája és a kultúra antropológiai értelemben felfogott, „alsóbb" szintjei között. Volt idő, amikor e megkülönböztetés következetes kimunkálása volt a cél, valamint a kultúra antropológiai-szociológiai elemzésének éles elválasztása annak normatív felfogásától. Ma inkább a megkülönböztetés eróziójának vagyunk tanúi, mely párhuzamos az újabb „kibővített kultúrafelfogások" elterjedésével. Napjainkra egyébként is jellemző a kulturális diskurzusok eszkalációja: a „kultúra" szelleme kiszabadult az antropológia-etnológia, a kultúratudomány palackjaiból és általános érvényű magyarázatként kezd föltűnni.[1]

Nem sokkal egyszerűbb a helyzet a „nemzet" kifejezéssel sem. Megkerülve a fogalmi kifejtést, abból indulunk ki, hogy a nemzet – a lehetséges értelmezések között – empírikus megközelítésben szociológiai és antropológiai jelenségként is felfogható, leírható és elemezhető. A nemzet eszerint olyan speciális szociológiai nagy-csoport, melyre a kultúra sajátos megjelenési formái és mechanizmusai jellemzőek. Hipotézisünk szerint az így felfogott nemzetek Európában a politikai és gazdasági integráció hatására, valamint az ezredvég globalizációs folyamatai közepette természetükben komoly változásokon mennek át, melyeket a közép-európai térségben összehasonlító kutatással kell tanulmányozni.

Nyugat-Európa politikai egyesülési folyamatának egyik tanulsága, hogy messzemenően érinti a nemzet (a nemzetállam) problémáját. A politikai vitáknak köszönhetően eddig elsősorban a nemzeti szuverenitás megváltozása került a figyelem előterébe. Kevésbé tudatosult, bár számos elemző felvetette, hogy az európai integráció a nemzeti kultúra, a nemzethez kötődő tapasztalatok és élmények tartalmát, valamint az erről vallott nézeteket, vélekedéseket is messzemenően befolyásolja. Nem utolsó sorban azzal, hogy felvetődik Európa mint a nemzetek feletti kollektív identitás megteremtésének, ill. kiformálódásának lehetősége. Akik elfogadják az integrációt, azok ennek fényében a nemzet, valamint a nemzet és más szűkebb érvényességű kollektív identitások (állam, osztály, nem, régió, lokalitás stb.) viszonyának újradefiniálására törekszenek, míg akik elutasítják, azok tartózkodásukat gyakran „nemzeti terminusokban" fogalmazzák meg. E nyugat-európai tapasztalatok fényében világossá válhat, hogy a közép-európai „eurofória", ill. „euroszkepszis" milyen tágabb kulturális beszédmódokba ágyazódik bele. A nyugat-európai tapasztalatok (és kutatások) az eltérő kiindulási pontok ellenére jó alapot adhatnak arra, hogy megvizsgáljuk, miben figyelhető meg (ha egyáltalán megfigyelhető) párhuzamos fejlődés, s miben tér el Európa nyugati és keleti felén a kultúra nemzeti dimenziójának alakulása.

A kérdésfelvetést annyiban pontosítani kell, hogy mindenekelőtt fel kell tennünk: egyáltalán a nemzet, nemzeti kultúra, kulturális nacionalizmus[2] mennyiben fókuszpontja az ezredvég posztmodern és/vagy posztszovjet társadalmainak. Az érvek egyik csoportja a nemzeti kultúra jelentőségének térvesztését hangsúlyozza. Nem arra a hagyományos, s végső soron megdőlt nézetre kell gondolni, mely szerint a modernizáció a nemzeti keretek megszűnését eredményezi. Inkább azokra az érvekre érdemes figyelni, melyek a zárt nemzeti kultúra ideájának és eszményképének tarthatatlanságát állítják előtérbe.[3] Ma a kultúra nemzeti kereteit kettős folyamat bontja le: felülről az, ami a magaskultúra, a művészetek kitüntetett elemeit világkultúrává formálja, alulról pedig a globálissá váló tömegkultúra expanziója, valamint a mindennapi életvilágok hibriddé válása. E folyamatban csak másodlagos az a tényező, hogy az elitkultúra / tömegkultúra közötti éles distinkció mára érvényét vesztette. Ismert ugyanakkor az a fölfogás is, amely – akár tágabb értelemben, akár térhez, így tételesen Közép- és Kelet-Európához kötötten – a nemzetnek, a nemzeti kultúrának tulajdonított kitüntetett szerepet, a túlburjánzó nacionalista érzelmek reneszánszát, sőt kóros mítizálását korunk anakronizmusának tartja. Mivel a két ellentétes felfogásmód csak részben alapul azonos természetű tényeken, egyelőre csak az világos, hogy a „nemzeti kultúrával" *empirikus jelenségek* együtteseként és egyúttal *szimbolikus konstrukció*ként szembesülünk; más szavakkal: a nemzeti kultúra problémája különböző beszédmódokba ágyazottan létezik. Az ezredvég társadalmi, kulturális folyamatainak, jelenségeinek elengedhetetlen, sőt konstitutív része a róluk folyó beszéd, pontosabban a diskurzusok milyensége és a beszélők – vagyis az álláspontjukat megfogalmazók – pozíciói. John Tomlinson a kulturális imperializmusról írt könyvében világosan kifejti, hogy a kulturális imperializmust azért nehéz meghatározni, mert lényegi ismérve az, *ahogy* beszélnek róla, *amilyen* dimenziókat felvetve igyekeznek meghatározni. Vagyis: a kulturális imperializmust részben a róla szóló viták konstituálják.

Hasonlóképpen, olyan fogalmaink, mint hagyomány, örökség, és nemzeti kultúra „beszédmódként, *belülről* tartoznak hozzá a kulturális vitának ahhoz a kontextusához, melyet magyarázni szándékoznak".[4] Így az válik szükségessé (és tűnik lehetségesnek), hogy a különböző jelentéseket, felfogásokat megtestesítő beszédmódok elemzését kíséreljük meg.

A nyugat-európai államok közötti gazdasági, politikai integrációt kísérő viták jelzik, hogy az a belső társadalmi, kulturális integráció problémájától sem független. A belső integrációnak éppen a nemzeti kerete a legfontosabb, bár több más színtere, ill. a „nemzeti" függvényében definiált léptéke (pl. a régiók, városok stb.) sem elhanyagolható. Ha szociális-kulturális értelemben ezt a belső integrációt tekintjük nacionalizmusnak, akkor a nacionalizmus érzelmekkel, ideológiákkal terhelt, politikai fogalmát empírikus elemzésre is alkalmassá tehetjük. Thomas Eriksen nyomán az integrációnak formális – az államhoz kötődő –, valamint informális – a civil társadalomban zajló – mechanizmusait különböztethetjük meg,[5] mely utóbbihoz a reflexív vélekedések is hozzá tartoznak. Beszédmódok sokasága figyelhető meg mindkét szinthez kötődve, de ezen túl, emellett a belső integráció két színterének szétválasztásával a nemzeti kultúra definíciója, megszerkesztése, értelmezése egységes keretben válik vizsgálhatóvá.

Röviden azzal lehet összegezni az eddigieket, hogy a nemzeti kultúra problémakörét nem tartalmilag, hanem jellegében és „helyét" kijelölve határoztuk meg. Továbbá azt hangsúlyoztuk, hogy a definíció milyensége is része a kornak, a megértendő és értelmezendő problémáknak.

A kulturális politika két dimenziója

A kultúrpolitika messze nem értékmentes kifejezés. Az angolszász országok többségében, de másutt is erőteljes gyanakvás övezi a fogalmat, különösen akkor, ha az állam tart igény arra, hogy beavatkozzon a kultúra autonómnak tekintett világába. Az, hogy van-e, s ha igen, mikor, miért, milyen módon alakul ki egy állam kulturális politikája, nem egyszerűen politikai kérdés. Ez nem kizárólag a közpolitika intézményi-területi szféráinak elkülönülése szempontjából érdemel figyelmet, hanem – s itt világosan egy más kultúra-fogalommal kifejezve – jellegzetesen kulturális kérdés.

A kultúrpolitikát több szinten lehet megközelíteni. Tág értelemben felöleli a kultúra szerepéről megfogalmazódó általános elveket, elképzeléseket, szűkebb értelemben a kulturális ügyek érdekellentétek kiegyenlítését feltételező gyakorlati bonyolítását. Mindkét szint megfigyelhető államok közötti viszonylatban, ill. államok belső politikájában.[6] A kultúrpolitika még tágabb kontextusát a nyilvánosságban – tehát az állami szférán kívül – a nemzeti kultúráról megfogalmazódó koncepciók jelentik, melyek részben a nemzeti kultúra stratégiájáról folyó gondolkodáshoz tartoznak, részben az állami kultúrpolitika kritikájaként elvi és gyakorlati kérdéseket érintenek.

(1.) A „nemzeti" dimenzió

Az egyes államok kulturális politikájának legfőbb jellemzője a nemzeti kultúrát körülkerítő határok karbantartása. Ez belülről többek között a „nemzeti kánon" – a tudatosan kijelölt értékek korpuszának – felépítésével, védelmével, értelmezésével történik, kifelé pedig a határok áteresztőképességének olyan részleges szabályozásával, mint pl. a nemzetközi együttműködések, cserekapcsolatok, a népszerűsítés, kulturális propaganda stb. szervezése. 1989 után Közép- és Kelet-Európában a kultúrpolitikát a határok kijelölésének időbeli dimenziója is jellemzi: az elhatárolódás a szocialista múlttól.

A kultúrpolitikában és a nyilvánosságban jól látható motívum a tagadás. A tagadás a múlt – jelesen a létező szocializmus korszakának – elvetése, s az elutasítandó múlt kijelölése – a „mit, mettől-meddig, miért?" megválasztása – érzékeny pontja a posztkommunista társadalmaknak. A felfogásoknak megfelelően, a tagadás több stratégiával kapcsolódhat össze. Így pl. a regenerációval, az „ott folytassuk, ahol 40 évvel ezelőtt megszakadt" gondolatával. A fő kérdés az, hogy hogyan próbálnak az új helyzetnek megfelelő új koncepciót, új kultúrpolitikai stratégiát kidolgozni. A tagadás több szálon futott. A kommunista kultúrpolitika elvetése mindenütt evidens és azonnali volt, ami idővel némi revizionista szemlélettel egészült ki. Hol a múlt differenciáltabb megítéléseként, a pozitívumok tárgyszerű összegzéseként jelentkezett, hol az újonnan felmerülő konfliktusok közepette, nosztalgiaként. A szovjet uralmi zóna szétbomlását az adott államszerkezetek átrendeződése kísérte. Új államok születtek, melyek nemzeti kultúrpolitikája a korábbi állami, nemzetállami kultúrpolitikát mint identitásprodukciót tagadta, s ezzel szemben fogalmazta meg a követendő lépéseket.

Az elemzés fontos feltétele a semleges vizsgálati eszközök keresése. A közép-európai országok kultúrpolitikájának és a nyilvánosságban a nemzeti kultúráról folyó diskurzusoknak elemzéséhez olyan ideológiáktól, prekoncepcióktól mentes fogalomkészletre van szükség, amely segítségével az aktuális politikai, közéleti viták buktatóit megkerülve válik lehetővé az értelmezés. Erre a francia gyakorlat reflexiójaként kidolgozott

kellően nyitott fogalom, a kulturális örökség, a *patrimoine* koncepciója tűnik alkalmasnak.[7] E fogalom segítségével a nemzeti kultúra örökségek, koncepciók, értékek laza konglomerátumaként fogható fel, mely a társadalom tagjai számára közös alapot, viszonyítási pontot, stabilitást és kontinuitást képvisel. Ebben a megközelítésben a nemzeti kultúrát ugyanakkor – az antropológus, Anthony P. Cohen képviselte kultúraelmélet alapján – nem az egyneműség aranyfedezetének és programjának, hanem a különbségeket agregáló eszköznek tekintjük. (V. ö. Cohen: a kultúra nem integráció, hanem agregáció.[8])

Az interpretációt az összehasonlító szemlélet nagyban elősegítheti. Az örökség fogalmától függetlenül, a tükörkép, amivel szembeállíthatjuk magunkat és a régió országait, elsősorban Franciaország, a „francia kulturális modell".[9] Mint erőteljes, a nemzeti kultúra védelmét, folytonos gyarapítását szolgáló országot vehetjük összehasonlítási, viszonyítási alapnak. A szembesítés további lehetőségét néhány ún. „kis" ország – Hollandia, Dánia, Finnország, Ausztria – adhatja. Mit tesznek ezekben pl. a globalizáció, az amerikai tömegkultúra ellen? Hogyan merül fel egyáltalán ezekben az országokban a probléma? Nagyobb európai régiók, mint Skandinávia, a Mediterránium ugyancsak viszonyítási alapok lehetnek, mégpedig a nemzetek fölötti, országok-nemzetek adott közösségét valamelyest átfogó identitásformák s ezeken belül a nemzeti kultúrák pozícióinak elemzése terén.

Az egyes közép- és kelet-európai országok kultúrpolitikájának fő vonásai első megközelítésben a leginkább vitatott kérdések alapján összegezhetőek. Ezek zöme az állam szerepvállalásának problémájával kapcsolatos. Csupán néhány példa a felsorolás szintjén:

A nemzeti kultúra tényeinek, így a kulturális termékek, produkciók, valamint a kulturális emlékek védelmének finanszírozási problémái.

Globalizációs folyamatok és ebből származó konfliktusok a média, a filmgyártás, a fogyasztási kultúra terén.

Az információs társadalom és a nemzeti kultúra.

A nemzeti kultúra állapotát, tagolódását, jellegét stb. további finomabb elemzést, érzékenyebb megközelítést igényelő problémák alapján szándékozunk vizsgálni.

1. A kulturális tisztaság eszméje. Nem a nacionalista retorikában gyakran megjelenő követelmény, az etnikai tisztaság koncepciójáról van szó, hanem a kultúra milyenségének implicit jellegéről. A nemzeti kultúra kánonja, a kánon újrafogalmazása(i) mit fejez(nek) ki? Megkülönböztethető és szembeállítható a nemzeti kultúra egysége, normativitása, „esszencializmusa" (Geertz), ill. differenciálódása, tagoltsága és pluralitása, hibriditása.

2. A nemzet egyedisége, kiválasztottsága hagyományos kérdésének mai formái. A nemzeti kultúra egyik lényeges vonása annak kontraszt jellege: hogyan jelölik ki a nemzetek helyzetüket a világban, mivel szemben fogalmazzák meg identitásukat. Ma a nemzeteket, a nemzeti kultúrákat az a kihívás éri, hogy el kell magukat helyezni a globális összképben. A kulturális reprezentáció a világ színpadán ma megkerülhetetlen feladatnak tűnik. Így a történeti koncepciók mellett, vagy azoktól függetlenül a nemzeti kultúra a globalizációban a helyi pozíciók egyediségének megjelenítőjeként, hordozójaként is értékelhető. Az egyediség megjelenítése, kinyilvánítása a kultúra széles spektrumán megvalósul.

3. A nemzeti kultúra és a territorialitás kérdése. A nemzeti kultúra térhez kötöttségének problémája elsősorban a magyar esetben kézenfekvő. Az ország határain kívül, a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek a nemzeti kultúra, a kulturális tapasztalatok homogenitásának és divergenciájának problémáját vetik fel. E kettős tendenciát eddig valósággal tudatosan kerülte meg a kutatás; érzékeltetve a magyar nemzeti ideológiá(k)ban a probléma kényes voltát. A térhez kötöttség ugyanakkor a mai mobilitással, a lazább vagy szilárdabb határokkal bíró diaszpórák fennmaradásával, újak alakulásával is közvetlenül kapcsolatban áll. Ez a közép-európai térség minden etnikumát alamilyen szinten érinti.

A *főváros* a nemzeti kultúra jellegzetes „sűrűsödési" pontja, „nagy energiájú" kisugárzója, termelője (lásd a Párizs-modellt), ugyanakkor a globalizációs folyamatok elsődleges termelője és befogadója is. Ismert, hogy a világvárosokat az adott országoktól, nemzeti kultúráktól viszonylag független, azok felett álló entitásoknak szokás tekinteni. Párizs nem Franciaország, New York nem az Egyesült Államok; mindkettő jóval több ennél. Kérdés, hogy van-e ilyen jellegük, szerepük az egyes közép-európai fővárosoknak, s vannak-e pl. a városvezetésnek ilyen irányú kultúrpolitikai törekvései? A nagyvárosok és a globalizáció felettébb komplex viszonyában elsősorban a kreolizációt kell kiemelni és vizsgálni, mellyel meghaladható a nagyvárosok (s tágabban az urbánus kultúra) „nemzeti-kozmopolita" szembeállításának bénító ideológiai ellentéte.

A nagyvárosok heterogenitása, etnikai és kulturális sokszínűsége ma ellentétes reakciókat vált ki. Az idegenellenesség, az etnikailag tiszta nemzet mítoszának fundamentalizmusa leginkább városi környezetben vált ki erőszakos cselekményeket. Az intolerancia persze nem korlátozódik a városokra, de az etnikai konfliktusok, a helybeliek és idegenek súrlódásai itt gyakoribbak. Még akkor is, ha épp a nagyvárosokat szokás a társadalmi-kulturális tolerancia kiformálódása, megerősödése színterének tartani. A város biztosította társadalmi kapcsolatok ugyanis lehetővé teszik az „alternatív életstílusok változatosságát", ezek kifejlődését és elkülönü-

lését.[10] Vizsgálni kell ezt az egymásnak ellentmondó kettős tendenciát, de a nyugat-európai, amerikai tapasztalatok szerint a városi intolerancia rendre „választ" kap a sokrétűség, a sokszínűség ünneplésével is. A különbözőséget pártoló, kidomborító városi kultúrpolitika több európai városban is nyíltan a „multikulturalizmus"-ra hivatkozik. Pl. a városi adminisztráció Frankfurtban 1989-ben önálló hivatalt létesített, a Multikulturális Ügyek Osztályát. A városi önkép – multikulturális önkép – aktív várospolitikai ténykedései kapcsolódnak olyan újabb, a középosztályon belül érzékelhető magatartás- és ízlésformákkal, s ezek propagálásával, melyek az etnográfiai jelenségek – zene, tánc, népművészeti tárgyak – művészetként felfogott eszméjét fejezik ki. A hasonló tendenciák felmérése mellett kutatni kell azt, hogy milyen kapcsolat, összefüggés van a kulturális másság ünnepélyes, emelkedett magatartásból származó pártolása és aközött, ami félelmet és erőszakot termel.[11]

A fővárosok, nagyvárosok kitüntetett szerepet játszanak a globalizációs folyamatokban is. A világgazdaság átalakulása a nemzetállamokhoz, fővárosokhoz kötődő regionális identitások és autonómiák újraértelmezését váltja ki. Európában sajátos „városállamok" jelennek meg, új gondolkodásmódot hozva létre és terjesztve, melyek a nemzetállami keretek tagadásával válnak az integráció és a fejlődés húzóerőivé. Míg gazdaságilag a világkereskedelemmel, a nemzetközi korporációkkal közvetlen együttműködést alakítanak ki, addig társadalmilag-kulturálisan a globális hálózatoknál és a nemzetállami kereteknél közvetlenebb kapcsolatokat és identitásokat tudnak, ill. kívánnak biztosítani a városlakóknak. Közép-Európában a „regionális transzlokalizáció" ilyen többirányú fejlődését Bécs, Budapest, Prága esetében már most érzékelni lehet.[12]

4. A népi kultúra helye a nemzeti kultúrában és a kultúrpolitika. Az eszmetörténeti háttér és a történeti minták összegzése mellett[13] elsősorban az 1989 utáni fejlemények vizsgálatára van szükség. A népi kultúra „művelése" összekapcsolódik – s ezáltal sajátos jelentést vesz föl – a kisebbségek törekvéseivel, és a regionalizmussal. Európai példák jelzik, hogy a népi kultúra a regionalizmus kifejezője, eszköz a különállás megjelenítésére, mely egyaránt lehet ösztönös és manipulatív. Ugyanakkor, azok az érvek (s adott esetben módszerek), melyek szorgalmazzák a népi kultúrának a nemzeti kultúrába való integrációját, egyértelmű vita – és konfliktusmezőt jelentenek.

5. A nemzeti kultúra és a külvilág viszonya. A „hírnevünk a világban", a „nemzeti propaganda" gondolatköre nem csupán politikai, ideológiai kérdésekkel, hanem a nemzeti kultúra reprezentációjával is összefügg. Kérdés, hogy ez a reprezentáció milyen módon kapcsolódik össze a kulturális teljesítmények értékrendjével. A sokfelé ágazó problémakört három megközelítésben vizsgáljuk, melyek nem csupán tartalmilag jelentik a tények feltárását és elemzését, hanem más-más dimenzióját, jellegét állítják előtérbe.

a./ Van-e az egyes országokban „nemzeti propagandaszerv"? Milyen érvek, elképzelések vannak felállításával kapcsolatban? A nyíltan kifejtett indokok hogyan függenek össze a „kisnemzet-komplexussal", ill. a nemzet(állam)-építés „megkésett" folyamatával? Mennyiben fedi ez le a nemzet önmagáról más, rejtett szinteken alkotott képét?

b./ Az oktatási koncepciók nemzeti jegyei, e jegyek kidomborítására törekvő megfontolások hogyan alakítják a nemzeti kultúrát illető kumulatív, felhalmozó, ill. átörökítő tevékenységet a „mi–ők" típusú gondolkodásmód kiépítésévé? Nem azt kérdezzük, hogy mennyire „nacionalista" egy ország, ill. annak oktatás- és kultúrpolitikája, hanem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a kulturális szocializáció kontextusában hogyan ölt testet a nemzeti kultúra kontrasztív elhelyezése.

c./ A közép-európai országok turisztikai önképe, az önkép változásai, variációi. A turizmus mint a tömegesen előállított és fogyasztott nemzeti énképek egyik legfontosabbika, a társadalmi képzetvilág alakításának összetett mechanizmusát képviseli. A képalkotás szervezettségének különböző fokozatai érvényesülnek. Így pl. korjelenség a kulturális hagyományok iparszerű forgalmazása. A turizmus a nemzeti kultúra megjelenítésének / fogyasztásának egyik legfontosabb közegét jelenti.

(2.) Az „európai dimenzió"

Lehet mérlegelni, mert a nemzeti büszkeséget növelheti, hogy egy-egy (kelet-európai) ország intézkedései a kultúra területén „európai színvonalúak"-e, jóllehet aligha vannak ehhez megfelelő mérőeszközök. Az „európai kultúrpolitika" nem jelent közösen megállapított (vagy követett) standardot, hanem ettől eltérő problémákat jelöl: az európai országok együttműködésére és kulturális projektek támogatására utal. Eddig ez az Európán belüli kultúrpolitika elsősorban mint kulturális csere érvényesül, valamint törekvés a kölcsönös megismerésre és együttműködésre.[14] Mi ennek a mögöttes filozófiája? Alapvetően a kulturális export, amit Wolf Lepenies a Nyugat hagyományos „oktató" szerepének, attitűdjének nevez. Ezzel szemben tartja fontosnak a külső kultúrpolitika orientációjának megváltoztatását, az „importorientált" kultúrpolitikát.[15]

Az európai kultúrpolitika másik jellemvonása az elit képzésének nemzetközi keretekbe kerülése, mely nyugaton már hosszabb ideje érvényesül, de az integráció felgyorsulása következtében még inkább intézményesült. Felmerülő kérdések: mennyiben válik az elit az európai identitás eszméjének hirdetőjévé, ill. megtestesítőjévé? A kulturális elit nemzetközi képzettségével, viszonylag gyakori és könnyű helyváltoztatásaival

mennyiben hoz létre államhatároktól független kommunikációs hálózatot, s ezzel mennyire szakad el az állami, nemzeti keretek közé erősebben lehorgonyzott honfitársaitól?

A Maastrichti Szerződés és az Európai Unió, az Európa Tanács témába vágó dokumentumai – a közvetlen kultúrpolitikai célkitűzések mellett – az integráció kulturális értelemben vett jelentőségét és ideálisnak tartott tennivalóit is megfogalmazzák. Hermann Bausinger elismerően fogadja a MSZ-t, s az abban megfogalmazott követelményt egy bonyolult kulturális feladat leegyszerűsített megfogalmazásának tartja.[16] Vagyis: a régiók, nemzetek szintjén a kulturális arculat fenntartása – szó szerint, a „nemzeti és regionális sokféleség megőrzése" –, de egyúttal a(z európai) „közös kulturális örökség" kidomborítása. Ez utóbbi része annak a tágabb politikai, kultúrpolitikai elvnek, mely a nemzetekfeletti „európai identitás" megteremtését célozza. Egyes elemzők szerint az elvek és az eddigi gyakorlat – pl. „európai" jelképek, ünnepek, az „Európa retorika" – kulturális logikáját a nemzetállami nacionalizmusokra jellemző, meglehetősen esszencialista felfogás jellemzi.[17] Ettől, sőt éppen ezért a vállalt feladat nem diszkreditálódik, s a nemzeti kultúrák változó szerepe, helye és természete tagadhatatlan kihívás a közép- és kelet-európai társadalmak s a kutatás számára is.

Jegyzetek

1 A kultúra történetileg kialakult jelentéseinek kérdéséhez l. Williams, Raymond: Keywords. London, Fontana, 1976. 76–82.; Márkus György: Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek. Bp., T-Twins, Lukács Archívum 1992. A kulturális magyarázat veszélyeire a társadalomtudományokban Wolfgang Kaschuba hívta fel a figyelmet: „Kulturalizmus". Replika 15–16. 1994. december, 263–277.

2 A kulturális nacionalizmus fogalmához lásd Hutchinson, John: The Dynamics of Cultural Nationalism. London, Allen & Unwin 1987.; Yoshino, Kosaku: Cultural Nationalism in Contemporary Japan: A Sociological Enquiry. London, Routledge, 1992.

3 Lásd pl. Buell, Frederick: National Culture and the New Global System. Baltimore–London, Johns Hopkins University Press 1994.

4 Tomlinson, John: Cultural Imperialism. London, Pinter Publishers 1991. 7–8.; Knight, John: Tourist as stranger? Explaining tourism in rural Japan. Social Anthropology 3. (October 1995), 219–234., idézet 220. old.

5 Eriksen, Thomas Hylland: Formal and informal nationalism. Ethnic and Racial Studies, 16. (January 1993), 1–25.

6 Ez a különbségtétel nagyjából megfelel az angol 'policy' és a 'politics' kettősségének, melyet a francia 'politique' egyaránt magában foglal. V. ö. Mennell, Stephan: Cultural Policy and Models of Society. Loisir & Société, 4. 1981. 2. 213–225.

7 Chastel, André: La notion de patrimoine. In: Les lieux de mémoire II. La nation 2. Sous la dir. de Nora, Pierre. Paris, Gallimard, 1986. 405–450.; Poulot, Dominique: Le patrimoine culturel, valeur commune de l'Europe. Relations Internationales, No. 73, printemps 1993. 43–62.

8 Cohen, Anthony P.: Self Counsciousness. An Alternative Anthropology of Identity. London, Routledge 1994. 118–119.

9 Szávai János: Életforma vagy hatalom?. Megjegyzések a kultúráról. Vigilia, 1996. 6. 428–433.

10 Eames, Edwin – Goode, Judith G.: Anthropology of the city. Englewood Cliff, NJ., 1977. 100.

11 Welz, Gisela: Promoting Difference: A Case Study in Cultural Politics. Journal of Folklore Research, 30. (January–April 1993) 1. 86–91.

12 Roniger, Luis: Public Life and Globalization as Cultural Vision. Canadian Review of Sociology and Anthropology, 32. (August 1995), 259–285. (279.)

13 Népi kultúra és nemzettudat. Szerk.: Hofer Tamás. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991.

14 Council of Europe, Parliamentary Assembly, Recommendation 1265 (1995) on enlargement and European cultural co-operation; Council of Europe, Committee on Culture and Education, Doc. 7575. Report on European cultural co-operation: activities of the European Union and relations with the Council of Europe. V. ö. Schittly, Dagmar: European Cultures Policy. German Comments, No. 45. (January 1997), 76–82.

15 Lepenies, Wolf: Önkritikus modernség. Új eszményképek a kultúrák kapcsolatában. Regio, 1996. 4. (megjelenés alatt). V. ö. Auswärtige Kulturpolitik. Internationale Politik, 51. 1996. 3. (tematikus szám).

16 Bausinger, Hermann: Region–Kultur–EG. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 97. 1994. 113–140.

17 Shore, Cris: Inventing the 'People's Europe': Critical approach to European Community 'cultural policy'. Man, 28. 1993. 4. 779–800.; Stolcke, Verena: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Eurepe. Current Anthropology, 36. 1995. 1–24.

KOVÁCS ÉVA

Magyarország és Európa:

tradíció, mítosz és norma a magyar társadalomtudományos gondolkodásban

– Kutatási koncepció –

„Aufgabe: Drei Sätze über Europa. 1. Europa besteht heute darin, daß man ersucht wird, drei Sätze über Europa zu schreiben, demnach wäre Europa die Erinnerung an Europa, der Schatten eines Schattens, zum Beispiel. 2. Der vorangegangene Satz war der erste Satz, dieser hier ist der zweite und der nächste wird der dritte sein. 3. Wenn alles gut geht."

Péter Esterházy

Helyünk Európában: a téma évszázadok óta foglalkoztatja a kontinens értelmiségijeit és politikusait, lett légyen szó Angliáról vagy Itáliáról, Németországról, vagy az Orosz birodalomról, a X. vagy a XX. századról, elkülönülésről vagy azonosulásról, eszmékről, mint például felvilágosodás, haladás, patriotizmus. Az adott természeti, földrajzi térben magunk tényleges elhelyezkedése és szimbolikus elhelyezése mindmáig fontos vonulata maradt az uralkodó értelmiségi és politikai diskurzusoknak (a diskurzust itt a lehető legtágabban értelmezve a „közbeszédről" van szó), sőt e kérdés az európai integrációs törekvésekkel e diskurzusok homlokterébe került.

Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy Európa csak a peremek, a leszakadtak számára igazi probléma, megfejtendő, megnevezendő, felfedendő titok. Ám figyelemmel kísérve a legfrissebb integrációs konfliktusokat, vagy akár a társadalomtudomány európai fejleményeit, ugyanarra a tapasztalatra jutunk: Európa mindig *másutt* van. Egy nemzetközi társadalomtudós társaságban üldögélve arra lettem figyelmes, hogy Európáról szólva az emberek egymásra mutatnak: a brit kissé fennhéjázva tett különbséget „sziget" és „szárazföld", Nagy-Britannia és Európa között, a portugálok a spanyolokra, a spanyolok a franciákra, a franciák pedig a németekre mutattak: ott van és ott dől el, mi lesz Európa, míg mi, kelet- és közép-európaiak rájuk, mindannyiukra vonatkoztattuk az Európáról szóló mondandónkat. S talán nem csupán a véletlen játéka, hogy egyedül a német résztvevők találták magától értetődőnek: Európa Németországban (is) van.

Az elképzelt Európa rendszerint égtájpárok bináris oppozíciójában ölt formát: Észak és Dél, Kelet és Nyugat eredendőnek tételezett ellentétéből, – bár ahogy az iménti példa is mutatta, az elkülönülést és az azonosságot jól szimbolizálhatja a sziget vs. szárazföld ellentétpár is (már annak, akinek lehet ilyen). A bináris oppozíció az Európa-imázsban a legtermészetesebben szakadhat el a topográfia kötöttségeitől: Portugáliát például szokás hívni a Nyugat Keletjének, noha Európa legnyugatabbra fekvő országáról van szó, Lengyelországot vagy Magyarországot pedig a Kelet Nyugatjának, s a példák szaporíthatók. Néhány éve egy Soros-tanfolyamon egy magyar gazdaságtörténész megkérte hallgatóit, helyezzék el Bécset, Budapestet és Prágát egy képzeletbeli térképen. (A hallgatók túlnyomó többsége járt is e három városban.) Az eredmény témánk szempontjából nagyon tanulságos volt, csak alig néhányan tudták a helyes ábrát elkészíteni: Bécs került a legnyugatabbra, Prága pedig nem egy esetben Budapesttől Észak-keletre. A topográfiailag hibás „térképek" azonban szépen mutatták a szimbolikus Európát, vagy inkább Közép-Európát: Budapest Nyugatabbra, Prága Keletebbre tolása kulturális ítéletet tükrözött. Budapestet nyugatiasabbnak, „európaibbnak" hitték, tapasztalták a hallgatók, mint Prágát, Bécs és Prága összevetéséről nem is beszélve.

Tervezett kutatásunk a *„Magyarország és Európa: tradíció, mítosz és norma a magyar társadalomtudományos gondolkodásban"* címet viseli. *Tradíció,* mert az Európáról való gondolkodás hagyománnyá vált, de tradíció abban az értelemben is, ahogy hagyományainkat európaiságunkhoz, az európai civilizációs örökséghez kötjük. *Mítosz,* mert szent történetek mondják el, világszemléleti alapot jelenthet és kollektív identitást teremtő funkcióval bírhat, „hinni" szokás benne és nem vitatkozni róla. *Norma,* mert erkölcsi választás, elérendő célok, ideológiák, kulturális értékek nevezhetők meg általa.

Kontinensünk neve a „használattal" számos kontextust és konnotációt kapott, ideológiává és/vagy normává lényegült át. Az ideológiákban mára Európa a szabadságon nyugvó politikai és társadalmi berendezkedést jelenti, a csatlakozást a Nyugathoz, normaként pedig e berendezkedéshez való viszonyát fogalmazta meg az értelmiségi és politikai elit. Az Európa-fogalom azonban századunkban egyúttal *demokratizálódott* és *kommer-*

cializálódott is: az „európai külsejű üzletember", az „európai minőség", az „európai tömegkultúra" beépült a mindennapi közbeszédbe. (Mókás példával szolgál „európaiságunkra" a millecentenáriumi ünnepségek idején egy a televízióban sugárzott reklám. A képek és a szövegek egyfelől arról szóltak, milyen tiszta, rendes, vendégszerető nép a magyar, egyúttal arra hívtak fel, hogy bánjunk barátságosan, „európai módon" a hazánkba látogató nyugati turistákkal.) Az is tudott, hogy Európa és a róla folyó diskurzus *identitásteremtő és -formáló* funkcióval is bír: a magyar nemzeti azonosságtudat egyik alappillére Európához való viszonyunk, földrajzi, kulturális, politikai, gazdasági stb. elhelyezkedésünk.

Az Európáról folyó XX. századi magyar diskurzusok egyik szembetűnő jellegzetessége, hogy – talán épp ideológia-, norma- és identitásteremtő funkciójuk miatt – meglehetősen homályos Európa-fogalmakat használnak, az olvasóra, beszélgetőtársra, hallgatóra vagy nézőre bízva annak megfejtését, mit is értenek Európán. Úgy tűnik, mintha az Európáról szóló szöveg helyét az „európaiságunk" mibenlétét kereső diskurzusok váltanák fel.

De nem a társadalomtudományokban – hangozhatna az ellenvetés, hiszen azok értékmentes fogalmakkal és diszciplinákkal dolgoznak. Én mégis úgy vélem, hogy a társadalomtudomány is Európa bűvöletében él: akár rajongva, akár rettegve, de Európára tekint. Ez nemcsak a Nyugat-Európából érkező diszciplinák átvételében és meghonosításában és a keleti szomszédoktól való eltekintésben érhető tetten, hanem rejtetten e tudományok normatív elvárásaiban: milyennek is kéne lennie az adott magyar tudományosságnak, tágabban, milyennek is kellene lennie Magyarországnak.

A kelet-európai rendszerváltásokkal sajátos lendületet kapott az Európáról szóló tudományos diskurzus: megszűnt a tömbök Európája, a teret topográfiailag és szimbolikusan is át lehetett rendezni. Falak dőltek és vasfüggönyöket számoltak fel, országhatárok módosultak és új vagy régi-új államok születtek: a kontinens korábbi belső határai, égtájai bizonytalanokká váltak illetve eltűntek. Az új határok kialakításában a politikusok mellett fontos szerepet kaptak vagy vindikáltak maguknak a társadalomtudósok. A rendszerváltások ugyanakkor a nyelvi „tereket" is újrarajzolták: térségünkben nem népfelkelések és véres hatalomváltások folytak (leszámítva Romániát), hanem nyelvi forradalom. Úgy és annyiban változott a rendszer, ahogy és amennyiben született új nyelv, új diskurzus. Véleményem szerint a rendszerváltásban fontos munkát „végzett" az Európa-mítosz is. Ahogy szekciónk elnöke, Hofer Tamás egy tanulmányában megfogalmazta: „Úgy tűnik, hogy a magyar 'földrajzi helyzettudat' a szocializmus évtizedei alatt Keletebbre tolódott és innen kívánkozott vissza 'Európába'". Ahhoz, hogy Európa-mítoszaink hatékonyan tevékenykedhessenek, persze a magyar (vagy kelet-európai) értelmiség sajátos attitűdje is nagyban hozzájárult, erre azonban most nem térek ki részletesen, megvilágítására legyen elég itt most csak egy példa: 1993-ban egy jeles szociológus hajókirándulásra invitálta a magyar szellemi élet krémjét, a jelszó ez volt: „Találjuk ki Magyarországot!". Kritikus kortársak kisebbségi kórusa felelt: „Magyarország itt van, ki van találva, tessék felfedezni!"

Kutatásunk az Európa-fogalom rendszerváltás körüli és az azt követő változásait vizsgálná az alábbi diskurzusok elemzésén keresztül:

1. A nyolcvanas évek „rendszerkorrekciós" diskurzusai.

a.) Reform és modernizáció. E diskurzus valójában a hetvenes években vette kezdetét az ú.n. „filozófus perrel", majd a közgazdászok körében kialakult reform-vita, s ezzel párhozamosan a szélesebb társadalomtudományi területeket (szociológia, történettudomány) bevonó modernizáció-vita követte. Témák szempontjából is kiemelkedő fontosságúak ezek az „elő"-diskurzusok. Egyfelől azért, mert tabukat érintettek meg: olyan témákat vetettek fel, melyekről jó negyed évszázadig nem lehetett nyilvánosan beszélni. Másfelől azért, mert e diskurzusok létrehoztak egy új, a politikai nyelvtől független „közbeszédet", melyben a korabeli nyugat-európai közgondolkodásnak a fogalmait beemelték és hétköznapivá tették Magyarországon. Végül fogalmaikon (mint pl. reform, szocialista piacgazdaság, modernizáció stb.) és modelljeiken keresztül (ilyenek voltak pl. kettős társadalom, első vs. második gazdaság, megkésett modernizáció, felemás kapitalizálódás stb.) szükségszerűen vallottak Európához való viszonyukról, Európa-imázsukról is.

b.) A nemzeti identitás. Ezzel egyidőben került a szociológiai kutatások fókuszába a nemzeti identitás kérdése is, melyet az akkori hatalom nagy ambivalenciával fogadott, és a három T „szabályainak" megfelelően manipulált is. Mindazonáltal ekkor kezdődött meg a magyar nemzeti identitás szociológiai, történeti, antropológiai szempontú újrafogalmazása, s erre az időre tehetők az első empirikus vizsgálatok is. A nemzeti identitásról folyó diskurzusban kulcskérdéssé vált az Európához való viszony mibenlétének feltárása.

c) történész-viták Magyarország Európán belüli hovatartozásáról.

A hatvanas évek elkanyarodás-elméletének átvétele illetve tagadása élénk vitákat váltott ki történész körökben. Berendék Közép-Kelet-Európa modellje és a Gunst-féle kettészakadt Kelet-Európa, Szűcs „hibrid

módon kettős arculatú" önálló Közép-Európája, Hanák kissé nosztalgikus és egyben lojális k.u.k. Kelet-Közép-Európája tekinthetők az egészen a nyolcvanas évek végéig tartó diskurzus mérföldköveinek. E történészvita azonban – ahogy azt Gyáni Gábor egy elemzése is megmutatta – nem pusztán történeti folyamatok körül zajlott, hanem egy akkor formálódó politikai azonosságtudat, a közép-európai identitás megfogalmazásában is közreműködött.

d.) A „Közép-Európa" álom. E vita ugyan jószerével csak a második nyilvánosságban zajlott, mégis szükségesnek látjuk, hogy mint „rendszerkorrekciós" diskurzust jobban szemügyre vegyük. Egyfelől, mert bár többnyire irodalmárok, irodalomtörténészek között folyt, mégis mint láttuk, tudományos „munícióját" a történészek adták. Másfelől pedig azért, mert mára úgy tűnik, mintha ez az álom szertefoszlott volna, mintha Közép-Európa mítosza nem működött volna hatékonyan. Miért nem tudta e mítosz küldetését betölteni, hol veszett el a régió, ha valóban elveszett? (Cseréljen-e nevet intézetünk?)

e) A polgárosodás társadalomtörténeti és történeti szociológiai diskurzusai.

A modernizációs és a Közép-Európa vitákkal nagyjából egyidőben és azokhoz szorosan kapcsolódva a polgárosodás-kutatásban újult meg a magyar társadalomtörténet és kapott erőre a történeti szociológia. Ahogy Halmos Károly egy tanulmányából is kiderül, a nyolcvanas évek második felében az e témában elkövetett írások dömpingjét tapasztalhatjuk. Visszatekintve megállapítható, hogy a polgárosodásról szóló szövegek számosságát nem a témán dolgozó társadalomtudományok *par excellence* termékenysége, hanem a témához tapadó normatív és emocionális kötődések magyarázzák. A polgárosodás-kutatások virágzása ebben az értelemben nemcsak az aranykor, a k.u.k. monarchia avagy a szocializmust megelőző rendszerek iránti nosztalgiát és a jelenlegi társadalmi berendezkedés elutasítását tükrözte, hanem egy másfajta, polgári berendezkedésre való vágyat is: az európai polgárosodási folyamatok jövőbeli magyarországi megvalósíthatósága esélyeinek latolgatását. E vágyak vetültek gyakran vissza azokban a társadalomtörténeti, történeti szociológiai szövegekben, melyek hajlamosak voltak a magyar társadalom XIX. és XX. századi történetét kizárólag a nyugati értelemben vett polgárosodás keretei között értelmezni.

2. A rendszerváltó (új diskurzust alapító) Európa-ideák.

E gyűjtőfogalom alá sorolom mindazokat a társadalomtudományi diskurzusokat, melyek a rendszerváltás kapcsán definiálták Magyarország és Európa viszonyát. Itt azok a tudományos vagy kvázi tudományos tanulmányok, konferenciák, kiállítások stb. jönnek számításba, melyek a rendszerváltás, az Európához való csatlakozás politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozásait taglalták. Ilyenek voltak pl. az átmenet definiálására törekvő filozófiai és politológusi konferenciák és tanulmányok (pl. „Láttuk-e, hogy jön?", „Csendes? Forradalom? Volt?", „Kell-e nekünk Közép-Európa", „Népiek és urbánusok – Egy mítosz vége?", „Mi lesz veled, magyar szociáldemokrácia?" stb.), avagy a gazdasági berendezkedés kidolgozását célzó közgazdaságtani szövegek, a „Magyarok Kelet és Nyugat közt" című kiállítás stb.

3. Az integrációs Európa-ideák.

A Közép-Európa álom és a rendszerváltás kezdeti eufóriái már a 90-es évek elejére lecsengtek. Az a hipotézisem, hogy az Európa-diskurzusok új fordulatot vettek: egyfelől pragmatikusabbá és specializáltabbá vált a kérdésfelvetés, másfelől új mítoszok léptek működésbe. Mivel az integráció makro- és mikroszinteken egyaránt megindult (még akkor is, ha sokakat ennek csak a negatív következményei érintettek), a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális csere mind az egyes európai országokkal, mind az európai integráció intézményeivel folyamatosan zajlik, e diskurzusok szerteágazóbbak és talán bonyolultabbak is lettek. Gyakran maguk az alkalmazott nyugati metódusok rejtik el jobban mögöttük lappangó azonosságainkat, Európa-mítoszainkat.

Az utóbbi években számtalan új témával és módszerrel gazdagodott a magyarországi társadalomtudományos nyilvánosság: ilyenek pl. a regionalizmus, etnicitás, multikulturalizmus, *gender*-tanulmányok és feminizmus, kvantitatív társadalomtörténet és diskurzusanalízis, politikai antropológia és játékelmélet stb. E témák és metodológiák megjelenése egyszerre mutatja a *mainstream* tudományossághoz való felzárkózás iránti igényeket és a tudós hitvallását: milyennek szeretné látni a magyar tudományosságot. Ugyanakkor a korábbi törésvonalak a látszólagos sokszínűség ellenére mintha még merevebbé váltak volna, a téma- és módszerválasztás egyfajta doktrínaként akadályozná a különböző irányzatok közötti kommunikációt. Talán ez lehet a magyarázata annak, hogy a társadalomtudományok most nem a viták korát élik.

BAYER JÓZSEF

Európai identitás és nemzeti tudat[1]

A mai Európában ellentétes tendenciákkal találkozunk: egyszerre zajlanak mélyreható integrációs és dezintegrációs folyamatok. Korábbi választóvonalak elesnek, és újak keletkeznek; átrajzolódik a kontinens térképe.

Talán különösnek tetszik, hogy a legmélyebb európai megosztottság idején, a hidegháború során indult meg az európai integráció folyamata. Ez természetesen másként zajlott a keleti térfélen, és másként a nyugatin. A KGST és a Varsói Szerződés országaiban adminisztratív úton, felülről elrendelve, a szovjet hatalmi hegemónia árnyékában ment végbe egyfajta felemás integráció, amely ennek megfelelően törékenynek bizonyult. Nyugat-Európában az integráció ugyan szintén igényelt tudatos tervezést és politikai akaratot, mégis, felülemelkedve a nemzetállami rivalizáláson, a piacgazdaságok igényeihez és spontán törvényszerűségeihez alkalmazkodva sikerült egy olyan önkéntes, kölcsönös előnyöket nyújtó integrációt útnak indítani, amelyben az egyes tagállamok megőrizték teljes szuverenitásukat. Ha ma, a hidegháború kísértetének elmúltával Nyugat-Európában tovább mélyül az integráció, miközben Európa keleti térfelén a nemzetállami aspirációk újra átrajzolják a politikai térképet, úgy ez az integráció módjában rejlő minőségi különbségnek köszönhető.

Európa megosztottságának felszámolása ezért sem vezethetett automatikusan egy közös Európai Ház felépítéséhez, ahogy ez a gorbacsovi vízióban megfogalmazódott. Ma már aligha táplál bárki illúziókat azzal kapcsolatban, hogy a Nyugaton rendkívül sikeresnek bizonyuló integrációs folyamat most átcsapva Európa keleti térfelére, egészen az Egyesült Európa végkifejletéig halad. Éppen az ellenkezője figyelhető meg: a differenciálódás időszaka kezdődik. Az egykori keleti blokkban az integráció és dezintegráció folyamatai igen egyenlőtlenül oszlanak meg az új és régi államalakulatok között. Nyugat-Európában az uralkodó tendencia az európai integráció elmélyítése, amelynek végén talán egy konföderatív felépítésű Európai Egyesült Államok áll majd. E folyamat felgyorsítását még a keleti blokk összeomlása előtt határozták el az Európai Egységokmányban és a Maastrichti Szerződésben. A döntés lényegében a gazdaság globalizálódásának kihívására adott válaszként született meg. A folyamat végkifejlete csupán a szorosabb együttműködés politikai formája tekintetében nyitott: az Európai Unió egyes tagállamainak eltérő érdekük fűződhet ahhoz, hogy az Unió végül egy szoros szövetségi állam, egy államszövetség vagy egy még lazább európai Commonwealth legyen-e.

Az Európai Unió mint egyfajta szupranacionális államközösség elképzelése azt foglalja magában, hogy azoknak a felségjogoknak egy részéről, amelyeket eredetileg már J. Bodin és T. Hobbes a szuverénnek tartott fenn, s amelyeket később közvetlenül átvittek a nemzetállamra, ezentúl a nemzeti kormányok és parlamentek lemondanak, és azokat az Unió közös szerveinek adják át. Az Unió központi szerveinek kompetenciáiról folyik ezért ma a legfőbb vita: mely döntéseket engedjenek át a központnak, és melyekhez ragaszkodjanak továbbra is a nemzetállamok?

Ennek az alkufolyamatnak a során úgy tűnik, mintha átlépnék az utóbbi két évszázad legfontosabb politikai innovációját, a modern nemzetállamot. A nemzetállamot egyidejűleg kétféle irányból is kikezdik a mai folyamatok. Egyrészt alulról a helyi városi és területi önkormányzatok szűkítik a nemzeti kormányok kompetenciáit, a központosítással szemben az erőforrások regionális szerveződését és mozgósítását helyezve előtérbe. Másrészt felülről egyre több nagy horderejű döntéstől fosztják meg, amelyek színhelye Brüsszelbe és Strassbourgba vándorol. A monetáris unió terve, azaz a közös európai pénz megteremtése az a pont, ahol a nemzeti szuverenitás csorbulása a leginkább tettenérhető. A nemzeti valuták a szuverenitás erőteljes szimbólumai; leértékelődésük az Euro-val szemben sok nemzetgazdaságot sokkhatásként érhet. Ez a folyamat ugyan nem végzetszerűen zajlik, a cselekvők akaratára is szükség van a kiteljesedéséhez, ezért e kérdésben még sok huzavona várható. Az európai integráció elmélyülése emellett nem is jelenti a nemzetállami szuverenitás teljes feladását, hanem csak a felségjogok önkéntes megosztását. Mégis hatásaiban megdöbbentő konzekvenciákkal járó folyamatról van szó, amely sokakat elbizonytalanít. Pedig az integrálódást objektív folyamatok kényszerítik ki: a termelési struktúrák, az érintkezés és a kommunikáció globalizálódása. E folyamatokat nemzetállami szinten nehéz befolyásolni, hiszen részint gazdasági törvényeken alapulnak. Aki kimarad belőlük, rendkívüli kockázatokat vállal a jövőre nézve.

Ami a regionalizálódást illeti, e tendenciának természetesen politikai okai is vannak: a helyi hatalom hordozóinak növekvő öntudata a nemzeti központokhoz képest, amelyek követeléseit a nemzeti kormányok gyakran megalapozatlan arroganciaként élik át. A Bossi-féle terv egy külön észak-olasz államról, Padániáról, Európa-szerte küszöbönálló konfliktusokat jelezhet. Különösen kényes a helyzet ott, ahol a tartományi önállóságnak és önkormányzatnak mély történelmi gyökerei vannak, amelyek visszanyúlnak még a nemzetállamot megelőző időkbe. A nemzetállamok pedig – mint tudjuk – alig száz-kétszáz évesek. Az Unión belüli szabad tőke-, áru- és munkaerőmozgás ezután már lehetővé teszi az autonóm tartományok számára a nemzeti

központok kikerülését; az egyes régiók fejlesztési támogatásokért közvetlenül az Unió intézményeihez fordulhatnak. A regionalizálódás ezért kéz a kézben jár az európai integráció elmélyülésével és szupranacionális jellegének erősödésével. Vajon ez azt jelenti-e, hogy a nemzetállamok hamarosan elveszítik minden jelentőségüket? Semmi esetre sem, legalábbis nem a belátható időben. A következőkben szeretnék e jelenség politikai és kulturális okainak nyomába eredni.

Ha közelebbről szemügyre vesszük az Európai Unió politikai szervezetét, akkor hamarosan kiderül, hogy igen messze vagyunk még egy valódi szupranacionális közösségtől. Történetileg az Unió belső döntési struktúrája igen lassan és vontatottan fejlődött ki a Montánunió és az 1957-es Római Szerződés óta. A közös intézmények ugyan egyre több döntési jogosultságot igényeltek és kaptak, de csak bizonyos területeken. A nemzetállamok szuverenitása sértetlenül fennmaradt, legalábbis abban a vonatkozásban, hogy milyen jogokat adnak át a Közösségnek. És nem nagyon siettek azzal, hogy túl sokat bízzanak rá. A beépített fékek közé tartozott például a fontos döntésekben a teljes egyöntetűség elvének fenntartása, amelyhez bizonyos kérdésekben még ma is ragaszkodnak; más ügyekben már továbbléptek a minősített többségi döntések elfogadásáig. A Bizottság ezáltal egyre inkább egyfajta közös kormányzat funkcióit veszi át. A végső döntés joga mégis változatlanul a szuverén nemzetállamokat illeti meg.

Ami a kulturális oldalt illeti, az egyes államok nemzeti identitása, amely a politikai és kulturális önazonosság egységén alapul, semmit sem veszített a jelentőségéből. Az a fajta multikulturalitás, amelyhez az Egyesült Államok ma az „olvasztótégely-politika" kudarca nyomán kényszerűségből jutott el, itt Európában a szerencsés kiindulópontnak tetszik. Az Európai Unió országainak egyre szorosabb gazdasági és politikai összefonódását a másik oldalon az európai nemzeti közösségek kulturális sokfélesége egészíti ki. Ezt nem valamiféle elmaradottságnak, hanem rendkívüli előnynek kell tekinteni. Tézisem szerint az európai identitás abban a mértékben erősödhet meg, amilyen mértékben biztosítja a nemzeti kultúrák virágzását és a partikuláris identitások megélését.

Tekintsük közelebbről először a nemzetállamok politikai jelentőségét az európai integrációhoz mérten. A nemzetállam kétféle értelemben is abszolút kiindulópontja egész modern politikai gondolkodásunknak. A demokráciáról, a jogállamról, az állampolgári jogokról alkotott valamennyi fogalmunk a nemzetállamra van szabva; ez az a politikai közösség, amelynek elsősorban lojalitással tartozunk. Legyünk akár kozmopoliták politikai érzelmeinkben, polgári és szociális jogaink a nemzetállamhoz kötnek bennünket.

Az Európai Unió belső politikai struktúrája egyáltalán nem felel meg annak a fogalmiságnak, amely a modern politikával összefüggésben a nemzetállami fejlődés során alakult ki. Hiányzik például belőle a hatalmi ágak megosztásának gondolata. Az Európai Parlament ugyan képviseleti szervként működik, de törvényhozóként nem – ezt a funkciót sokkal inkább a Miniszterek Tanácsa illetve az Európai Tanács látja el, amelyben a szuverén országok állam- és kormányfői gyűlnek össze, hogy a legfontosabb döntéseket felelősséggel meghozzák. Ezért az Európai Parlament inkább legitimációs, jóváhagyó funkciójában hasonlít csak egy modern parlamentre. Az Európai Bíróság sem rendelkezik szankcionáló erővel; ítéleteinek nem tud érvényt szerezni, hacsak a tagállamok maguk nem úgy akarják. Ralph Dahrendorf szociálliberális gondolkodó ezt a helyzetet a polgárjogok vonatkozásában a következőképpen fejezte ki: „Nem létezik egyetlen polgárjogom sem, amelyet számomra az Európai Unió garantálna. Európa nem egyéb vasárnapi prédikációnál". Igaz ugyan, hogy a Maastrichti Szerződés tartalmaz egy közös európai állampolgárságról szóló cikkelyt, amely kimondja, hogy a tagállamok állampolgárai egyben az Unió állampolgárai is. A szabad munkavállalás, költözködés és letelepedés joga, a velejáró politikai jogokkal is – mint pl. a helyi közigazgatás és az Európai Parlament képviselőinek megválasztásában való részvétel – valóban komoly előrelépést jelent, de ezek a jogok is csak a tagországi állampolgársághoz kapcsolódó járulékos jogok, s nem is mindenki számára realizálhatók, különben nagy szociális megterhelés alá kerülhetne az Unió.

De a hagyományos demokratikus elvek tekintetében is jellemző hiányosságokkal találkozunk. A népszuverenitás klasszikus elve, amely szerint minden hatalom a néptől származik, európai szinten nem teljesülhet, éppoly kevéssé, mint a hatalmi ágak megosztásának elve. Ezért azután az Európai Uniónak mint hatalmi központnak bármiféle közvetlen demokratikus legitimitásáról sem lehet szó semmilyen értelemben. A hatalomgyakorlás és döntéshozatal legitimitása legfeljebb közvetett lehet, a nép akaratából választott egyes nemzeti parlamentek és kormányok demokratikus legitimitásából van levezetve, amennyiben azok hozzájárulnak a meghozott döntésekhez. Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzék, az Európai Parlamentnek valódi parlamentté kellene válnia, és sokkal nagyobb kompetenciával kellene rendelkeznie, mint amennyinek ma birtokában van. Valódi törvényhozói hatalommal kellene bírnia, és ellenőrző szervként kellene működnie az Európai Unió központi végrehajtó szerveivel szemben.

A legitimitáshoz mint egy politikai rend elismert jogszerűségéhez ugyanakkor nemcsak jogszerű eljárásokra és megfelelő intézményi közegre lenne szükség, hanem arra is, hogy a polgárok azonosulhassanak a fennálló renddel és annak politikai képviselőivel. Nemzetállami szinten ez rendelkezésre áll; a hatalom képviselői számíthatnak polgáraik nemzeti tudatára, amely a nemzetállamon belül biztosítja a politikai közösség

belső összetartását. Vajon elképzelhető-e az Európai Unió számára is egy hasonló identitástudat, létezhet-e egyfajta euronacionalizmus, olyan Európa-tudat, amely támogathatná az európai belső rend demokratikus legitimitását?

Mielőtt erre válaszolnék, érdemes röviden elidőzni a nemzet és a nemzeti identitás eredeti sajátosságainál. A nacionalisták önmítoszaival szemben leszögezhetjük, hogy egyikük sem „természetes" jelenség. A nemzetet „kitalálták" – B. Anderson szavaival –, és ennek megfelelően fejlődött ki a nemzettel mint politikai közösséggel való azonosulás is, a modern állam politikai szükségleteinek nyomására. Az egyéni nevelődés és politikai szocializáció során, a közös nyelvi kultúra és történelmi emlékezet hatására a nemzeti identitás „naturalizálódik", ez azonban nem egyéb egy kulturális és politikai konstrukció internalizálásánál. Ám a nemzet modern teoretikusai – nem az ideológusairól beszélek – egyszerre hangsúlyozzák a nemzet „mesterséges" voltát, és ugyanakkor kikerülhetetlenségét a modern fejlődés számára. Ernst Gellner a nacionalizmusnak ezt a szükségszerűségét a modern társadalomnak azzal a szükségletével hozza összhangba, hogy önmaga működéséhez egy szervezett magaskultúrát kell teremtenie. Ennek megfelelően a nacionalizmust olyan elvként definiálja, amely a politikai egység és a kulturális egység kölcsönös átfedésére törekszik.[2] A politika ebben aktív szerepet játszik; akár az államhatalom formájában, akár a nemzeti szuverenitásra törő értelmiségi (és későbbi fázisában népi) mozgalomként. Már Max Weber leírta, miként avatkozott bele az államhatalom a nemzetté válás folyamatába az iskolapolitikával, az irodalmi nyelv kötelező standardjának rögzítésével stb. Hasonló okból jöttek létre tömeges politikai mozgalmak is az utóbbi két évszázadban, hogy az említett elv szerint rendezzék be államukat. Étienne Balibar erre tekintettel találóan definiálta úgy a nemzetet, mint olyan közösséget, amihez valami sorsszerűség tapad; a nemzet egyszerre sors, és állandó feladat, amelynek meg kell felelni.[3]

A nacionalizmus erőteljes mítoszokat teremtett, amelyek ugyan fejtetőre állították a tényleges összefüggéseket, de mégis erőt merítettek ebből a sorsszerűségből, az emberek közvetlen megszólításából. A nemzetek és nacionalizmusok persze történelmileg sokféle formát öltöttek. Paradox jelenség, hogy jóllehet a nacionalizmus szélsőséges, soviniszta irányzatait szörnyű bűnök terhelik, ugyanakkor a nacionalizmus alapelvén nyugvó nemzetállam mégis a modern demokrácia legfontosabb alapja. Nemcsak a nemzetállami fejlődés olyan eredményei miatt, mint az egyenlő polgárjogok követelése és biztosítása a honpolgárok számára; a nacionalizmus az osztályharcok hevességét is mérsékelte. A nemzet mint „elképzelt politikai közösség" (Benedict Anderson[4]) alkotja az államnépességnek azt a politika előtti egységét, amelynek alapján egyáltalán demokratikus alapon kihordhatók a belső társadalmi konfliktusok. Feltéve, hogy ezek politikai formát tudnak ölteni – s ez a modern parlamentarizmus lényege – miért is hajolna meg a leszavazott kisebbség a többség akaratának, s miért is tartaná be a többség által megszavazott törvényeket, ha nem abban a tudatban, hogy végső soron, minden különbségük mellett, ők egyetlen szolidáris közösséget alkotnak? Ahol ez a tudat hiányzik, nem működőképes a demokrácia; aki pedig demokráciában nem így gondolkodik politikai ellenfeleiről (lásd a „magyar magyarnak legyen ellenzéke" stb. jelszavakat), az aligha tekinthető demokratának. A nemzethez tartozás emellett a polgár számára, akit szorongat a bizonytalanság, hagyományos önazonosságainak elvesztése a modern világban, azt a megnyugtató, büszke érzést is közvetítette, hogy ő mégiscsak valakinek számít; honpolgár, aki a maga államában élvezi teljes polgári jogait és emberi méltóságát, s akit a hozzá hasonlók becsülnek, mindenki egyazon nemzet fiaként. Ez az otthonosság képzetét – gyakran csalóka képzetét – keltette egy rideggé és kiismerhetetlenné vált világban.

Ma bizonyára más a nacionalizmus politikai jelentősége, mint a nemzetállamok kialakulása idején; de azért a nemzeti identitás nem veszítette el a politika-előtti fiktív közösség említett funkcióit. De térjünk vissza a nemzetek feletti, európai identitás kérdéséhez. Willy Brandt ismert mondását parafrazálva, aki szerint „nőjön össze, ami összetartozik", felvetem a kérdést, hogy összetartozik-e Európa, és ha igen, milyen értelemben? Európai identitásról beszélni nemcsak kulturális, hanem politikai értelemben, bizonyára újdonság. De még a közös kulturális hagyományok is túlságosan sokfélék ahhoz, hogy ebből egy közös európai magot lehetne kihámozni. Az Egyesült Európa lelkes hívei gyakran elkövetik azt a hibát, hogy eszményüket tévesen visszavetítik a messzi múltba, s ezáltal túlzottan egyneműsítik, azaz meghamisítják a történelmet. Realisztikusabb lenne Európát egy politikai programnak tekinteni, mint egy múltba helyezett utópiának. Az „euronacionalizmus" kritikusai joggal mutatnak rá, hogy az ilyen történelmi visszavetítések sorra mítoszokat teremtenek. Az ilyen kritikában nem véletlenül jeleskednek az angolok; Alan Sked, a London School of Economics and Politics tanára öt ilyen mítoszt is felsorolt.[5] Az első egy önálló európai civilizáció történetének feltevése. Bármilyen nemes legyen a szándék, hogy meghaladják a nemzetállamok vetélkedését, amely gyakran idézett elő véres háborúkat Európában, ezt a hipotézist semmi sem támasztja alá. A másik ilyen mítosz Európa egységes kulturális fejlődésének mítosza az antik görögöktől a mai Brüsszelig. A kereszténység, a racionalizmus és a demokrácia ugyan európai hagyományok, de az európai civilizáció és kultúrtörténet forrásai a mediterrán térségben voltak, ami nem tekinthető csak európainak, hanem éppúgy kisázsiai és afrikai eredetű. Éppen a kultúrák és civilizációs hatások kereszteződése teremtett itt érdekes és előremutató kombi-

nációkat. A kereszténység is közismerten több hatást magába fogadó valláskénti keletkezett, különböző hagyományok és kultúrák országútján. Magának az elrablott Európának a meséje is föníciai eredetű. Nem létezik tehát *az európai* kultúrának olyan spontán felhalmozódása, amely a mai európai szellemhez vezet; sokkal inkább különböző hagyományok állandó küzdelmével találkozunk, amelyekből gyakran születtek új dolgok.

Ma sem létezik egységes európai kultúra; Alan Sked szerint, amit ennek nevezhetnénk, az nemzeti kultúrákból áll, minthogy minden kultúra elsődlegesen nemzeti kultúra. A szerző az eurocentrizmus hagyományával is szakít, amely szerint Európának ismét a világ központjává kellene válnia. Ezenkívül elutasítja azt a magatartást, amely jegyeket osztogat az egyes nemzeteknek európaiságból.

Ezekben a kritikai megjegyzésekben bizonyára ott rejlik a sajátos brit aggodalom is egy föderális Európai Unió tervével kapcsolatban, amely mögött szuperhatalmi ambíciókat szimatolnak. Mégis jogosult a kritika, amennyiben arra irányul, hogy a kulturális különbségek egybemosása egy egységes európai kulturális tudatban nem feltétlenül nyereség. Nem minden jobb, ami nagyobb, s ha valami kitüntette Európát, az éppen a különbségek fenntartása és elfogadása. A belőle fakadó konfliktusokat mindamellett lehetőleg békésen és nem erőszakkal kell megoldani, s éppen erre szolgálna egy demokratikus Európai Unió.

Európa kulturális egységével kapcsolatban hasonló fenntartásokat fogalmaz meg Remo Bodei is „Az európai identitás és a történelmi emlékezet" című írásában.[6] Mint hangsúlyozza, „Európa egységes eredete minden realitást nélkülöz". A közösség tudata mindig csak a külső fenyegetésekkel szemben fogalmazódott meg. Így volt ez a görög városok harcában a perzsák ellen, valamint az arabokkal és a török hódítókkal szembeni keresztes háborúkban. Az európai politikai és szellemi állapotok ellenpólusaként fogalmazták meg az ázsiai despotizmust, az iszlám fanatizmust, a tatár és török barbárságot. Amerika, Afrika és Óceánia csak meghódítandó területeknek számítottak. Végül a nyugat-európai államokat csak a kommunista veszély késztette arra, hogy összefogjanak és felfedezzék közös érdekeiket és értékeiket. Bodei szerint tehát „Európa nem annyira földrajzi vagy történelmi képződményt, mint inkább egyfajta lelki rokonságot jelent." Határai folyton változtak, és térsége az univerzalista és partikularista tendenciák harcának állandó terepe volt. Ami a legjellemzőbb Európára, véli szerzőnk, az éppen kulturális sokfélesége.

Miként illeszkedik mármost ebbe az európai képbe a kelet- és közép-európai országok sora? Az első reakció az eufóriáé volt: hirtelen mindenki Európába akart menni. Európa azonban ebben a felfogásban nem valami realitás volt, hanem egy utópia; egy általános gyógyír minden bajunkra. A keleti blokkból kiszabadult országokra egyfajta áldozati komplexus nehezedett – főleg az új politikai elit vélte úgy, hogy Nyugat-Európa valamiképpen tartozik neki, kompenzálásként a kommunizmus alatt elszenvedett bajokért. A kelet-közép-európai ellenzéki értelmiség egy részének álma Közép-Európáról egyszeriben elillant; elvesztette funkcióját, mint a szovjet hegemónia alóli menekülés eszköze. Közép-Európa ma nem létezik sem gazdasági, sem politikai realitásként; s legfeljebb kulturális reminiszcenciát képez. Mindenki közvetlenül Európát akarja, s ebben a felfogásban Európa természetesen sokkal több, mint egy gazdasági, politikai és kulturális realitás. Európa értékfogalommá vált; eszerint soroltatnak be keleti és déli szomszédaink, meglehetős ideológiai arroganciával, az alsóbbrendű létezés valamely státusába. Nem véletlen, hogy ez a fajta európaiság annyira zavarta leginkább européer, posztmodern írónkat, Eszterházy Pétert, hogy környezetében pénzbüntetést helyezett kilátásba, ha valaki ki meri ejteni a szót.

Ennek a kezdeti eufóriának azóta vége; a realitások vizeire eveztünk. Tudomásul vettük, hogy a régi megosztottságok helyébe újak léptek; hogy a vasfüggönyt a jóléti és szociális szakadék bársonyos függönye váltotta fel. A kelet-közép-európaiak már nem neheztelnek annyira Európa iránti viszonzatlan szerelmükért. Ehelyett gyakorlati lépések sorát foganatosítják: gazdasági törvénykezésben, jogharmonizációban, minden téren igyekeznek Európa-konformmá válni. Latolgatják a kereskedelmi esélyeket. Lassan beszivárognak minden létező európai szervezetbe, hogy mire komolyan sorra kerül az Unió keleti kibővítése, kellően fel legyenek rá készülve. Elfogadták az előszobáztatás helyzetét, és tudomásul veszik lassan azt is, hogy egymás közti viszonyaik rendezése nélkül nem juthatnak be az ígéret földjére. Bár az a benyomásuk – nem is teljesen alaptalanul –, hogy az Európai Unió tagállamai néha kettős mércével mérnek, ami a kisebbségi konfliktusokat illeti; de nincsenek abban a helyzetben, hogy bírálhassák őket. Szükségük van az európai integráció kilátására még ahhoz is, hogy egymással rendezzék viszonyukat. A közép-kelet-európai kisállamok közötti kölcsönös bizalmatlanság – az ismert történelmi traumák nyomán – ugyanis bármilyen regionális együttműködést csak az Európai Unión belüli feltételek és normák mellett tesz lehetővé. Akkor, ha az Európai Unióba való felvételünk ügyei már rendeződtek, de csak akkor, új értelmet nyerhet a Közép-Európa-gondolat is, mint az Unión belüli regionális illetve szubregionális kooperáció kerete. A rivalizálás és kölcsönös féltékenység, valamint a történelmi sérelmek politikája akkor azon nyomban elveszíti jelentőségét. Addig azonban a regionális együttműködés mai formái nehezen tudnak fejlődni; s egyáltalán nem pótolhatják a tágabb európai integrációba való bekapcsolódást.

De a túl hosszú várakozás, a gazdasági és szociális válság közepette, felőrli a bizalmat és elemészti a csatlakozás örömét. Ha hihetünk az összehasonlító Eurobarometer-felméréseknek, ma még nincs általános Eu-

rópa-ellenes hangulat térségünk egyik országában sem. De a kritikai hangok erősödnek, és bennük a nemzeti sajátosságok féltése gyakran a szociális demagógiával együtt alkot kibogozhatatlan egységet. Pedig, mint láttuk, az európai identitás önmagában nem veszélyezteti a nemzeti identitást, ellenkezőleg: csak a nemzeti kultúrákra épülhet, azok talaján virágozhat fel. Az európai integráció – túl a piacgazdasági nyitáson és a politikai döntéshozatal intézményeibe való bekapcsolódáson – csak egy közös politikai kultúrát igényel, nem pedig nemzeti identitásunk feladását valamilyen nem létező európai kulturális rizskása fogyasztása kedvéért. Egy ilyen közös politikai kultúra elemeit tartalmazzák részint az Európa Tanács ajánlásai, részint azok az eszmei és politikai tradíciók, amelyek az európai történelem közös tanulságaiként szűrődtek le, s kifejeződnek az emberi, polgári és szociális jogokban, a személyi autonómia és közösségi önkormányzás igényében, az egyház és állam szétválasztásában, a politikai pluralizmus, a szociális és liberális demokrácia elveiben. Politikai kultúránktól egyik alapelv sem idegen többé a rendszerváltozás óta; csak megvalósításuk mértékén és ütemén múlik érettségünk az európai integrációra. Amúgy nem kell messzire menni; itt vagyunk, Európa szívében.

Jegyzetek

1 A Közép-Európa Intézet konferenciáján 1996 szept. 20-án elhangzott előadás alapján.
2 Gellner, Ernest: Nationalismus und Moderne, Berlin 1991.
3 Balibar, Etienne – Immanuel Wallerstein: Rasse, Klasse, Nation. Ambivalente Identitäten, Hamburg 1990.
4 Anderson, Benedict: Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts. Campus, New York/Frankfurt am Main 1988. (Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso Ed. and NLB, London 1983.)
5 Sked, Alan: The Myths of European Unity. In: The National Interest, Winter 1990/1991.
6 Remo, Bodei: Historische Erinnerung und europäische Identität. In: Die Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte, 7/1994. S. 648–656.

ZSINKA LÁSZLÓ

Elhúzódó integráció

–az europesszimizmus kulturális és társadalmi gyökerei

– eszmetörténeti vázlat –

Bevezetés

Amikor a Magyarország számára kedvező integrációs folyamat esetleges elhúzódásának vagy elakadásának okait taglaljuk, általában az Európai Uniót alkotó országok belső problémáit szoktuk említeni. A gazdasági növekedés lelassulása, az ipari struktúra gyenge pontjai, a tartós munkanélküliség és a jóléti rendszerek válsága vagy a demokratikus deficit és a közösségi költségvetés kérdőjelei egyaránt jellegzetes pontjai az efféle érveléseknek. Ezek a megközelítések igen értékes adalékokkal szolgálhatnak a magyar integrációs stratégia alakításához, ugyanakkor más szempontból leszűkítik a vizsgálandó jelenséget, és elfedik annak összetett voltát. Szembetűnő ellentmondás, hogy az integrációval kapcsolatos gondolkodásmódra ma is egy igen erősen ökonomizáló vagy politológiai nézőpont nyomja rá a bélyegét, míg az elmúlt két évtized társadalomtudományában olyan változások mentek végbe, amelyek egyre inkább a civilizációs-kulturális szemléletmód felé tolták el a hangsúlyokat.

Az európai társadalom kulturális alapjainak vizsgálata persze nem újkeletű. Foglalkoztak vele a század első felének kultúrkritikusai, akik a tömegtársadalom terjeszkedését negatív jelenségként élték meg. Az értelmiségi kultúrkritika azonban inkább a humaniórák vagy a szociológia része maradt, és a pragmatikus társadalomtudományok – közgazdaságtan, jog – képviselői között ma is él az a felfogás, amely „vészmadárként" vagy felesleges „érzékenykedésként" kezeli az effajta megközelítéseket. Ez az érvelés azonban a társadalomtudományokban előtérbe nyomuló szociokulturális szemléletmód miatt egyre kevésbé tartható. Ennek ellenére a hetvenes–nyolcvanas években megjelenő „europesszimizmus", „euroszklerózis" vagy „euroszkepticizmus" érvei is elsősorban a gazdasági-technológiai teljesítőképesség problémái köré szerveződtek.

Mára már teljesen világos: az európai integrációs folyamat zökkenői legalább annyira a kulturális hajtóerők elégtelen voltából, mint az ökonómia kérdéseiből erednek. Sőt az a kijelentés is megkockáztatható, hogy a gazdasági problémák egyik fő oka az európai társadalommodell kulturális alapjainak megkérdőjeleződése. Élesen fogalmazva: az integráció kártyavárként omolhat össze, ha nem születik újjá hitelt érdemlő módon az európaiság társadalmi-kulturális háttere. A nemzetközi rendszer szintjén ez a jelenség az eddigi hegemón civilizációs projektum (ROSTOVÁNYI ZSOLT: ÚJ VILÁGREND... 1995. p. 55.), az euroamerikai kultúrkör válságában jut érvényre. Ezekre a problémákra kívánunk utalni tanulmányunk során, amikor – a teljesség igénye nélkül – felvázoljuk a második világháború utáni európai identitás és társadalommodell néhány fontosabb vonását, majd azokat a jelenlegi helyzettel szembesítve rámutatunk az europesszimizmus civilizációs gyökereire.

A „modernitás helyreállítása" az 1945 utáni Nyugat-Európában

A második világháború utáni Nyugat-Európában úgy tűnt, hogy helyreállt a 19. századi modernitás eszménye, igaz korlátokkal és korrekciókkal. A korlátok csak később váltak döntő jelentőségűekké, a korrekciók viszont hozzájárultak a rendszer sikeréhez és életképességéhez.

1945 után a nyugat-európai gazdaságok soha nem látott mértékű növekedésbe kezdtek, ami újra megerősítette a 19. század fejlődésbe vetett hitét. A gyors ütemű gyarapodás azt sugallta, hogy a jóléti utópia beteljesülése egyre közelebb kerül. A piaci erők működésének és a társadalmi dinamikát biztosító egyéni szabadságnak az alapjai továbbra is megmaradtak, mert a termeléssel kapcsolatos döntéseket elsősorban üzemgazdasági szempontok alapján hozták (J. HABERMAS: VÁLSÁGTENDENCIÁK..., 1994. p. 60.). A század első felének tapasztalataiból kiindulva az emberi jogok és a demokratikus intézmények védelmére a „szabad társadalmak" belső és nemzetközi jogi garanciák együttesét építették ki.

A 19. századi modernitás fontosabb elemei közül egyedül a nemzetállam ment át komolyabb átalakuláson, de a két világháborúban leszerepeltnek vélt és már-már eltemetett nemzeti szuverenitás végül megtalál-

ta a helyét a hidegháború tömblogikájában és az integrációs törekvések adta lehetőségek között. Schuman szavaival élve nem megszüntetése, hanem meghaladása biztosította, hogy az európai kooperáció új felfogása belesimuljon a bipolaritás feltételrendszerébe. (R. SCHUMAN: EURÓPÁÉRT, 1991. p. 31–41.). S bár a második világháború utáni nemzetközi rendszer a nemzetállami szuverenitás tartalmaiból a „nemzetivel" szemben az „államinak" adott elsőbbséget (KISS J. L.: A SZUVERENITÁS..., 1994. p. 113–115., 120–122.), a nyugat-európai nemzetek mégis egyedülálló ellentételezést kaptak azzal, hogy a jóléti társadalom és a szociális állam megszervezésének kereteivé váltak. A jóléti legitimáció (SCHÖPFLIN GY.: A DEMOKRÁCIA..., 1990. p. 5–6.) fontossága különösen a függetlenségüket újonnan elnyert gyarmatokkal való összevetésben ütközött ki. E fiatal államok helyzetét egymásra torlódó modernizációs kihívások, a tradicionális társadalomképletek és a modern államiság közötti feszültségek, valamint az állandósuló külső és belső konfliktusok feloldására való készség hiánya határozta meg.

Nyugat-Európa társadalmai ezzel szemben a különböző csoportérdekek egyeztetését és a növekedés dinamikáját biztosító sikeres berendezkedésnek tűntek. A korabeli önértelmezés ezt a második világháború utáni politikai megújulás sikerének tartotta. A keresztény- és szociáldemokrata erők az újjáépítést egy olyan folyamatos reform kiindulópontjává tették, amely – noha szerényebb célokat tűzött ki, mint az újbaloldal rendszermeghaladó elképzelései (SZABÓ M.: A „SVÉD MODELL"... 1989. p. 76.) – a politikai, a szociális és a kulturális emancipáció új fejezetét nyitotta meg az egész társadalom számára. A korszak eredményessége elsősorban abból fakadt, hogy volt mit elosztani, mert a gazdasági növekedés lendülete megteremtette a lehetőséget az életesélyek kiterjesztéséhez.

A nemzetállam részleges szerepváltása mellett a másik nagy horderejű változás a szabadpiaci rendszer szociális korrekciója volt. Sőt ezek a tényezők a világrendszer konstitutív elemeiként kapcsolódtak össze, mert a jólét maximalizálása az USA eredeti elképzelései ellenére a perfekcionista logikán alapuló multilaterális szabadkereskedelmi rendszer mellett – vagy pontosabban helyett – a nemzetállamok kormányaira hárult. S bár a nemzeti növekedési politikák elsőségéért szívós küzdelmet folytató Keynes elképzelései a háború utáni gazdasági rendről folytatott tárgyalások során nem érvényesültek White internacionalizmusával és ortodox klasszikus felfogásával szemben (V. DER WEE: A LEFÉKEZETT..., 1986. p. 386–389.), az ötvenes–hatvanas évek jóléti célkitűzései mégis az egyes államok akarata szerint alakultak. A keynesi tanokat követő növekedésorientált gazdaságpolitikákat csak széleskörű és hatékony nemzetállami kompetenciák mellett lehetett sikerrel végrehajtani.

A nemzetközi gazdasági rendszer kialakításakor a liberális internacionalista elvek és az állami reálérdekek sajátos keveréke érvényesült. Az 1971-ig fennálló aranydeviza rendszer kompromisszumot jelentett a 19. század világpiacának a nemzetközi kereskedelem elsőbbségére épülő aranystandardja és a harmincas évek nemzetállami szempontok alapján vezérelt lebegtetési technikái között (V. DER WEE: A LEFÉKEZETT..., 1986. p. 384–386.). A második világháború utáni nemzetközi rendszer szerkezete tehát jórészt biztosította a tágabb kereteket a szabadpiaci gazdaság szociális kiigazítását jelentő vegyes gazdaságok nemzetállami szintű megszervezéséhez. A modell sikeréhez a hidegháború kikényszerítette kooperációs formák, valamint a „szocializmus" és a „kapitalizmus" kompetitív jóléti rendszereinek küzdelmei a biztonságpolitika oldaláról járultak hozzá.

A háború utáni nagy fellendülés okait a gazdaságtörténészek már jórészt tisztázták. Nyugat-Európa jelentős ki nem használt növekedési tartalékokkal rendelkezett, így a gyors gyarapodás egy sajátos utolérési folyamatnak tekinthető, amelyben a tőkeráfordítások, a munkaerőpiac, a keresleti szívás és az innovációs faktor kedvező összhatása jelentős szerepet játszott (V. DER. WEE: A LEFÉKEZETT... 1986. p. 41–44.). A kortársak szemében a modern társadalom az ipari civilizáció áldásait jelentette, aminek gyarapodása tervezhető és irányítható. A társadalomtudományi gondolkodást egyfajta racionális optimizmus hatotta át, amely a tartós fogyasztási cikkek piacának kiépülésére és a műszaki tudományok eredményeire építve a nagy termelési koncentrációk, a méretgazdaságosság és az extenzív fejlődés lehetőségeire helyezte a hangsúlyt.

Európai önértelmezés a második világháború után

A hatvanas években úgy tűnt, hogy a negyvenes–ötvenes években igencsak eltérő alapokról induló nemzetgazdaságok egyre jobban kezdenek hasonulni egymáshoz. Ez a tapasztalat az euroamerikai kultúrkör egészére érvényes volt. Így például az Egyesült Államok – Nyugat-Németországhoz hasonlóan – egy neoliberális rendszer felé mozdult el a második világháború után, de Johnson elnök már a Great Society koncepciója mellett tört lándzsát, vállalva annak biztonságot és jólétet növelő, de a költségvetést is megterhelő következményeit. A technokraták irányításával megszervezett jóléti társadalmak eszménye a nyugati vegyes gazdaságok közötti különbségek elhanyagolásához vezetett. Ez tette népszerűvé az „ipari társadalom" fogalmát a hatva-

nas években, amelynek egyik legkitűnőbb ábrázolója Galbraith volt. A jeles amerikai társadalomtudós sem vetette el azt a korára jellemző álláspontot, hogy a piaci kapitalizmus modellje olyan változásokon ment keresztül, amelyek kérdésessé teszik, hogy a rendszer őriz-e meg lényegi vonásokat korábbi önmagához képest. A nyugati vegyes gazdaságoknak ez a „konvergenciája" hozzájárult ahhoz, hogy a második világháború után az európai önértelmezésben az amerikai és az európai társadalmi-kulturális sajátosságok eltérő vonásai nem kaptak elegendő hangsúlyt. Ezt a jelenséget a hidegháború viszonyai is megerősítették: a „szabad világgal" az „elnyomó rezsimeket" állították szembe, s természetszerűleg azonos oldalra kerültek az amerikai és a nyugat-európai társadalmak.

A második világháború utáni Nyugat a totalitarizmus fasiszta és szovjet formájától egyaránt elhatárolta magát. (TOMKA B.: A TOTALITARIZMUSELMÉLETEKTŐL..., 1993. p. 94.). A kollektivista rezsimekkel szemben Nyugat-Európa keresztény múltjából és individualista értékeiből építette fel azonosságtudatát. Ennek a szemléletmódnak a kialakulása már századunk első felében elkezdődött: a polgári humanista értelmiségiek az eltömegesedéssel, a barbarizálódással és a születő diktatúrákkal szemben a nyugati örökség nemzeti-etnikai korlátait meghaladó antik és keresztény gyökerekhez nyúltak vissza. Fontos szerepet töltött be például Toynbee, Dawson, Reynolds és Halecki munkássága. Jellegzetes toposszá vált az ázsiai önkényuralomtól való elhatárolódás. Ez a történeti közhely a Machiavelli, Bernier vagy Montesquieu gondolatmenetének a felelevenítését jelentette. A latin kereszténység, illetve a görögkeleti ortodoxia, másrészt a bizánci cezaropapizmus és hatalomgyakorlási módszerek, illetve a nyugat-európai hűbériségre jellemző jogszerűség, végül a keleti közösségi földtulajdon és munkaszervezetek, illetve a római típusú tulajdon és a közösségből kiemelkedő egyén szembeállítása a korabeli euroamerikai önértelmezés jellegzetes elemei voltak.

Az európai múltról alkotott kép alakításában jelentős szerep jutott a történetírásnak és egyes társadalomtudományoknak. A 19. század gondolkodásában befolyásosnak számító nézetek a 20. század derekára jelentős átalakuláson mentek keresztül. E folyamat egyik jellegzetes vonása volt, hogy módosult a középkori kereszténység és a modern társadalom viszonyának megítélése. A felvilágosodáshoz és a francia forradalomhoz való viszony a múlt században olyan vízválasztót teremtett, amely szembeállította a polgári rendet és a középkor világát. A feudalizmus és a vele azonosított egyház és a liberális nézetek konfrontálódtak egymással. A konzervatív gondolkodók az európai középkorban az organikus társadalmi rend ideális megvalósulását, a másik tábor képviselői az elnyomott emberi autonómiát látták. A francia forradalom hívei pedig az újkori Európa történetében a szellem diadalát és az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak a kiteljesedését vélték felfedezni, míg a konzervatívok a szilárd alapokon álló régi rend felbomlását kifogásolták. A 19. századnak ez a jellegzetes „dualizmusa" a hagyomány és a modernség szembeállítása felé mutatott. Ez a szemlélet sok mindent meghatározott, de korántsem vált egyeduralkodóvá, hiszen az angolszász liberalizmus, vagy Guizot és Tocqueville saját korukat éppen a múlt intézményeiből próbálták megérteni. Ők a modern társadalomra jellemző szabadságfogalom előzményeit a középkorban keresték, s ennyiben megelőlegezték a 20. századi polgári humanisták Európa-képét, ahol a keresztény-antik szintézis az európai társadalomfejlődés fontos alapja és kiindulópontja lett. Ez a szemlélet több vonatkozásban támaszkodott Max Weberre és az általa megtermékenyített szociológiai gondolkodásmód eredményeire. Szent és profán elválasztása mint a szekularizáció kiindulópontja, a körkörös-ciklikus időképzet helyett a lineáris időképzet megjelenése az üdvtörténetben, illetve az egymáshoz kizáró módon viszonyuló vérségi-nemzetiségi csoportok helyett az „egyéni" és az „univerzális" - ismét keresztény alapú - fogalompárja voltak azok a jelentősebb gondolatok, amelyek közreműködtek az európai történeti tudat új formáinak kialakításában.

A kereszténységről alkotott kép módosulása a középkor megítélését is megváltoztatta. Középkor és reneszánsz „19. századra jellemző" szembeállítása helyett (v.ö.: J. Burckhardt: A reneszánsz Itáliában c. műve) a 8–14. század között szellemi-kulturális újjászületések sorozatát vélték felfedezni (J. LE GOFF: AZ ÉRTELMISÉG..., 1979. p. 13–22.), és a korszakot a szekularizáció fokozatos előrehaladásaként interpretálták. Ebben az értelmezésben a felvilágosodás és a szabadelvűség eszméi a keresztény értékek profán megfogalmazásaként foghatók fel, így a liberalizmus és a kereszténység sem jeleníthetők meg egymást kizáró eszmei-gondolati hagyományként.

Végül századunk hatvanas éveiben a katolikus megújulás gyümölcsei is beértek. Az egyház mint intézmény is színre lépett és a II. Vatikáni Zsinaton felszámolta a katolicizmus és a modern társadalom között húzódó demarkációs vonalak maradványait. Innentől a keresztény-katolikus világnézet a demokratikus értékrend elkötelezett támogatójává vált.

Szabadság és szolidaritás az európai önértelmezésben

A második világháború utáni gondolkodás Nyugat-Európát mint a szabadság és az individualizmus világát, a főbb értékeit tekintve egységes társadalmi-kulturális háttérrel rendelkező euroamerikai civilizáció „őshazájaként" értelmezte. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy az 1945 utáni években még befolyásos politikai csoportok képviselték a „harmadik erő" Európájának koncepcióját. Ez a fogalom nemzetközi politikai jelentésben is használatos volt. Olyan Európát gondolt el, amely egyenlő távolságot tart a Szovjetuniótól és az Egyesült Államoktól. Társadalmi-gazdasági értelemben pedig önálló modell megteremtésének az igényére utalt, amely egyaránt elhatárolódik az amerikai kapitalizmustól és a szovjet tervgazdaságtól (GAZDAG F.: EURÓPAI..., 1992. p. 39.). Erősen vonzódott ezekhez az elképzelésekhez a francia MRP, az olasz kereszténydemokrácia vagy az angol Munkáspárt. Ezek a politikai törekvések összességében egy olyan nézőpont lehetőségére utaltak, amely az individuális szabadságeszményen túl a szabadság és a szolidaritás egységében látja az európaiság egyik meghatározó vonását. Azonban a nemzetközi politikai összefüggések hatására a negyvenes évek végétől Európa önállóságának hangsúlyozásával szemben az atlanti közösség gondolata kerekedett felül. Ez vezetett a szabadság és az individualitás értékeinek erőteljesebb hangsúlyozásához és a harmadik erő koncepciójának megfelelő társadalmi-gazdasági elképzelések részleges visszaszorulásához.

A 20. századi európai önértelmezés fontos jellegzetessége tehát az a kettősség, amely a körülményektől függően vagy a szabadságeszmény és az individualizmus vagy a szabadság és a szolidaritás szintézisére helyezte a hangsúlyt. A második világháború után rövid ideig úgy tűnt, hogy az utóbbi elképzelés kerül előtérbe, de ennek esélye a hidegháború kialakulásával nagy mértékben csökkent. A nyugati gazdasági rendszerek ötvenes–hatvanas évekbeli konvergenciája mellett ez volt a másik oka annak, hogy kor önképében az európai és az amerikai eszmények közötti jellegadó különbségek nem domborodtak ki eléggé. Ugyanakkor a napi szociálpolitikák a társadalmi szolidaritás fenntartására törekedtek, de céljaikat a mozgósító erejű eszmék gyakorlatba történő átültetése helyett egyre inkább technikai részfeladatokként értelmezték.

Ellentmondások az európai önértelmezésben

Az európai önértelmezés második világháború utáni szerkezetében meghúzódó feszültségek a hetvenes évek elejétől a társadalmi-politikai rendszer korlátaiként törtek a felszínre. A történeti és kulturális azonosságtudat főbb ellentmondásai a nyugat-európai térség világrendszerben elfoglalt helye, az európai identitás erre vonatkoztatott tézisei, illetve a modernség által felvetett kérdések körül jelentek meg.

Az egyik ellentmondás a hidegháborús konfliktusból eredt. Az évtizedekre állandósuló katonai szembenállás és a harmadik világban sűrűsödő konfliktusok a modernség megvalósulásának árnyoldalaira is felhívták a figyelmet, hiszen ezek a jelenségek egy globális méretekben szétterjedő civilizációs válságra utaltak (M. KÁLDOR–MISZLIVETZ F.: CIVILIZÁCIÓS..., 1988. p. 11–15.). Ehhez képest a modernitás eszméjének és gyakorlatának nyugat-európai helyreállítása, a modern berendezkedés és a tradíciók közötti újfajta szintézis kimunkálása, az emberi méltóság érvényesülését megalapozó keresztény gyökerű Európa képe, valamint szabadság és individualizmus társadalmának mítosza ideológiának és önigazolásnak tűntek.

A második világháború utáni Nyugat-Európa és az Európán kívüli népek viszonylatában fontos változás volt, hogy a nagy nyugati nemzetek fokozatosan lemondtak gyarmataikról, sőt a gyarmatosítást illetően a korabeli értelmiségiek és politikusok egy része hajlandóságot mutatott némi önkritikára. E törekvések azonban nem semlegesítették azt az álláspontot, hogy a társadalmi-kulturális másságok felé - legalábbis elvileg - testvérkezet nyújtó Nyugat-Európa önértelmezése továbbra is unilineáris és eurocentrikus látásmódra épült.

Sajátos ellentmondás származott abból is, hogy a korabeli gondolkodás elsősorban a latin kereszténység társadalmi dimenziójából vezette le Európa kulturális egységét, ugyanakkor Közép-Európa egyes államai – Lengyelország, Magyarország, Csehszlovákia – kívül maradtak az európai egységfolyamaton. Ennek következetes végiggondolása azt a kellemetlen dilemmát is felvethette volna, hogy egyáltalán megvalósíthatók-e nagyszabású pozitív víziók a hidegháború keretei között. Másképp szólva, hogy az európai önértelmezés sokkal több ideologikus elemet tartalmazott, mint azt az egyébként tisztességes integrista politikusok - akár maguk előtt is - bevallották volna.

Sikerei ellenére ellentmondásos volt az egyéni szabadság és a társadalmi szolidaritás fenntartására törekvő gazdaság- és társadalompolitikák eredményessége. A nyugati rendszereknek a második világháborút követően „sikerült az osztálykonfliktust – lényeges területeken – látens állapotban tartani. Sikerült időben elhúzni a konjunkturális ciklust és a tőke-elértéktelenedés periodikus lökéseit – enyhébb konjunkturális ingadozásokkal – tartós inflációs válsággá átalakítani. Sikerült széles körben megszűrni a lefogott gazdasági válság diszfunkcionális mellékkövetkezményeit és ezeket szétszórni a kvázi-csoportok (a felhasználók, a tanulók és

szüleik, a közlekedés résztvevői, a betegek, az öregek stb.) vagy kisebb szervezettségű természetes csoportok között. Ezáltal felbomlik az osztályok szociális önazonossága és fragmentálódik az osztálytudat. A kései kapitalizmus szerkezetébe beépült osztálykompromisszum (csaknem) mindenkit résztvevővé és érintetté tesz egy személyben." (J. HABERMAS: VÁLSÁGTENDENCIÁK..., 1994. p. 67.) Feszültségek húzódtak a fogyasztói társadalom motivációs rendszere és a kapitalizmus kulturális alapjai között. A modern társadalom születése a protestáns polgárság aszkétikus életformájához kötődött. A termelés érdekei (a kínálati oldal) a 20. századi kapitalizmus keretei között is mértékletes és szorgalmas életmódot és munkaerkölcsöt követeltek volna meg, ugyanakkor éppen a fogyasztói társadalmat éltető hedonista életszemlélet ásta alá ennek alapjait (keresleti oldal) (B. BELL: THE CULTURAL CONTRADICTIONS..., 1976.). E logika szerint a modernizáció előrehaladása bizonyos értelemben saját kulturális alapjait számolta volna fel...

A felsorolt ellentmondások olyan feszültségeket jeleztek, amelyek felerősödése civilizációs válság felé vezetett. A hatvanas évek konjunktúrája azonban még elfedte a problémák többségét. A rossz hangulat – és kontinensünkön az europesszimizmus – akkor kapott igazán lábra, amikor a gazdasági növekedés lendülete is megtört.

Modernitáskritikák. 1968 és következményei.

A hetvenes évek világgazdaságában felszínre törő problémák sokak számára még ma is azt igazolják, hogy az elmúlt két–három évtized társadalmi problémái elsősorban gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. A gazdaságban zajló folyamatok jelentőségét elismerve azonban arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az ipari civilizáció bírálata a „helyreállított modernitás" körülményei között is érvényes maradt. Sőt a hatvanas évek második felétől megerősödött a modernitáskritikák társadalmi befolyása. Az ötvenes–hatvanas évek gyors gazdasági növekedésének következményei is fokozták az elidegenedés tüneteit. Az olajárrobbanás szerteágazó hatásai így egy civilizációs természetű válságról terelték el a figyelmet. Mindebből együttesen következett az, hogy számos társadalomtudós csak szűkebb értelemben vett ökonomista szempontból közelített a közelmúlt problémáihoz, de amennyiben tágabb vonatkoztatási rendszerbe igyekeztek illeszteni a hetvenes és nyolcvanas évek dilemmáit, úgy szemléletük több vonatkozásban támaszkodott a korábbi modernitáskritikákra.

A kortárs kultúra bírálói közül kiemelkedik Jürgen Habermas, akinek ma már klasszikusnak számító munkája, „A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása" a hatvanas évek társadalomértelmezésének egyik alapszövege lett. Habermas a 18–19. század fordulóján létrejött polgári nyilvánosság szerkezetének felbomlásából vezeti le kultúrkritikáját (J. HABERMAS: A TÁRSADALMI..., 1993.). Szerinte az állam társadalmasítása helyett a társadalom államosítása és ebből következően a nyilvánosság „refeudalizációja" jellemzi a modern társadalmakat. Az iparosodás, a modern állam és a piac által teremtett körülmények elidegenedéshez vezetnek, és gátolják az egyéni és közösségi autonómiák kibontakozását. „A 20. század folyamán ugyanis a piac törvényei soha nem látott mélységben behatoltak a magánszférába, és ennek következtében a kritikai okoskodás helyébe fokozatosan a tömegkultúra javainak fogyasztása lépett." (J. HABERMAS: A TÁRSADALMI ..., 1993. p. 382.) Habermas tézisei azt bizonyítják, hogy a századforduló kultúrpesszimizmusának jellegzetes gondolatai a második világháború után sem vesztették el kritikai élüket, bár az ötvenes–hatvanas évek fejlett társadalmait jellemző viszonylagos optimizmus miatt némiképp háttérbe szorultak.

A huszadik század első évtizedeinek kultúrkritikája és 68 szellemisége között ugyan kitapintható az összefüggés, de a különböző nézetek szemléleti-fogalmi keretei időközben nagy mértékben átalakultak, így a köztük lévő kapcsolatok csak többszörös áttételek révén ragadhatók meg. A hatvanas évek végén megjelenő gondolatok éppúgy kritizálták a gazdasági fejlődés következményeit, és magukévá tettek bizonyos antimodern elemeket mint a századforduló filozófiái. A különbség egyrészt abban állt, hogy a korábban kulcsfogalomként használt „tömeg" és az „eltömegesedés" helyére a „fogyasztói társadalom" által felvetett kérdések kerültek, másrészt, hogy a századforduló körül inkább a politikai jobboldal, 1968-ban pedig egy sajátos baloldali szellemiség sajátította ki a korabeli civilizációra vonatkozó bírálatokat.

68 eseményei számos eltérő eszmei irányzat kiindulópontjává váltak. Az itt kikristályosodó gondolatok napjainkig ható érvénnyel határoztak meg bizonyos politikai és társadalomfilozófiai törekvéseket. A jóléti államra vonatkozó kritika a hatvannyolcasok egy részét szélsőbaloldali irányba vitte el, ami gyakran terrorcselekményekhez vezetett.

A másik lehetőséget a társadalomba való betagolódás békésebb formája jelentette. Az újbaloldal többsége ugyan a hetvenes években sem adta fel fogyasztásellenes nézeteit, cselekvési stratégiája azonban sokkal mérsékeltebb lett. Ennek eredményeképp „megszületett elsősorban Nyugat-Németországban, másodsorban a skandináv országokban az újbaloldaliság reformizmusa. Az átalakulást bizonyos mértékig egyszerűen a generációs mozgás hozta magával. Az egyetemista avantgard fiatal pályakezdő értelmiséggé nőtt fel, aki immá-

ron nem akart szecesszióba vonulni a társadalomból, hanem meg akarta találni helyét annak intézményeiben, de önfeladás nélkül, olyan állások és funkciók keretében, ahol mérsékelten ugyan, de folytathatja az egykori újbaloldali tevékenységet... Az átalakult újbaloldali elmélet első jelentős koncepciója a »rendszeren belüli... reform« és a »rendszermeghaladó ... reform« elvi megkülönböztetése volt. A reform hordozója – az elképzelések szerint – éppen az a szociáldemokrata kormányok vezette »jóléti állam« lett volna, amely a korábbi újbaloldali oppozíciót elsősorban kiváltotta... Hosszú lejáratú kormányzati célprogramok: közlekedési, oktatásfejlesztési, urbanizálási tervek kínálkoztak azon eszközként, amely a felülről kezdeményezett és felülről ellenőrzött össztársadalmi átalakulási folyamatot életre hívja. Az újbaloldali társadalomszervező az esetek nagy részében nem vált jámbor igazgatási bürokratává, hanem álcázott forradalmár maradt, aki éppen abban bízik, hogy a tervezés ráerőltetése a lényege szerint tervezhetetlen piacgazdaságra megindítja az egyszer elvetélt forradalmi erjedést..." (SZABÓ M.: A „SVÉD MODELL"..., 1989. p. 76–77.)

A hatvannyolcas hullámból elágazó harmadik irány nonkomformista társadalmi mozgalmak kialakulása felé vezetett. A hetvenes évekbeli nyugati békemozgalmak egy része ilyen előzményekkel rendelkezett, de legerősebb csoporttá a környezetvédők nőtték ki magukat, akik az életminőség jelszavát tűzték zászlajukra.

A baloldali fellendülés visszahatásaként megerősödő neokonzervatív-neoliberális ellentámadás az individualizmus értékeinek védelméért szállt síkra. A konzervatívok egyik legtekintélyesebb személyisége Helmut Schelsky volt, aki a „rendszermeghaladó" elképzelésekkel szemben a hagyományos egyénközpontú liberalizmus mellett érvelt. A hatvannyolcas eszmék ellen fellépő jobbközép erők továbbvitték a jóléti bürokrácia elleni támadást, de kritikájuk éle már nem annyira a polgári állam szociális intézkedései által leplezett erőszak struktúrái, hanem az állami gondoskodás elkényelmesítő hatása ellen irányult. A neokonzervatív szemlélet a tradíciókat leginkább, mint a gazdasági-társadalmi mechanizmusok hatékony működtetéséhez szükséges tényezőket tartotta számon. Kísérletet téve a hagyományok és a modernitás egyfajta egyeztetésére megőrizte a gazdasági növekedésbe vetett hitet, és elfogadta a fejlődés szükségességét, sőt a nyolcvanas évektől egyre inkább a legmodernebb csúcstechnikák alkalmazása mellett tört lándzsát. Magánéleti és kisközösségi szinten pedig egyfajta kulturális konzervativizmus jellemezte.

A világgazdaságban zajló globalizáció és struktúraváltás logikájának az elfogadása vezetett oda, hogy a neoliberális-neokonzervatív erők bizonyos fokú kompromisszumot kötöttek a technokratákkal, illetve a technokrata gondolkodásmóddal. Ezt példázza az is, hogy Niklas Luhmannt, aki a funkcionálisan differenciálódó társadalmi alrendszerek hatékonyságot és innovációs készséget gyarapító hatásait emelte ki társadalomelméletében, a hatvannyolcas diákok a polgári rend apologétájának tartották.

A neokonzervatív-neolibeláris erők súlyának megnövekedése a hetvenes évek végén elsősorban abból származott, hogy egyrészt nem szegültek ellen a gazdasági fejlődés legújabb tendenciáinak, másrészt felismerték a nyugati gazdaságokban meginduló decentralizációs hullámban rejlő lehetőségeket, és erre alapozva támadták a túlközpontosított és bürokratikus politikai mechanizmusokat. A neokonzervatív csoportok magukba szívták a „kolosszális kultuszát" (W. Röpke) bíráló vagy a „kicsi a szép" (E. F. Schumacher) jelszavát hangoztató modernitáskritikák bizonyos elemeit is. Az „információs korszakba" való átmenet egyes kedvező társadalmi hatásai – mint például a méretcsökkenés adta lehetőségek – nagyszabású pozitív víziókat rajzoltak fel a „látomásos konzervativizmus" (G. GERKEN: A 2000. ÉV..., 1993. p. 51., 230–232.) képviselői elé. A helyi, etnikai vagy kulturális kötődések fontosságának az elismerése pedig az ipari korszak uniformizáló törekvéseivel szemben jelentett alternatívát.

A hatvanas–hetvenes évek fordulójának társadalmi-politikai folyamatai tehát elsősorban az ipari civilizációval szemben megfogalmazott kritikák felerősödéséhez vezettek, ami az európai önértelmezés szerkezetében rejlő ellentmondások határozottabb kirajzolódását is maga után vonta. A növekedésorientált modellhez kapcsolódó társadalmi konszenzus felbomlása a szabadság és a szolidaritás dilemmáit termelte újra. A neokonzervatív tábor ebből a helyzetből úgy keresett kiutat, hogy kísérletet tett az individualista ethosz, a kisközösségi tradicionalizmus és „a modern utáni modern" gazdaságának szintézisére. A decentralizáció széles hulláma és a hagyományok egyfajta felértékelődése úgy tűnt, hogy kedvező lehetőséget kínál ehhez, de az európai társadalommodellre vonatkozó konszenzust mégsem sikerült helyreállítani. Ennek oka a gazdasági növekedés lelassulása mellett nem kis mértékben arra vezethető vissza, hogy a bezárkózó kulturális konzervativizmus és a laissez-faire sajátos együttélésére épülő neokonzervatív-neoliberális gondolkodásmód nem volt képes arra, hogy az egyéni szabadság mellé helyezze a társadalmi szolidaritás gondolatát. Másrészt a középjobb erők liberalizmusa a társadalomelvűség igazi perspektíváinak kiszélesítése helyett elsősorban a dereguláció, az adósságcsökkentések és a globalizáció diktálta intézkedések technokrata forgatókönyveiben merült ki. Végül a hatvanas évek vége óta nem sikerült konszenzust teremteni a növekedéspárti és a növekedést kritizáló csoportok között.

Az eurocentrikus világkép felbomlása 1.

A „developmentalizmus" és az „unilinearitás" kritikája

Amikor Immanuel Wallerstein megalkotta világrendszer-elméletét, egyik fontos célja volt, hogy kritikát gyakoroljon az „unilinearitás" és a „developmentalizmus" felett. Rajta kívül még számos társadalomtudós járt hasonló úton. A hetvenes évektől egyre határozottabban érezhetővé vált az eurocentrikus világkép e két fontos pillérének a meglazulása.

A növekedésbe vetett hit meggyengülése a developmentalizmus átértékeléséhez vezetett. A fejlődésgondolat védelmezőinek megfogyatkozását a Római Klub által felvetett gondolatok nagy hatása is jelezte. A növekedéskritikává alakuló modernitáskritikák számos elemzéssel szolgáltak a gazdasági fellendülés káros következményeiről. Rostow „önfenntartó növekedéssel" kapcsolatos nézeteit a „fenntartható fejlődés" gondolata váltotta fel. S bár a Római Klubhoz tartozó szakértők pesszimista előrejelzéseit azóta számos közgazdász korrigálta, felfogásuk mégis nagy mértékben átalakította a közgondolkodást.

A hetvenes évek jellemző vonása volt a társadalmi-gazdasági „haladás" szélesebb értelemben vett korlátainak a feltárása. J. Strasser a szociális állam határairól, F. Hirsch pedig a jólét társadalmi korlátairól értekezett. Strasser érvelése szerint az, „ahogy a megszokott szociális állam a társadalmi problémákat meghatározza, voltaképpen új társadalmi problémákat hoz létre." (R. DAHRENDORF: A MODERN..., 1994. p. 212.) Hirsch pedig azt vetette fel, hogy a növekedés anyagi és társadalmi oldala között ellentmondások feszülnek. Megítélése szerint minél nagyobb lesz az anyagi javak bősége, annál inkább előtérbe kerül a társadalmi státuszokért, pozíciókért vívott verseny (R. DAHDENDORF: A MODERN..., 1994. p. 205.).

A hetvenes évek társadalmainak többsége tehát leszámolt azzal a „modernség" társadalomfilozófiájára jellemző gondolattal, amely azt feltételezte, hogy a jóléti utópia a társadalmi haladásból eredően egyre közelebb kerülhet. A szkeptikus hangulatot a gazdasági recesszió következményei éltették.

A developmentalizmus felülvizsgálata az európai történetírásra is hatást gyakorolt. A szorgalmasan munkálkodó és egyre gyarapodó polgárság fokozatosan kiteljesedő „üdvtörténetét" mint a nyugati fejlődés sajátos vonását több vonatkozásban átértékelték. A társadalomtörténészek rámutattak arra, hogy a polgárság 19. századi előretörése korántsem volt egyértelmű, mások pedig felhívták a figyelmet az európai nemzetfogalom konstruált és apologetikus voltára. Ez a hangsúlyok lényeges megváltozását jelentette, hiszen az organikus nemzetfejlődés gondolata a polgári forradalmak óta az eurocentrikus történelemértelmezés egyik jellegzetes vonása volt. A nemzet ebben a szemléletben a becsületes munkája révén gyarapodó polgárság tevékenységének keretéül szolgált.

Világrendszer-elméletében a nemzetfogalom kritikáját alkotta meg Immanuel Wallerstein. Felvetette, hogy a nemzet létrejöttét az európai világgazdaságban megelőzte a 13–16. században fokozatosan kialakuló hatalmi képződmények (=államok) csoportja: „Mi volt az állam? Ebben a korszakban az uralkodó volt, akinek nevét dicsőítették, akinek fenségét védelmezték, aki lassanként eltávolodott alattvalóitól. És a bürokráca volt, amely most egy különös jellemvonásokkal és érdekekkel rendelkező jellegzetes társadalmi csoportosulásként alakul ki... Ezenkívül még különböző parlamenti testületekből is állt(...) Ez az állam olyan képződmény volt, amely Nyugat-Európában nem a 16. századból, hanem már a 13. századból származik. Yves Renouard kinyomozta, hogy azokat a határvonalakat, amelyek a mai napig maghatározzák Franciaország, Spanyolország és Anglia határait, miként fektették le – többé-kevésbé végérvényesen – egy 1212 és 1214 között lezajlott csatasorozatban. Inkább ezeknek a határoknak, mint bármi egyébnek... a bázisán fejlődött ki a későbbiekben a nemzeti érzés... Ebben a korszakban nemcsak a határvonalakat húzták meg, hanem – ami ennél fontosabb – eldöntötték, hogy legyenek határvonalak. Edouard Perroy ezt a nyugat-európai politikai struktúra »alapvető változásának« nevezte..." (I. WALLERSTEIN: A MODERN..., 1983. p. 45–47.)

Az eurocentrikus világképet érő másik kihívás az unilinearitás körüli kérdőjelekből eredt. A nyugat-európai társadalmak hetvenes évekbeli válságával párhuzamosan egyértelművé vált a japán „utolérési kapitalizmus" sikere. A délkelet-ázsiai országok modernizációja arra hívta fel a figyelmet, hogy az európaitól eltérő társadalmi struktúrákkal és hagyományokkal rendelkező országok is eljuthatnak a modern társadalmi berendezkedés megvalósításáig. Természetesen szertecágazó vita bontakozott ki arról, hogy az eredményes felzárkózás a kedvező világgazdasági feltételrendszernek, a pénzügyi segélyeknek, az ügyesen megválasztott intézményi megoldásoknak vagy a kulturális tradícióknak köszönhető-e (P. L. BERGER: A KAPITALISTA..., 1992. p. 223–247.). Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az euroamerikai térségen kívül egy új, hatalmas erőforrásokkal rendelkező gazdasági erőközpont keletkezett, ami a fejlődéstanulmányok számára is komoly elméleti kihívást jelent.

Az eurocentrikus világkép felbomlása 2.

A kulturális sokféleség és Európa egysége

Az európai önértelmezés második világháború után kialakult szerkezete elleni igazi kihívást a multikulturális szemléletmód térhódítása jelentette. A 20. századi nyugat-európai gondolkodás elsősorban a latin kereszténységből és annak társadalmi vonatkozásaiból – tehát egy társadalmi-kulturális tényező következményeiből – eredeztette egységét. Ez a nézőpont azonban nem volt azonos azzal a szociokulturális nézőponttal, ami – elsősorban az antropológia hatására – az elmúlt évtizedek társadalomtudományában mindinkább uralomra jutott.

Az önmagát egy nagy tradícióból felépítő európai önképpel szemben a helyi szinten kialakuló hagyományokra támaszkodó érvelések az utóbbi időben egyre nagyobb teret kaptak, és jelzésértékű, hogy a kelet-ázsiai kapitalizmust magyarázó elméletekben is megjelentek. A fejlődéskutatók a társadalmi változások okait keresve ma már nem Weber konfucianizmusra – Európában pedig a protestantizmusra – vonatkozó koncepcióját finomítják, hanem a különböző népi hagyományokra és szokásrendszerekre utalnak. A „kelet-ázsiai civilizáció... nagyon régóta kitermelte saját világiasságát, amely nagyon különbözik és másban gyökerezik, mint a Nyugaté, azonban indokolhat értékeket és magatartásokat, amelyek viszont a modern gazdasági racionalitásnak kedvezhetnek. Ezek között az értékek között van az igen fejlett gyakorlati és pragmatikus érzék, az élethez való inkább aktív, mint szemlélődő viszonyulás, élénk érdeklődés az anyagi dolgok iránt... Ezeket a vonásokat úgy lehet tekinteni a kínai civilizáción belüli minden nemzeti kultúrában, főleg a kínaiban, a japánban és a koreaiban ..., melyek altalajként szolgáltak ugyanebben a régióban minden »nagy tradíciónak«. Ebben az esetben a népi vallásosság elemzése fontosabb lehet ..., mint a nagy tradíciók.«„ (P. L. BERGER: A KAPITALISTA..., 1992. p. 235–236.)

A kelet-kapitalizmusok példájának felidézése az európai fejlődést illetően is szolgálhat tanulságokkal. Egyrészt láthatóvá válik, hogy a társadalomtudományokban kialakuló civilizációs szemléletmód nemcsak a keresztény kultúrájú Európa-kép számára jelent súlyos kihívást, hanem általában az eurocentrikus világkép elleni érvként is felhozható. Annak határozott hangsúlyozása, hogy igen különböző történeti helyzetekben egymástól igencsak eltérő hagyományok válhatnak a fejlődés lendítőerejévé, ahhoz az eredményhez vezetett, hogy nemcsak a nyugat-európai kereszténység lehet a modern társadalom kiindulópontja.

A „nagy tradíciók" és a modernizáció viszonyának átértékeléséhez a világrendszer-elméletek is hozzájárultak. Alternatív fejlődéselméletet teremtettek a rostowi paradigmához képest, Fernand Braudel pedig már a kultúra és a civilizáció kérdéseire is hangsúlyt helyezett. De a globális elméletek még megőrizték a „nagy elméletek" sajátosságait, amennyiben a társadalmi jelenségek átfogó magyarázatára törekedtek. A történettudomány és a társadalomtudományok részeredményei azonban már más irányba hatottak: a nyugat-európai térség egységéről alkotott kép a számtalan helyi, illetve regionális társadalmi-kulturális fejlődési változat feltérképezése révén egyre jobban széttöredezett. A társadalomtudományok és a történettudomány szemléletváltása és az elmúlt évtizedek társadalmi reálfolyamatai azonos irányba hatottak. A régiók jelentőségének felértékelődése a homogén nemzetállamiság mítoszát gyengítette meg, és politikai-társadalmi szinten emelte ki azt a kulturális sokféleséget, amit különböző tudományos diszciplínák mikrovizsgálatai is alátámasztottak.

Kultúra és modernizáció viszonya más vonatkozásban is átalakult. Az európai történetírásban a kultúrtörténészek sokáig a szekularizációs folyamat megragadására, a társadalomtörténészek pedig az indusztrializáció körüli „nagy átalakulás" kulcsfogalmainak kimunkálására helyezték a hangsúlyt. A „nagy átmenet" szemléletmódjával szemben megfogalmazott kritikák egyik jellegzetes példája Alan Macfarlane „Az angol individualizmus eredete" című műve. Eszerint Anglia társadalma már a 13. században kiépült piaci mechanizmusokkal rendelkezett, ahol a magántulajdon és az individualizmus uralkodó értékek voltak, így az ottani parasztársadalom természetes endogén bázisát jelentette egy későbbi kapitalista fejlődésnek. Érvelése komoly fejlődéselméleti következményekkel jár, mert amennyiben elfogadjuk téziseit, úgy azt is be kell látnunk, hogy az angol modernizáció későbbi lépcsőfokai nem adhatnak mintát más, „fejletlen országok" számára (A. MACFARLANE: AZ ANGOL..., 1993. p. 26–29.).

Macfarlane gondolatmenete is szoros kapcsolatot teremt a kultúra és a modernizáció fogalma között. A „nagy átalakulás" általános érvényének elutasítása a hagyományok és a modernitás között fennálló új típusú kapcsolat kialakulására utal. A kulcsszó: az endogén forrásokból táplálkozó modernizáció.

Az endogén források szerepének növekedése és a társadalomtudományok terminológiájára gyakorolt hatása a közelmúlt egyik jellegzetes tendenciája volt. Ennek a szemléletmódnak a fontossága a regionális kutatások példáján jól illusztrálható. A területi tudományokban is végbemenő paradigmaváltás az elmúlt másfél évtizedben oda vezetett, hogy a különböző regionális fejlesztési tervekben felértékelődött a helyi erőforrások szerepe. Ez a változás azzal is összefüggésben van, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek Nyugat-Európájában

néhány olyan regionális sikermodell jelent meg, amely elsősorban sajátos belső kulturális kapcsolatrendszerére és szociokulturális jellegzetességeire alapozta eredményeit. Ilyen volt az úgynevezett Harmadik Olaszország területe, ahol a vidéki és a városi tradíciók kedvező összhatása egy látványos fellendülés lehetőségét teremtette meg.

A helyi erőforrások – kultúrák, társadalmi kapcsolathálók – fontosságának felismerése oda vezetett, hogy elméleti szempontból „a régió fogalma egyfajta ismeretelméleti fejlődésen megy át. Mint ismeretes, a térbeli elemzések és a területi jogosítványok fejlesztésével kapcsolatos kutatások a régió egyediségét a konformitásra redukálták. ... A régió absztrakt, légüres térré válik, és megszűnik társadalmi formáció jellege. A periféria ... elveszti önazonosságát, és létét csupán a centrumhoz fűződő kapcsolata határozza meg. A neoklasszikus elméletben a térbeli alap végtelen számú pontot foglal magába, amelyek helyzetükben különböznek egymástól, és ezért relatív távolsággal jellemezhetők. A tér megosztott és felosztott, de sohasem ér el valódi regionalizációt. Az új térfelfogás a teret metaforává redukálja, a valós világ más szempontjaira helyezi a hangsúlyt, így a társadalmi folyamatok önmagukban léteznek, és a térbeli formációk csak eredményként vannak jelen... A regionális elemzés »legújabb« ismeretelméleti szintje ... a régiót a terület részének, a társadalom termékének tekinti, amelyet a terület saját reprodukciója érdekében hozott létre és szervezett meg." (S. CONTI: MÍTOSZ..., 1993. p. 285.) A térfelfogás átalakulása tehát azt jelzi, hogy a területi tudományok szemléletének a megváltozása a különböző formalizált eljárások mögül „felszabadította" a tradíciók világát, és ezzel új dimenziókat nyitott meg az elemzés számára.

A hagyományok szerepének felértékelődése és a társadalomtudományokban végbemenő paradigmaváltás hatásai tehát a kulturális sokféleség problémáira irányították a figyelmet, ami a homogén kulturális alapokkal rendelkező Európa képzetének a felbomlásához vezetett.

Összegzés

Az európai történeti és kulturális identitás alapvető toposzai a 20. század végére felbomlottak vagy felbomlóban vannak. A modernitás paradigmájához kapcsolódó eurocentrikus világkép a „modern kor" fokozatos letűnésével együtt kérdőjeleződött meg. Ezt a folyamatot a hatvanas évek második felétől érezhetővé váló civilizációs válságtünetek és a hetvenes évek gazdasági recessziója kísérte.

Az európai történetértelmezés számos alapvető kategóriája napjainkra mély átalakuláson ment keresztül. Nemcsak a fejlődéselvű gondolat, a homogén nemzetállam mítosza és a kereszténység révén egységes kultúrájú Európa képe kérdőjeleződött meg, hanem Nyugat-Európa mássága sem választható le már úgy a Keletről, ahogy azt számos gondolkodó hitte. A keleti kulturális hatások ugyanis folyamatosan jelen voltak az európai történelemben, és sokkal erősebbnek bizonyultak, mint ahogy azt a 19. századi Európa orientális elemektől megtisztított antikvitásképe feltételezte (L. GOLDNER: AZ EUROCENTRIZMUS..., ESZMÉLET, 21–22. p. 155–163.).

Mindez arra utal, hogy számos vonatkozásban le kell számolni az európai identitás egyik legfontosabb elemével, az eurocentrikus világképpel. A második világháború utáni európai önértelmezés még egy utolsó szintézist teremtve helyreállította az Európa-központú történetszemlélet érvényességét, de ennek a nézőpontnak a lehetőségei mára igencsak beszűkültek. Ez nem jelenti azt, hogy az európai önkép korábbi szerkezete teljesen felbomlott volna, de már hosszabb ideje egyfajta bénultság jellemző rá, ami egyrészt az elmúlt évtizedek nagy horderejű gazdasági-társadalmi változásaiból, másrészt a multikulturalizmus relativizáló hatásaiból és a kultúrkritikák felerősödéséből ered. Az európai önértelmezés korunkra jellemző töréseinek és kérdőjeleinek olcsó aktualizálásoktól mentes számbavétele ebben az összefüggésben nyeri el igazi jelentőségét.

Egy ilyen áttekintés során a neokonzervatív-neoliberális hullám hatásai kívánkoznak az első helyre, amely ugyan kísérletet tett a hagyományok és a modernség egyeztetésére, de nem volt képes megteremteni szabadság és szolidaritás összhangját. Az európai azonosságtudat megrendülése, ma úgy tűnik elsősorban ebből ered. Másodszor számot kell vetni azzal, hogy a decentralizáció tendenciája csak néhány civilizációs válságtünetet oldott fel, amit a gazdasági recesszió negatívumai bőségesen ellensúlyoztak. Harmadszor felbomlottak az európai történetértelmezés jellegzetes toposzai, a kulturális sokféleség hangsúlyozása pedig Európa civilizációs egységét kérdőjelezte meg. Végül és részben az előbbiek együttes hatására a technokrata tervek mellől lassanként eltűntek a nagyszabású pozitív víziók. Egy új Európának a gazdasági sikereken túl ezekre a problémákra is hiteles választ kell adnia, ha el akarja fogadtatni magát állampolgárai előtt.

Irodalom

Perry Anderson: Az abszolutista állam. Gondolat, Budapest, 1989.
Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Európa, Budapest, 1992.
Daniel Bell: The Cultural Contradictions of Capitalism. Basic Books, New York, 1976.
Peter L. Berger: A kapitalista forradalom. Gondolat, Budapest, 1992.
Jacob Burckhardt: A reneszánsz Itáliában. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1978.
Rémi Brague: Europe: La voie romaine. Critérion, Paris, 1992.
Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. 15–18. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Budapest, 1985.
Sergio Conti: Mítosz és valóság: a kisvállalatok szerepe az olasz területi fejlődésben. In: Régiók és városok az olasz modernizációban. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1993. p. 271–292.
Ralph Dahrendorf: A modern társadalmi konfliktus. Gondolat, Budapest, 1994.
Christopher Dawson: Európa születése. Atheneum kiadása, Budapest.
Norbert Elias: A civilizáció folyamata. Gondolat, Budapest, 1987.
Eötvös József: A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. 1–2. Magyar Helikon, Budapest, 1981.
Fehér Ferenc: A szocialista hagyományok és a liberté, égalité, fraternité szentháromsága. In: A modernitás ingája. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993. p. 145–156.
Felkai Gábor: Jürgen Habermas. Áron Kiadó, Budapest, 1993.
Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Gondolat, Budapest, 1990.
Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Európa, Budapest, 1994.
John Kenneth Galbraith: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.
Gazdag Ferenc: Európai integrációs intézmények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.
Gedeon Péter: Demokrácia és piacgazdaság I. In: Közgazdasági Szemle, XXIX. évfolyam, 1992. május, p. 401–424.
Henry George: Munka, hit és föld. XIII. Leó pápa enciklikájával. Gondolat, Budapest, 1991.
Gerd Gerken: A 2000. év trendjei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Magvető, Budapest, 1979.
Loren Goldner: Az eurocentrizmus és tükörképei. Posztmodernizmus kontra világtörténelem. In: Eszmélet, 21–22. p. 142–167.
Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
Jürgen Habermas: Válságtendenciák a kései kapitalizmusban. In: Válogatott tanulmányok, Atlantisz, Budapest, 1994. p. 59–139.
Jürgen Habermas: Egy befejezetlen projektum – a modern kor. In: A posztmodern állapot, Századvég Kiadó, Budapest, 1993. p. 151–178.
Oscar Halecki: Európa millenniuma. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
Hankiss Elemér: Válságban az európai civilizáció? In: Mozgó Világ, 1994. 9. p. 49–59.
Friedrich August von Hayek: A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.
Heller Ágnes–Fehér Ferenc: A modernitás ingája. In: A modernitás ingája, T-Twins Kiadó, 1993. p. 7–50.
Johan Huizinga: A középkor alkonya. Helikon Kiadó, Budapest, 1982.
J. Horváth Tamás: Harmadikutas volt-e Wilhelm Röpke? In: 2000, második évf. 5. sz., 1990. május, p. 11–14.
Mary Káldor–Miszlevitz Ferenc: Civilizációs válság. In: Európa csendes? Szakkollégiumi értesítő, 6. évfolyam, 1988. p. 9–18.
Karácsony András: Bevezetés a tudásszociológiába. Osiris – Századvég, Budapest, 1995.
Kiss J. László: A szuverenitás változó normái és fejlődése a nemzetközi kapcsolatokban: Területiség versus funkcionalizmus, állam versus nemzet. In: Szuverenitás és integráció, BIGIS Közlemények – BIGIS Papers 2., Budapest, 1994. p. 109–126.
Körösényi András: Liberális vagy konzervatív korszakváltás? Magvető, Budapest, 1989.
Hans Küng: Világvallások etikája. Egyházfórum – Budapest, 1994.
Jean-Francois Lyotard: A posztmodern állapot. In: A posztmodern állapot. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. p. 7–145.
Alan Macfarlane: Az angol individualizmus eredete. Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
Franklin Mendels: Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process. In: Journal of Economic History, 32., 1972. p. 241–261.
José Ortega y Gasset: A tömegek lázadása. Pont Könyvkereskedés, Budapest, 1995.
Riccardo Petrella: Europe between Competitive Innovation and New Social Contract. In: International Social Science Journal, 143., 1995., March, p. 11–23.
Pokol Béla: A szociológiaelmélet új útjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
Rostoványi Zsolt: Új világrend, avagy a „történelem vége"? A hegemón civilizációs projektum válsága. In: BIGIS Nemzetközi Tanulmányok. I. 1995. 1. p. 55–73.
Rostoványi Zsolt: A világrendszer kulturális-civilizációs megosztottsága. In: Valóság, 1994. 1. p. 1–15.
W. W. Rostow: A gazdasági növekedés szakaszai. In: Valóság, 1992. 12. p. 1–30.
Schöpflin György: A demokrácia esélyei. In: 2000, második évf. 6. sz., 1990. június, p. 5–10.
Ernst F. Schumacher: A kicsi szép. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. Robert Schuman: Európáért. Pannónia Könyvek, 1991.
Oswald Spengler: A Nyugat alkonya. Európa, Budapest, 1994.
Szabó Miklós: A liberalizmus elvi kérdései I–II. A klasszikus liberalizmus. A modern liberalizmus. In: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Atlantisz Program, 1989. p. 47–62.
Szabó Miklós: A „svéd modell" válsága. In: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Atlantisz Program, 1989. p. 75–86.
Szamuely László: Változó struktúra, változó ipari társadalom. KOPINT-DATORG RT., Budapest, 1992.
Richard M. Titmuss: Szociálpolitika és gazdasági haladás. In: A jóléti állam, T-Twins Kiadó, Budapest, 1991. p. 239–249.
Tomka Béla: A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet"-ig. In: Aetas 1993. 4. p. 92–112.
Ferdinand Tönnies: Közösség és társadalom. Gondolat, Budapest, 1983.
Vajda Mihály: A létező összeomlása. In: 2000, második évfolyam 10. sz., 1990. október, p. 11–16.
Vajda Mihály: Modernitás és liberalizmus. In: Liberalizmus egykor és ma. Századvég, 1991. 1. p. 62–67.
Immanuel Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Gondolat, Budapest, 1983.
Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Gondolat, Budapest, 1982.
Max Weber: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
Max Weber: Gazdaság és társadalom. 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.
Herman van der Wee: A lefékezett jólét. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.

Etnikai kisebbségek – politikai stratégiák a XX. században

Bárdi Nándor

A romániai Országos Magyar Párton belüli irányzatok (1922–1938)★ (vázlat)

1. *A korabeli sajtó és a diplomáciai háttéranyagok* az OMP-n kívüli – a román pártok képviseletében fellépő – magyar politikusokat nem tekintették a kisebbségi közélet részeseinek.[1] Az OMP-t konzervatív és baloldali részre különítették el.[2] Az úgynevezett konzervatív csoport tagjai az 1918 előtti történelmi Erdély Tisza-párti politikai elitjéből került ki. Véleményük szerint a politikai vezetésnek „nagy és középbirtokosság és az értelmiség, az úgynevezett történelmi osztályok kezeiben kell maradnia, mert ezekben van a legtöbb politikai képesség és nemzeti ellenálló erő. Az erdélyi magyar kisebbségi politikát nem lehet a többségében idegen eredetű – zsidó elemekkel nagyon túltelített s politikailag különben is gyenge városi polgárságra és a nemzeti öntudatában és politikai képességekben még fejletlen magyar nép tömegeire bízni, mert ezt nemzeti érzésében és törekvéseiben nagyon meggyöngíthetik a radikális és túlzóan demokratikus eszmék és vágyak."[3] Az elsősorban kolozsvári volt államigazgatási vezetőkből, illetve a Kolozs, Szolnok-Doboka, Alsófehér és Torda-Aranyos megyék nagybirtokosaiból létrejött csoporthoz 1922-ben csatlakozott a dicsőszentmártoni Gyárfás Elemér és a lugosi Jakabffy Elemér. Gyárfás révén a katolikus egyházon belül és az erdélyi magyar pénzügyi életben jutottak jelentős befolyáshoz, míg a *Magyar Kisebbség* című folyóirat szerkesztőjével a legtekintélyesebb, bánsági magyar politikus csatlakozott hozzájuk. A csoport meghatározó tagja, Grandpierre Emil irányította a békeszerződés aláírása előtt a magyar tisztviselők mozgalmát.[4] Ugyanezen személyek alkották a budapesti kormányzat által a romániai magyarság egyedüli képviselőiként elismert úgynevezett kolozsvári központot.[5] Az aktív közéleti tevékenységet követelő, későbbi balszárny nyomására ők indították meg a magyarság önszerveződését 1920 decemberében, a Magyar Szövetség létrehozásával.[6] Legfontosabb orgánumaik a húszas évek elején a korszerűtlenül szerkesztett Ellenzék című újság illetve a Brassóban szabadabb légkörben működő, több bukaresti információval rendelkező *Brassói Lapok* voltak.

A párt balszárnyát két külön társaságra osztották: a „magyar radikálisok" körére és a „pacifista, humanitárius és internacionalista gondolkodású" magyar zsidók, magyarországi emigráns újságírók csoportjára.[7] Az elsőként említettek gondolkodását a náluk jóval idősebb konzervatívokkal szemben már nem kizárólag a történeti és jogi műveltség határozta meg. „Az ifjabb nemzedék e részére igen nagy hatással volt az a tudományos irány, amelynek a Jászi Oszkár szellemi vezetése alatt álló „Huszadik Század" című folyóirat volt a képviselője. Ezek szellemi készletüket a XX. században fellendült szociológiai irodalom magyarra is lefordított műveiből szedték össze. A történelmi materializmusnak nevezett elmélet volt az a fáklya, amelynek világánál a társadalmi és nemzeti élet jelenségeit vizsgálat alá vették, kiegészítve a Marx-féle szociáldemokrácia elméletének tanulmányozásából merített radikalizmussal. E tanulmányaikból levont elvek és tételek alapján és segítségével gondolták végrehajthatónak a magyar társadalmi és politikai életnek általuk feltétlenül szükségesnek vélt mentől radikálisabb reformját. E nemzedéknek egyik legmarkánsabb reprezentánsa Paál Árpád. E csoportja a fiatalabb erdélyi magyar értelmiségnek a politikai radikalizmust erős magyar nemzeti érzéssel és fanatikus fajszeretettel egyesítette magában. Törekvésük a magyar radikalizmus egy nemének segítségével modernizálni a magyar politikát. Hasonló az irodalmi adizmushoz."[8] A balszárny másik része „mentalitásának egyik legjellemzőbb vonása a magyar történelmi osztályok, különösen az arisztokrácia és a katolikus papság ellen táplált ellenséges indulat. Miután a magyar polgári osztálynak úgy képzettségére, mint vagyonára és számára nézve a legerősebb rétegét alkotja, azt hiszi, ha demokratikus állami és társadalmi berendezkedést sikerül a szociáldemokrácia segítségével megvalósítani, a politikai vezetés és uralom teljesen az ő kezébe megy át s politikailag ő lesz az uralkodó réteg. E vágyakozás nem annyira a vagyonos iparos- és kereskedő zsidóságé, mint az úgynevezett vagyontalan zsidó értelmiségé".[9] Az elfogult korabeli jellemzés arra is jó volt, hogy a párton belüli mindenkori reformtörekvéseket (Kós Károlyék Magyar Néppárt-i kezdeményezéseit, Bernády elnökjelöltségének támogatását 1924-ben, a reformcsoport fellépését 1926–27-ben, a román–magyar hídverés 1932-es vitáját) a baloldaliság bélyegével lássák el, és a nemzeti egységre hivatkozva utasíthassák el a belső demokratikus törekvéseket. A húszas évek legszínvonalasabb erdélyi politikai napilapja, a Keleti Újság volt a fórumuk. Az ott dolgozó újságírók közül a „magyar radikálisok" csoportjához sorolták Paál Árpádot, Zágoni Istvánt, Sulyok Istvánt, Nyirő Józsefet, Kacsó Sándort, a másik körhöz az októbrista emigránsok, Ignotus, Szende Pál, Ágoston Péter, Dienes László, Kádár Imre tartoztak. A konzervatívnak nevezett irányzattól eltérő politikai álláspontjuk a következőkben foglalható össze. „A pártot szélesebb demokratikus alapon, különösebb súlyt helyezve a városi polgárságra és munkásságra, át kell szervezni, hogy benne a magyar kisebbség összes népi ereje sorompóba állíttassék az elnyomó román politikai rendszer ellen. Ennek a demokratikus új-

raszervezettségnek a pártvezetőségben a nagybirtokos elemnek, az arisztokráciának a vezetőségből való kiszorításában kell megnyilvánulnia. Az iskolapolitikát a laicitás elvére kell fektetni, ami azt jelenti, hogy a felekezeti oktatás helyébe a felekezet nélküli kisebbségi iskolát kell tenni. Az erdélyi zsidóságot meg kell tartani a magyar kultúra és a magyar politika eszméi és érzelmei körében, mert egy ilyen nagy számú értelmes és gazdaságilag erős népelemet nem taszíthat el magától az erdélyi magyarság."[10]

A két oldal, a húszas évek kulturális életében is elkülönült. A korabeli ismeretlen elemző szerint a „jobbszárny" szépirodalmi kiadványa a *Pásztortűz* (Reményik Sándor, Nyírő József, később György Lajos szerkesztésében) míg Paál Árpád a *Keleti Újság* melléklapjaként adta ki a *Napkeletet*. A hetilapok terén a kolozsvári pártvezetés köreihez tartozó Gyallay Domokos magyarországi támogatással jelentette meg a *Magyar Nép* című nagy példányszámban, széles körben terjesztett felvilágosító néplapját. A másik csoportosulás segítségével működött Benedek Elek szerkesztésében a *Vasárnapi Újság* . és a *Cimbora*.[11]

A két irányzat viszonyát alapvetően meghatározta, hogy az állandóan változó „balszárnynak" tekintett csoportosulások a vitákban a párttal való szakításig jutnak el, de külön párt alapítását nem kezdeményezik. Ennek oka egyrészt belső meggyőződésük: nem akartak lehetőséget teremteni a magyar politikai közösség stabilitásának megbontására. Másrészt tisztában voltak azzal, hogy a konzervatív történeti, nemzeti, sérelmi retorikát használó pártvezetés eszmevilága „sokkal közelebb állott és mélyebben gyökerezett az erdélyi magyarság pszichéjében, mint azok a rá nézve mégis csak idegen eszmék, gondolatok és érzések, amelyek a másik árnyalat ösztönzői és vezetői voltak."[12]

2. Ha a *politikai értékek és elképzelések* szerint különböztetünk meg irányzatokat az OMP-n belül, akkor az előbbiekben bemutatott korabeli csoportosítást lehet tovább pontosítani. A jobbszárny–balszárny korabeli megkülönböztetését tartalmában a passzivista – aktivista illetve a Magyar Szövetség, Magyar Nemzeti Párt és a Magyar Néppárt eltérő stratégiája is alátámasztja.[13] A felvidéki viszonyoktól eltérően Erdélyben a Kós Károly, Paál Árpád képviselte aktivizmus nem a mindenkori kormánnyal való együttműködést jelentette, hanem az imperiumváltással Romániához került magyarság önszerveződésének sürgetését, megmaradt intézményeinek megújítását.[14] Azt sem mondhatjuk, hogy Kós Károlyék kevésbé gondolkodtak volna „magyarként" mint Grandpierre Emil és eszmetársai. (De a jövő Magyarországát nem központosított államként, hanem a régiók együttműködése alapján képzelték el.) Az igazi különbség a kisebbségi magyarság mint önálló politikai közösség Románián belüli megszervezésében és politikai stratégiájában volt. A trianoni békeszerződés magyarországi ratifikálása után (1920. november 20.) a tisztviselői mozgalom vezetői decemberben Kolozsváron megbeszélést tartottak az új helyzetbe került magyarság megszervezéséről. Kiindulópontjuk a párizsi kisebbségvédelmi szerződés volt. Ezt a szerződést úgy értelmezték, hogy óvatos megfogalmazása ellenére új közjogi (és nemzetközi jogi) személyiséget hozott létre, a *kisebbség* fogalmával mint a szerződésben megállapított kisebbségi jogok alanyát. A szerződésben meghatározott kisebbségi jogok (politikai, közigazgatási, egyházi és oktatási területen) elismerése és tiszteletben tartása pedig a Népszövetség ellenőrzése alá került. Ezért az Emberi Jogok Ligájához való kapcsolódást, illetve a pártszerveződést a bizonytalan politikai viszonyok miatt elvetve egy, a pártok felett álló szövetség létrehozása mellett döntöttek. Ez a szervezet magába foglalta volna a romániai magyarság egészét és mint közjogi személy képviselte volna a kisebbséget a közhatalom és a Népszövetség előtt.[15] A Magyar Szövetség kolozsvári tagozatának megalakítására 1921. január 9-én került sor. Ezt követően a kolozsvári vezetők és azok között akik pártot akartak alakítani, vita alakult ki és ennek következményeként jött létre a Magyar Néppárt. Grandpierre Emilék a kisebbségi autonómiát hangsúlyozták programjukban, Kósék programjának Erdély történelmi különállásából adódó autonómiája volt a központi gondolata; céljaikat önálló pártként, az Erdélyi Román Nemzeti Párttal és a német politikai szervezetekkel együttműködve kívánták elérni. Az aktivitás–passzivitás kérdése részben a parlamenti tevékenységben éleződött ki. Ezt a vitát a Magyar Szövetség betiltása, majd a választások idejére korlátozottan engedélyezett működési feltételei döntötték el a párttá alakulás javára. Az így 1922 decemberében létrejövő OMP-n belül épp a kisebbségi autonómia mellett síkraszálló, az „őrlő szú az idegen fában" politikai stratégia mellett érvelő úgynevezett kolozsvári, konzervatív csoport került meghatározó pozíciókba.

3. A magyar kisebbségi közéletet meghatározó eliten belül *területileg* is több csoportot lehet megkülönböztetni.

a) A legnagyobb befolyással a Grandpierre Emil, Ugron István, Bethlen György vezette kolozsvári, Kolozs, Szolnok-Doboka, Maros-Torda megyeiekből álló csoport rendelkezett. Bethlen György az OMP vezetőjeként a Kolozsváron működő elnöki titkárság munkatársaival[16] dolgozta ki a legfontosabb döntéseket.

b)A Kós Károly, Albrecht Lajos, Kecskeméthy István által meghatározott, a Magyar Néppárthoz kötődő csoportnak Kalotaszegen, és Kolozsváron a hóstáti földművesek között volt támogatói bázisa.

c) Külön politikai súllyal bírt Marosvásárhely és környéke. Egyrészt Bernády György pragmatikus, a Nemzeti Liberális Párthoz közelálló és Budapesten is jó kapcsolatokkal rendelkező személyisége miatt. Ide tartozott még gróf Teleki Artúr és gróf Toldalaghy Mihály is. Másrészt a városhoz és Marosvécshez kapcsolódott az *Erdélyi Helikon* írói köre, mely döntő hatással volt az erdélyi magyar kulturális élet megújítására.

d) A Székelyföldnek valóságos politikai súlya csak annyiban volt, hogy a választások során itt remélhetett az OMP legbiztosabban parlamenti helyeket. A csíkszeredai Pál Gábor, a brassói Szele Béla, a háromszéki báró Szentkereszthy Béla, a székelyudvarhelyi Sebes János majd Jodál Gábor, mint parlamenti képviselők Bethlen György pártelnök köréhez tartoztak, és nem volt döntő szavuk a párt ügyeibe.

g) A Partiumban és a Bánságban a történelmi Erdélytől eltérő társadalmi, kulturális, gazdasági és etnikai adottságok miatt a magyarság politikai élete is másként szerveződött. Az ostromállapot miatt 1922–23-ig erről a vidékről nemigen utazhattak a kolozsvári rendezvényekre. A terület jelentős részén magyar közélet csak a románság által körülvett városokban folyt (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Szatmár Máramarossziget). Az itt lévő nagybirtokok, igazi latifundiumok tulajdonosai között sok volt a nem magyar származású, de az itt élő magyar arisztokraták is igen távol álltak a magyarság nemzeti törekvéseitől. A bihari és szatmári középbirtokosság (mely a világháború előtt fontos szerepet játszott Magyarország politikai életében) a földreform következtében meggyengült és további retorzióktól félve senki sem merte vállalni a helyi magyarság vezetését. Akiknek pedig Magyarországon is volt birtokuk, jórészt repatriáltak. A húszas évek elején a magyarság politikai elképzeléseit a helyi sajtó fogalmazta meg. Ez a sajtó, melyet jórészt szocialista vagy polgári radikális, zsidó származású újságírók írtak az előbbiekben már körülírt balszárny világképét közvetítették. Az OMP-n belüli reformtörekvések mindig számos támogatóra találtak a fent említett városokban. Például 1924-ben az OMP új elnökének megválasztásakor az itteni sajtó egyértelműen Bernády Györgyöt, Marosvásárhely modernizálóját támogatta Ugron Istvánnal a kolozsvári vezetés jelöltjével szemben. Az OMP a Bánságban 1923-tól kezdve Jakabffy Elemér integrativ szerepére építhetett. Ő szervezte meg temesvári központtal az OMP leghatékonyabban működő tagozatát.[17] A másik kulcsfigura Hegedűs Nándor nagyváradi újságíró volt aki a húszas évek végétől az OMP parlamenti képviselőjeként képviselte a párton belül a nagyváradi polgárság érdekeit.[18] A régió októbrista-polgári radikálisnak tekintett sajtójának ellensúlyozására hozták létre a nagyváradi-szatmári katolikus püspökség támogatásával 1931-ben az *Erdélyi Lapok* című napilapot.

e) A regáti magyarságnak társadalmi összetétele miatt sem volt súlya a kisebbségi közéletben. Ellenben a bukaresti kijárások, kapcsolatok fontosak voltak a magyarság érdekérvényesítése szempontjából. Tőkés Ernő református esperes 1922-től működtetett segélyirodát Bukarestben, melyet a magyar konzulátuson támogatott illetve itt intézték a földreformmal kapcsolatos kérvények fordítását beadását.[19] Tőkés rendkívül jó udvari kapcsolatokkal rendelkezett és magyar ügyvédek, birtokosok, politikusok a húszas évek első felében rajta keresztül juthattak bukaresti politikusok közelébe. Ugyanez adta Zombory László katolikus lelkész, a királyi család gyóntatópapjának, a Katolikus Népszövetség megszervezőjének is a közéleti súlyát.[20] Mindketten többször konfliktusba kerültek az OMP vezetésével az udvarhoz és a kormányhoz fűződő lojalitásuk miatt. Igy félig-meddig megbízhatatlan filorománoknak számítottak az OMP bukaresti irodájának létrehozása után (1926). Ekkortól az iroda vezetője Willer József volt, aki mint régi vármegyei tisztviselő szakszerűen szervezte a magyar ügyek bukaresti intézését.[21]

4. A romániai magyarság különböző kisebbségpolitikai irányultságait Mikó Imre összefoglaló monográfiájában épp csak megemlíti, de a *Hitelben* közölt tanulmányában már részletesebben foglalkozott ezzel.[22] Az OMP-t a Magyar Népközösséggel összehasonlítva abban látja a nagy különbséget, hogy míg az előbbi a *politikai védekező harc*ra helyezte a hangsúlyt addig a Bánffy Miklós vezette szervezet a *népszervezést* tartotta legfontosabb feladatának. "A Magyar Párt abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan s ezért a magyarságnak hol aktív, hol passzív ellenállással ki kell tartania, amíg a megoldás kívülről megérkezik. A Magyar Népközösség alapgondolata az volt, hogy bármiként is alakuljon az új Európa, a magyarságnak minden eshetőségre fel kell készülnie s ezért a nép legszélesebb rétegeit a tízes rendszer segítségével szervezett egységbe kell tömöríteni."[23] A Magyar Népközösség programja azonban visszanyúlik a Kós Károly vezette kalotaszegi csoport, a Paál Árpád által képviselt radikális székely újságírói kör, a Krenner Miklós szervezte reform-csoport, a harmincas évek falukutató egyetemista mozgalmának, a Szász Pál vezette Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület elképzeléseihez és a Vásárhelyi Találkozón megfogalmazott célítüzésekhez.[24] A régi politikai elit úgy gondolta, hogy a területi integritás elvesztése után a magyarság társadalmi és kulturális integritását kell megőrizni.[25] Ennek érdekében az értékeket és az erdélyi társadalmi viszonyokat konzerválva ki kell várni a nemzetközi viszonyok megváltozását amíg a megoldás kívülről megérkezik. Ezzel szemben az 1918-ban feltűnt fiatalabb nemzedék, illetve a politikai szocializációját már kisebbségiként megélt, a század első évtizedében született értelmiségiek úgy vélték, hogy a romániai magyar társadalom belső megújulásra szorul s ennek révén olyan erős saját intézményrendszert kell kiépíteni, amely megfelelő módon tud reagálni a többségi román társadalom nemzetépítési és modernizációs kihívásaira. Ez utóbbi szemlélet képviselői, – nevezzük őket balszárnynak, aktivistának, reformistáknak, fiataloknak, transzilvanistáknak – sorozatosan konfliktushelyzetbe kerültek az OMP-vel. Ezek a viták a román politikai élethez való viszonyra vonatkoztak (együttműködni, de kivel?) vagy a pártvezetés és a társadalom széles rétegeinek kapcsolatát hiányolták. A felmerülő konfliktusoknak többféle következménye volt.

a) A pártvezetéssel való elégedetlenségen túl a román pártokhoz fűződő viszony volt a közvetlen kiváltó oka Bernády György és Kós Károly *pártelhagyásának*.[26]

b) Az 1924-es brassói kongresszus előtti politikai kudarc[27], a *Keleti Újságtól* történt elszakadás, majd az új független politikai napilap, az *Újság* csődje (1927), képviselői helyének elvesztése (1928) után Paál Árpád egzisztenciális gondokkal küzdve *visszavonul a közélettől*, és egy korszakos váltás után (polgári radikális újságíróból – jobboldali, katolikus lap főszerkesztője lesz) csak közírással foglalkozott.[28] Ugyanez történt Krenner Miklóssal, aki az OMP demokratizálására létrehozott reformcsoport kudarca után(1927) még 1932-ben megpróbálkozik a román–magyar viszony új alapokra helyezésével. De a *Verjünk hidat* kezdeményezés visszautasításra talált Bethlen Györgynél.[29] Közben az erdélyi magyar középosztály számára ezek az újságírók naponkénti vezércikkeikkel adnak némi perspektívát és retorikai megerősítést. Szerepük egy virtuális világ megteremtésére szorul vissza, az elképzeléseik politikai megvalósítására már nincs lehetőségük.

c) A „védekezés" (egység) és az „építkezés" (teljesség) stratégiák viszonya Bánffy Miklós hazaköltözésével (1926) megváltozott. A volt magyar külügyminiszter feltehetően Bethlen István támogatásával tért vissza Erdélybe. Rövidesen megválasztották a titokban magyar állami ellenőrzés alatt álló Első Kolozsvári Hitelbank és Takarékpénztár igazgatótanácsának elnökévé és 1928–ban megszerzi az *Ellenzék* című napilap feletti ellenőrzést. Politikán kívüli tevékenysége révén fellendült az Erdélyi Szépműves Céh tevékenysége, megjelenik az *Erdélyi Helikon*, rendszeresen megrendezik a marosvécsi írótalálkozókat.[30] Bánffy jó kapcsolatokat alakított ki a királyi udvarban, az erdélyi kulturális életben a transzilvanisták, a szerves építkezést képviselők támogatója. A mögött, hogy az OMP-n kívül a kulturális életben fejtette ki aktivitását, a 10 évre vállalt politikai szilenciumon túl a budapesti szakértők és a kormányzat szemléletváltása állhat. A Jancsó Benedek vezette Népies Irodalmi Társaság Politikai Osztálya és a húszas évek közepétől a Gyallay Domokos és György Lajos irányította kolozsvári értelmiségi kör a cseh és a román nemzeti mozgalom tapasztalataiból kiindulva a kisebbségi reálpolitika elemző, szakértői hátterének létrehozásán fáradozott.[31] Bethlen István először 1924-ben majd 1926-ban került szembe az OMP vezetőivel, akik nem voltak hajlandók Bernády Györgyöt majd Teleki Artúrt elfogadni a párt elnökének. Helyettük Ugron Istvánt illetve Bethlen Györgyöt a Grandpierre vonal képviselőjét támogatták.[32] Mindez összekapcsolódik Bethlen harmincas évek elejére kialakuló autonóm Erdély elképzelésével.[33] Feltehetően ez áll Bánffy tevékenysége mögött. Tehát a magyar kormányzat egyszerre két politikai alternatívát is támogatott: Bethlen György védekező, egységőrző, kivárásos politikáját valamint Bánffy a kulturális, társadalmi kapcsolatépítését. Az OMP vezetése így abba a különös helyzetbe került, hogy a románokkal kiépítendő kapcsolatokra és a társadalom mindennapjaival, a kisegzisztenciákkal való törődésre a számukra legitimitást biztosító budapesti kormányzat, saját pártellenzékéhez hasonlóan, figyelmezteti. A párton kívüli társadalomépítő tevékenység kulcsfigurája a harmincas években Szász Pál, aki az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet a nagybirtokosok szervezetéből a kis és középbirtokosok gazdaságszervező és szakmai szervezetévé tette.[34] Ugyanekkor fellendült a magyar szövetkezeti mozgalom, megélénkültek a magyar lakta vidékeken a helyi társadalmi élet.

d) Az impériumváltás után Magyarországon és a határokon túlra került magyarság számára egyaránt használhatatlanná vált az addigi birodalmi tudathoz kötődő politikai /államnemzet felfogás. A fiatalabb értelmiségi korosztályok számára a nemzethez való tartozás tudata – kilépve a nemesi/úri középosztálybeli nemzetkategóriából – a társadalomismeret igényével, a nép felé fordulással párosult. Ez intézményesült a felvidéki cserkész regősjárásban majd a Sarló mozgalomban, a budapesti Bartha Miklós Társaságban, az erdélyi falukutatók mozgalmában. Az *Erdélyi Fiatalok* köre még a világnézeti semlegességet hirdetett. A nemzedék egy része a *Korunk* és a *Falvak Népe* révén a szociáldemokrata és kommunista mozgalomhoz csatlakozott.[35] Mások, a *Hitel* nemzedéke, komoly társadalomtudományi felkészültséggel az egyre feszültebb nemzetiségpolitikai viszonyok között a magyar kisebbségi intézményrendszer szerves megújítására törekedett. A csoport tagjai a harmincas évek második felében már pozíciókkal rendelkeztek az intézményrendszeren belül (Albrecht Dezső, Mikó Imre, Venczel József, Vita Sándor).[36] A romániai magyar nyilvánosságban a nemzedéki kérdés nem járt olyan jelentős töréssel mint a Felvidéken illetve sokkal nagyobb politikai súllyal rendelkeztek – saját közösségükön belül – mint a Márciusi Front köre. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy erre az évtizedre Romániában olyan kisebbségellenes légkör alakult ki, hogy nyilvánvaló volt: az OMP megosztása a közösség védtelenné válásával járt volna. (Szimbólikus értelemben: a nemzeti kisebbség elveszítené egyértelmű politikai reprezentációját, együvétartozásának politikai intézményesítettségét. Az érdekvédelem szempontjából: a megosztottság elvitte volna az energiák egy részét illetve a többségi hatalom manipulálhatná a konkurenseket, gyengítve ezzel az érdekvédelmi munka hatékonyságát.) Másrészt a „fiatalok" különösebb nehézség nélkül bekapcsolódhattak a társadalomszervező munkába. Önálló politikai törekvéseiket, ha azok nem közvetlenül az OMP ellen irányultak nem akadályozták. Ezt a helyzetet jól illusztrálja, hogy 1937-ben a Vásárhelyi Találkozó több határozati javaslatának kidolgozói néhány hónappal azelőtt az OMP kisebbségi szakosztályának ülésének tevékeny résztvevői voltak.[37]

Tehát a már kommunista orientációjú fiatal értelmiségiek kivételével az OMP (valamint a kapcsolódó intézmények egyházak, EMGE, EME) integrálni tudta a fiatalokat illetve olyan helyzet alakult ki, hogy a párt választói bázisát jelentősen gyengítő csoportoktól nem kellett tartani.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy miként tudta az 1918 előtti erdélyi magyar elit az új helyzetben is megőrizni vezető szerepét az impériumváltással létrejött kényszerközösségen belül, mint ennek az önálló politikai közösségnek integrálója és képviselője?

Mikó Imre szerint a húszas évek pártpolitikai vitái során (az elnökválasztás kérdése, a választási paktumok sorsa, a párt belső felépítése)" a közvélemény fokozatosan azok mellé állott, akiknek a kezében a politikai impérium volt s akik a román kormányzattal szemben erélyes hangon védelmükbe vették a magyarság nemzeti vagyonállagát. A magyar sérelmek hangoztatása Erdélyben mindig népszerűbb volt, mint az erdélyi összefogás nemzetek fölötti ábrándképe."[38] A húszas évek legelején a magyarországi kormányzati támogatással a Grandpierre-Ugron kialakította „nemzetkonzerváló" politika rendelkezett. Az ezzel szemben álló erők októbrizmusuk miatt a budapesti kormányzat előtt sem voltak szalonképesek. Román politikai szövetségesek hiányában önálló, sérelmi (jogsértések orvoslását kereső) politizálást folytató párt a választásokon nemzeti-sérelmi retorikával mindig a magyarság mint önálló politikai közösség képviselőjeként jelent meg. Bár a pártszervezetek legfeljebb csak a járási központokig épültek ki, de a közvéleményformálókon keresztül (papok, tanítók, helyi tekintélyek) a közösség minden eresztékét elérték, hiszen a közvetített propaganda kimondta saját sérelmeiket, megfogalmazta kétségbeesésüket, a magyarság megvallásának érezhették a pártot. A magyar választók nem pártprogramokra hanem saját politikai közösségük képviseletére (annak megtartására) szavaztak. Ennek a helyzetnek az integráló erejére jó példa az OMP-t kritizáló napilapok magatartása a választási kampány során: mindenkor felsorakoztak a pártvezetés mögé, megszűntek a bírálatok.

A romániai magyarság körében – miután a több mint 200. 000 repatriált jórészt a városi középosztályhoz tartozott – az erdélyi arisztokrácia rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel és társadalmi súllyal az OMP befolyásának biztosításához. A párt nagygyűlésein túl az erdélyi magyarság másik két „parlamentjében", a Római Katolikus Status Igazgatótanácsában és az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsában ugyanúgy döntő befolyással rendelkeztek, mint a legkiterjedtebb erdélyi magyar társadalmi szervezetekben, az egyházi nőszövetségekben és a Daloskörök Szövetségében.

Az OMP vezetéséhez tartozott három, a szűken vett kolozsvári körön kívüli nagy tekintéllyel rendelkező, integratív személyiség: Gyárfás Elemér, Jakabffy Elemér, Willer József. Ezek a politikusok egyszerre ápoltak jó kapcsolatokat a bukaresti román politikusokkal, a budapesti kormányzat képviselőivel és az erdélyi magyar közvéleményt is hatásosan tudták megszólítani. A pártvezetésen belüli vitáikat sohasem vitték a nyilvánosság elé, inkább személyes befolyásukkal próbálták az OMP körüli konfliktusokat kezelni.

5. Az eddig áttekintett törésvonalak az aktivizmus/passzivizmus kivételével a politikai közösség belső önrendelkezésére vonatkoztak. A kisebbségpolitika szempontjából azonban legalább ilyen fontos a közösség szuverenitásának, politikai mozgásterének behatárolása. Ebben az esetben, K. Lengyel Zsolt nyomán[39] a *két nemzetállami törekvéshez* (magyar, román) és az önálló erdélyi *regionális érdekek érvényesítéséhez kialakult viszonyt* kell megvizsgálnunk. Egyben arról is szó van, hogy a nemzetállami törekvésekkel (a terület birtoklása, a kisebbségi kérdés kezelése) szemben intézményesülhetnek-e egy multikulturális, saját történelemmel bíró régió érdekei.

a) Az OMP *budapesti kormányzathoz fűződő kapcsolatát* alapvetően két dolog határozta meg. Egyrészt Budapest – a húszas évek elején – maga döntötte el, hogy kit tekint a megfelelő tárgyalópartner Erdélyből. (Ez egyben a kiválasztottak politikai befolyását is megnövelte Erdélyben.) Másrészt ezt a kapcsolatot hivatalosan egyik fél sem vállalhatta, bár Bukarestben is tisztában voltak létezésével. Ezt a viszonyrendszert több időszakaszra oszthatjuk. Az első szakasz az OMP megalakulásáig tartott. Ebben az időszakban, a békeszerződés aláírásáig Grandpierre vezetésével szervezték a tisztviselői fizetések szétosztását, információkkal látták el a magyarországi kormányt a kisebbségi sérelmekről, megszervezték az egyházi oktatási intézményrendszer anyaországi támogatását.[40] Az OMP megalakulása illetve a bukaresti nagykövetség létrehozása után, majd később a kolozsvári konzulátus felállításával[41] már nem csak a személyes találkozások működtették a kapcsolatrendszert hanem naponkénti érintkezések. A harmadik szakasz 1924-ben kezdődött mikor Bethlen István Bernády t elnökjelöltségének támogatásával szemben Ugron Istvánt választották a párt vezetőjévé. Ezt követte Bánffy Miklós hazatérése, majd a magyar miniszterelnök szándéka ellenére Bethlen György elnökké választása. A negyedik szakasz Bethlen István lemondása után következett be. Ettől kezdve inkább a mindenkori külügyminiszter foglalkozott a határon túli magyar pártok ügyeivel, s így a bukaresti nagykövetnek is nagyobb beleszólási lehetősége volt az OMP döntéseibe. A választási kampány jelentős összegeket igényelt, és ezt csak magyarországi segítséggel tudták előteremteni, a húszas években a paktumtárgyalások és bizonyos jelöltek indítása volt az a szint, ameddig a budapesti kormányzat (általában a bukaresti követ közreműködésével) beleszólt a pártvezetés döntéseibe.[42] A harmincas években megfigyelhető, hogy az egyre jobbra tolódó budapesti kormányoktól eltávolodtak az erdélyi vezető magyar politikusok (elsősorban Jakabffy Elemér és Hegedűs

Nándor). A magyarországi kormányzat véleményét azonban mindenkor „illetékes tényezőként" vették figyelembe.[43] Az eddig feltárt források alapján azt mondhatjuk, hogy 1922-ig Grandpierre Emil, majd azt követően Ugron István és Bernády György tartott kapcsolatot a Népies Irodalmi Társasággal, a Társadalmi Egyesületek Szövetségével, illetve a Miniszterelnöki Hivatallal. 1926-tól Bethlen György mellett Gyárfás Elemér és Jakabffy Elemér érintkezett leggyakrabban magyarországi kormányzati tényezőkkel.

Ha a tárgyalt viszonyrendszert az előbbieknél szélesebb értelemben vizsgáljuk, akkor az 1918 után bekövetkezett ideológiai, helyzettudatbeli szétfejlődésből kell kiindulni. Az első világháború előtti magyar politikai életet meghatározó Tisza-féle szabadelvűség képviselői az anyaországban és Erdélyben, az eltérő helyzetből adódóan különböző pályát futottak be. Magyarországon Bethlen stabilitásra törekvő politikájában élt tovább ez a hagyomány, mint a nemzeti középosztály pozícióinak megőrzése. Az erdélyi politikai elit, regionális politikai hatalmát elvesztve az értékőrzés ideológiájával a jogállamiságért, a társadalmi autonómiák tiszteletben tartásáért és egyéni jogegyenlőségért lépett fel (gyakran az erdélyi román politikusok első világháború előtti budapesti parlamenti érvelésével) az instabil romániai politikai állapotok között. Ebben a közegben az első világháború előtti sokat kárhozatott magyar álliberalizmus az európai normák megtestesítőjévé vált. Erre legjobb példa Jakabffy Elemér pályája, aki volt magyar parlamenti képviselőként régi értékeit megőrizve lépett fel kisebbségi politikusként a romániai szélsőségekkel szemben, s ezzel hiteles liberális politikussá vált. A romániai magyar szellemi életben pedig az új körülmények nem csak Budapest elvesztését hozták, hanem egyben azzal járt, hogy nem kellett az értelmiségnek 1918–19-es magatartásáért bűnhődnie, szégyenkeznie: a századforduló magyar progressziója e tehertétel nélkül élhetett tovább Erdélyben. Az előbbiekből adódóan az erdélyi magyar politikai illetve kulturális élet nem fogadta el kritikátlanul az anyaországi Horthy rendszert. A politikai életben ez a hangzatos revíziós propagandával szembeni ellenérzésben és a zsidókérdés másként kezelésében jelentkezett. A kisebbségi sorba jutott magyarság vezetői hatalomnélküliségük, politikai helyzetükből adódó széles érdekképviseleti munkájuk és az erdélyi demokratikus egyházi hagyományok miatt idegenkedve néztek a rendi-neobarokk Magyarországra. Közben a magyar politikai nemzet részének tekintették magukat és az anyaországhoz való kapcsolatuk soha nem vált kérdésessé. A szellemi életben a Horthy rendszer kritikája élesebben jelentkezett. A transzilvanizmus egyik gyökere is erre a viszonyra vezethető vissza. Ezért a korabeli Magyarországról nézve az erdélyi magyar polgárságot és értelmiséget általánosságban baloldalinak tekintették. Miközben a romániai magyarság egyrészt mentes volt bizonyos tehertételektől (a Tanácsköztársaság emléke, a kettős társadalom következményei, a neo-barokk világ) másrészt az új helyzetben, hatalmon kívüliként újra kellett fogalmazni politikai értékrendjét és ezáltal az OMP és a magyar közvélemény is szociálisan sokkal érzékenyebb volt mint az anyaország politikai élete.

b) A Bukaresttel, illetve a román pártokkal kialakított viszony a budapesti kapcsolatokkal ellentétben ténylegesen megosztotta a politikai elitet. A liberális párt felé orientálódtak az úgynevezett „renegátok", akik e román párt jelöltjeiként indultak magyar lakta településeken (Kiss Géza, Makkai Domokos, Réti Imre, Szőcs Géza,). Abból kiindulva, hogy a balkáni viszonyok között a mindenkori hatalommal kell megkötni a kompromisszumokat, az OMP-n belül 1922-től kezdve a liberális párti szövetségkeresés híve volt Bernády György.[44] Ugyanakkor képviselőtársa Sándor József a Maniu vezette Erdélyi Nemzeti Párttal, majd 1926-tól Parasztpárttal szeretett volna együttműködni a közös erdélyi érdekek képviselve. Ugyancsak Maniuban látta a legjobb szövetségest Kós Károly, aki a regionalizmusuk mellett, a parasztpárti demokráciában bizakodott. A legkomolyabb szövetség mégis az Avarescu – Goga vezette Néppárttal alakult ki, melynek létrehozásában Gyárfás Elemérnek volt meghatározó szerepe.[45] A királyi udvarral a protokoláris alkalmakon túl Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspök illetve Bánffy Miklós épített ki jó kapcsolatokat. Ugyanakkor nem elhanyagolható Zombory László és Tőkés Ernő bukaresti kijáró szerepe sem, de nekik nem volt hatásuk az OMP döntéseire.

c) Ebben a megközelítésben a legbonyolultabb kérdés az *önálló erdélyi érdekek védelmének* problémája. A transzilvanizmus körüli (politikai) viták kulcskérdése, hogy talál-e a magyarság hiteles partnert a többségi nemzet részéről a közös erdélyi érdekek képviseletéhez. (Ekkor lett volna arra lehetőség, hogy a magyarság elfogadva egy alternatívát beilleszkedjék „a román demokrácia népi keretei közé". Ennek hiányában a kényszerközösség mint önálló politikai közösség kötött időleges kompromisszumot az adott helyzettel.) Erdély valamiféle autonómiájának (belső önrendelkezésének), történelmi, társadalmi sajátosságai elismerésének kérdése az 1923-as egységesítésre törekvő alkotmány elfogadásával lekerült a napirendről.[46] Az 1925-ös, majd az 1929-es közigazgatási törvény pedig a életképes helyi önkormányzatok létrehozását épp a nem román elemek erdélyi városi túlsúlya miatt tette kérdésessé.[47] Az erdélyi románság önálló, regionális érdekeket képviselő politizálásának intézményesítettsége az Erdélyi Román Nemzeti Párt és a besszarábiai Parasztpárt fúziójával 1926-ban megszűnt, mivel Maniuéknak a liberálisokkal szemben országos programmal kellett fellépniük. De mindezeken túl a korszak erdélyi alaphelyzete sem tette lehetővé a regionális román – magyar összefogást: 1918 után a Magyarországtól Romániához került országrészben az adminisztratív, politikai uralmi szférában a románság került meghatározó pozícióba, viszont a gazdasági, társadalmi, kulturális életben továbbra is a magyar, német, zsidó népesség volt a domináns.[48] Ebből adódóan az erdélyi románság két fronton is harcolni

kényszerült. Egyrészt a történelmileg kialakult erdélyi gazdasági-társadalmi szerkezet megváltoztatását kívánta állami eszközökkel, másrészt a regáti kolonalizációs törekvésekkel szemben saját pozícióinak megvédése illetve megerősítése érdekében küzdött.[49]

* A közölt szöveg A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között című tanulmány első fejezete. Ez a tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen politikai értékek alapján és stratégiák szerint működött, a romániai magyarságot reprezentáló Országos Magyar Párt (OMP). Ebben az összefoglalóban a különböző értékek és törésvonalak mentén létrejött legfontosabb *irányzatokról* adok áttekintést. A dolgozat második, terjedelmi okoból nem közölhető része azokkal a pártpolitikai és társadalomszervezési *stratégiákkal* foglalkozik, amelyeket a *magyarság mint önálló politikai közösség* érdekeinek érvényesítésére alakítottak ki.

1 Gyárfás Elemér: A választások tanulságai , Magyar Országos Levéltár (MOL) K 64-1927-27-350, 21–23. f.

2 A korabeli diplomáciai jelentések általános szemléletét tükrözi: Jelentés az erdélyi Magyar Párt elnökválságáról, MOL K 64-1924-27-505, 23 f.

3 u. o. 13. f.

4 Gyárfás Elemér (1884–1945) kolozsvári, budapesti, párizsi tanulmányok után Erdélyben ügyvéd, 1917–18-ban Kis-Kükküllő megye főispánja majd a Nemzeti Tanács elnöke, 1921-ben a megyei Magyar Szövetség vezetője, 1922-től az OMP elnöki tanácsának tagja, 1923-tól az Erdélyi Bankszindikátus elnöke, 1926-tól Csík megye szenátora, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség alelnöke, az Erdélyi Római Katolikus Status igazgató-tanácsosa, majd 1933-tól világi elnöke. Fontosabb cikkgyűjteményei: Erdélyi problémák. Kolozsvár 1923., Egyenes úton. Dicsőszentmárton, 1926. Korabeli portréját adja Ligeti Ernő: Erdély vallatása. Kolozsvár , 1922. 18–21. o.; Jakabffy Elemér munkásságának összefoglalója és életrajzi kronológiája: Jakabffy Elemér: Nemzetiségpolitikai írások. Vál., bev. írta Balázs Sándor, Kriterion, Bukarest, 1993, 255 o.; Grandpierre Emil (1874–1937?) 1924 decemberében az OMP alelnökévé választják, de 1925 januárjában lemond erről és néhány hónap múlva elhagyta Erdélyt. Budapesten a Közigazgatási Bíróság döntőbírójaként dolgozott és a Népies Irodalmi Társaság Politikai Osztályának külső munkatársa volt. A tisztviselő mozgalomról K. Lengyel Zsolt: A keleti-Svájc koncepció és Erdély 1918–1919. Regio 1992. 1. sz. 77–89. o.

5 Bárdi Nándor: A Keleti Akció I. Regio, 1995. 3. sz. 90–93. o.

6 Történetét mindkét csoport megírta, a maga szemszögéből Grandpierre Emil: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig. Magyar Szemle, 1928. október 130–136. o.; Paál Árpád: A magyarság pártalakulásai. Napkelet, 1921. 22. sz. 1340–1343. o.

7 MOL K 64-1924-27-505. 17–21. f.

8 u. o. 17. f.

9 u. o. 18. f.

10 u. o. 19. f.

11 u. o. 20–22. f.

12 u. o. 22. f.

13 1921. január 09-én megalakult a Magyar Szövetség kolozsvári tagozata. Ugyanezen hónap végén jelent meg Kós Károly–Paál Árpád–Zágoni István Kiáltó szó című röpirata. Március–áprilisban a magyar egyházfők a király előtt hűségesküt tettek. A Magyar Szövetség előkészítése körüli nézetkülönbségek miatt 1921. június. 05-én Bánffyhunyadon Kós Károly és Albrecht Lajos népgyűlés keretében megalakította a Magyar Néppártot. Ez munkára sarkalta a paszívistának, konzervatívnak tekintett Grandpierre csoportot. Így báró Jósika Samu közvetítése nyomán július. 06-án megalakult a Magyar Szövetség. 1921. október. 30-án a kolozsvári prefektus felfüggesztette a szövetség működését. Ezt követően 1922. január. 15-én újra aktivizálja magát a Magyar Néppárt. Mivel márciusra választásokat írnak ki Kósék ellensúlyozására február. 12-én megalakult a Magyar Nemzeti Párt Grandpierre Emil vezetésével. A választásokon a két párt, Magyar Szövetségként együtt indult, majd a kormány megint betiltotta. 1922. augusztus 05-én a Magyar Nemzeti Párt nagygyűlése kimondta egyesülési szándékát a Néppárttal. Másnap a Magyar Szövetség tartott nagygyűlést új szervezeti szabályzatot elfogadva. Október végén (a koronázási ünnepségek után) a magyar kisebbség mint közjogi személyiség képviseletét vállaló, módosított szervezeti szabályzata miatt újra betiltják a MSZ működését. Ezt követően a Nemzeti Párt és a Néppárt belátva az egységes fellépés szükségességét 1922. december 28-án egyesült a romániai Országos Magyar Pártban.

14 Paál Árpád i. m.

15 Grandpierre Emil i. m.

16 Bethlen legközelebbi munkatársai Inczédy-Jocksman Ödön, Deák Gyula, Roth Hugo voltak. Mikó Imre: Huszonkét év. Stúdium, Budapest, 1941. 67. o.

17 Jakabffy Elemér–Páll György: A bánsági magyarság húsz éve Romániában. Studium, Budapest, 1939.

18 Hegedűs Nándor 1(884–1969), budapesti bölcsészeti tanulmányok befejezése után a Nagyvárad szerkesztőségében dolgozott. A Holnap Társaság alapító tagja. Az OMP Bihar megyei tagozatának alelnöke, 1928-tól parlamenti képviselő. Saját lapjában, a Nagyváradban éveken át írta a Megjegyzések című rovatában vezércikkeit. 1940–1941-ben jelentetett meg több cikkgyűjteményt saját írásaiból, Nagyváradon: Magyar harc a román parlamentben. (1940), Erdélyi levelek, Nincs béke igazság nélkül. (1941) Ligeti Ernő jellemzése: „A magyar parlamenti csoport a legtöbb esetben őt küldte ki élharcosnak. Hegedűs lelki alkata, gondolkodásmódja, politikai múltja – Tisza István politikájának árnyékában bontakozott ki közéleti és újságírói pályája – megfelelt annak a konzervatív és a kisebbségi korszakban mégis szabadelvű színeződésű ellenzékieskedésnek, amelyet a Magyar Párt testesített meg. A pártszervezkedésnek egyes hibáit ő is ismerte, de mert ezeken nem változtathatott és nagyon is jól tudta, hogy a reformcsoport kísérleteinek összeomlása után egyetlen garnitúra sincs, amely kisebbségi önvédelmet különbül csinálná, hűségesen vállalta, mire küldetett: az erdélyi magyarság nagy sérelmeit megvívni a Metropolita dombján álló törvényhozási házban. Fulmináns sikerei voltak." Súly alatt a pálma. Budapest, 1941, 187. o.

19 Tőkés Enő (1884– ?)1921-től bukaresti esperes. Egyházmegyéje az egész regátra, Bukovinára és Besszarábiára terjedt ki.

20 Zombory László (1887–?) Bécsben végzett teológiai tanulmányok után, az erdélyi püspök udvari káplánja, később a kolozsvári Marianum leánygimnázium tanára, majd az Erdélyi Katolikus Status ügyosztályi főnöke. Az impériumváltás után közel kerül bukaresti katolikus körökhöz. 1927-ben Cisar bukaresti érsek oldalkanonokjává nevezte ki. Működéséről részletesebb tájékoztatást ad Jakabffy Elemér: Lugostól Hátszegig című emlékiratában TLA Közép-Európa Intézet Könyvtára (TLA KEI Kv) Ms 1486/95. XI. rész 14–20. o.

21 Willer József (1884–1968?) Budapesti jogi és zenei tanulmányai befejezése után rövid ideig Kecskeméten hivatalnok majd színházi karmester volt. 1910-től Lugoson alispáni titkár, később városi tisztviselő, 1919-ben főjegyző és helyettes polgármester. Az impériumváltás után 1926-ig zenetanításból élt. 1925-ig a Lugosi Magyar Dal- és Zeneegylet karnagya, majd a brassói dalárdák diri-

gense. 1922-től Sulyok Istvánnal és Jakabffy Elemérrel a Magyar Kisebbség című lapot szerkesztette. 1926-ban és 1927-ben Csík megyében parlamenti képviselővé választják és ettől kezdve Bukarestben él (és ott is szervezett egy magyar dalárdát).

22 Erdélyi politika. Hitel, 1940–1941. 2. sz. ua. In. Hitel Kolozsvár 1935–1944. Vál. bev. írta Záhony Éva I. köt. 144–150. o.

23 u. o. 149. o.

24 Paál Árpád Újság-jának (1925–1927) tevékenységéről részletesen szól György Dénes emlékirataiban TLA KEI Kv. Ms 1891/96. 272–275. o., erre vonatkozó további források Paál Árpád kéziratos hagyatékában találhatók: Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Paál Árpád Kézirathagyatéka Ms 7651/ 206–227. tételek. A reformcsoportról, György Béla: Az ismeretlen Spectator. In: Krenner Miklós:Erdélyi út. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 1996. 9–23. o. Falukutatásról Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom. Erdélyi Múzeum 1935. 6. sz. 219–248. o. Az Erdélyi Fiatalok című folyóirat köréről ad elemzést Cseke Péter: Szellemi műhely – közéleti iskola. In. Erdélyi Fiatalok Dokumentumok,viták (1930–1940). Kriterion, Bukarest, 1986. 5–79. o. A Hitel körről Záhony Éva Bevezető tanulmány. i. m. 9–45. o. Demeter Béla – Venczel József: Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt. Budapest, 1940, 51 o. A vásárhelyi találkozó hivatalos jelentése. MOL K 467–9d.-7. 9–23. f. valamint Csatári Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. MTA Irodalomtörténeti Intézet Budapest, 1967. 143 o.

25 E revíziós stratégia összefoglalását adja Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. Magyar Szemle, 1927. szeptember, 50–57. o.

26 Az 1927 júliusi törvényhozási választásokra Bernády a Liberális Párttal kötendő választási szövetséget támogatta. De mivel Bratianuék a szavazatokért csak mandátumokat adtak volna és még ígéretet sem tettek a kisebbségi problémák orvoslására az OMP elutasította az együttműködést. Kós Károly a felújított Magyar Néppárt nevében kereste meg a Nemzeti Parasztpártot, de Maniu elutasította a szövetséget. Ezt követően mindketten kiléptek az OMP-ből. Gyárfás Elemér: A választások tanulságai. MOL K 64–1927–27–350. 19–21. f.

27 Báró Jósika Samu halála után az erdélyi magyar sajtó, a polgárság és a budapesti kormányzat is Bernády Györgyöt, Marosvásárhely volt polgármesterét látta volna szívesen az elnöki székben. A párt baloldala Paál vezetésével szintén támogatta, azonban a elnöki tanács ezt elutasította. Később Bernády visszavonta elnökjelöltségét. Jelentés az erdélyi Magyar Párt elnökválságáról. MOL K 64-11-1924-27-505. 8–12. f.

28 Paál István: Paál Árpád életrajzi adatai, munkahelyei, közírói munkássága, írói munkássága, életmű-bibliográfiája. PÁKH HRM Ms 7651/781:1–5.

29 Spectator: Verjünk hidat. Ellenzék, 1932. 01. 10.; Bethlen György gróf nyilatkozott. Keleti Újság 1932. 01. 17. Részletesebben: Balázs Sándor: Egy hídverési kísérlet tanulságokkal. Valóság 1987. 2. sz.

30 Gróf Bánffy Miklós (1873–1950) kolozsvári és budapesti jogi tanulmányai után parlamenti képviselő. 1906–1910 között Kolozs megye főispánja, 1912–1918 között a budapesti Nemzeti Színház és a Magyar Operaház intendánsa. 1921–22-ben külügyminiszter. 1926-ban hazatér Romániába 1938-ban a Magyar Népközösség vezetője lett. Hazatéréséről és fogadtatásáról: Ugron István levele ismeretlenhez. 1926. 04. MOL K 64-1926-27a-218. 3–10. f.; Bárdi Nándor: A Keleti Akció II. Regio, 1995. 4. sz. 12–15. o.

31 MOL K 437-1927-2-227. 14 f. (Tervvázlat a romániai viszonyok tanulmányozására.); Jelentés a Népies Irodalmi Társaság Politikai Osztályának 1926. évi működéséről. MOL K 28-426 (T-360/1927) 12–13. f.

32 Gyárfás Elemér: Az első kísérlet. Magyar Kisebbség 1937. 2. sz. 41–70. o., 3. sz. 77–99. o., 5–6. sz. 157–158. o.; Bernády György: Megjegyzések az „Első kísérlet"-hez. Magyar Kisebbség 1937. 9–10. sz. 245–257. o., 11. sz. 284–297. o.; Gyárfás Elemér: Válaszom Bernády György barátomnak. Magyar Kisebbség 1937. 13. sz. 362–364. o.; A bukaresti magyar nagykövetség titkárának jelentése, 1926. 04. 16. A Magyar Párt elnökségének betöltése. MOL K 64-1926-27a-218. 8 f.

33 Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In: Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport Évkönyve, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1987. 49–64. o.

34 Szász Pál(... ... .)Demeter Béla– Venczel József i. m.

35 Cseke Péter i. m. életrajzok: 368–373., az OMP-hez való viszonyról: Csapody Miklós: Egy nemzedék iskolája: az Erdélyi Fiatalok. Tiszatáj 1984. 7. sz. 42–54. o.

36 Az Erdélyi Fiatalok és a Hitel célkitűzéseiről viszonyukról, életrajzok: Záhony Éva i. m. 9–60. o

37 Többek között: Asztalos Sándor (a találkozó alelnöke), Gabányi Imre, Árvay Árpád, Albrecht Dezső, Atzél Ede báró. Magyar Kisebbség 1937. 17. sz. 443–453. o., a nagygyűlés korabeli értékelése: Becskey István: A Vásárhelyi Találkozó tanulságai. Magyar Kisebbség 1937. 20. sz. 533–535. o.

38 Mikó Imre: Erdélyi politika ... 146. o.

39 K. Lengyel Zsolt: Auf der Suche nach den Kompromiss: Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus: 1918–1928. Ungarisches Institut, München 1993. Studia Hungarica 41.

40 Bárdi Nándor i. m.

41 A képviseletet ideiglenes ügyvivőként. Hory András szervezte meg 1921. január 21-től június 5-ig ekkor a misszió átalakult követséggé. A kolozsvári konzulátus ... . Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte Pritz Pál, Gondolat, Budapest, 1987, 39–128. o.

42 MOL K 63,;K 64 bukaresti követségi anyagok választási, számjeltávírtarok választási időszakokban időszakokban.

43 A korabeli diplomáciai anyagok és Mikó monográfiája is ezt a kifejezést használja a magyarországi kapcsolat jelzésére (Pl. Mikó Huszonkét év... 43. o., 223. o.

44 Gyárfás Elemér: Első kísérlet, u. ő. A választások tanulságai...

45 Gyárfás Elemér: Első kísérlet...

46 Az alkotmány létrejötte körüli viták összefoglalását adja Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. ETI, Kolozsvár, 1944, 25–31. o.

47 Szász Zsombor:Erdély román közigazgatása. Magyar Szemle 1929. október, 160–166. o.; Bethlen György: A parlamenti csoport emlékirata a közigazgatási törvénytervezet kapcsán. Magyar Kisebbség 1929. 11. sz. 407–412.

48 Az erdélyi lakosságának 1930–ban 57,8% román, 24,4%-a magyar, 9,8%-a német, 3,2 %-a zsidó nemzetiségű volt. Városi lakosságának 37,9%-át adták a magyarok,15%-át a németek, 13%-át mások és ... ...-t a románság adta ... ... 1930-ban Erdély ipari foglalkozásokat űző lakosságának 40%-át, a kereskedelem és hitelélet 39,9%-a, a szabadfogalakozásuak 41,5%-át, mezőgazdasági (őstermelő) népességének 20,3%-át adták a magyarok. Opra Pál: Erdély lakosságának foglalkozások szerinti megoszlása. 10. o. TLA KEI Kv. Ms 1518/95.

49 Szász Zsombor: Erdély Romániában. Grill, Budapest, 1927. 306–319. o.; Maniu kormány kisebbségpolitikájáról: A Maniu kormány programjában a kisebbségi kérdés megoldását ígérte. MOL K 63-235-1929-27/4. 98–115. f.

MOLNÁR IMRE

A szlovákiai magyarság politikai stratégiái a két világháború között

Amikor 1920. november 13-án a magyar parlament ratifikálta a trianoni békediktátumot, Szent-Iványi József magyar képviselő a prágai parlamentben elmondott beszédében a következőket mondta: „Sohasem fogjuk elismerni, hogy csonka Magyarország nemzetgyűlése egyedül jogosult volt a ratifikálásra. A Magyarország testéről erőszakosan letört országrészeken lakó nép – az a nép, amelyet az elvakult hatalombírás önkénye áldozatul vetett oda – jogosult elsősorban sorsa felett intézkedni. Mi pedig ehhez a békéhez semmikor sem adtuk hozzájárulásunkat és semmikor sem fogjuk ezt megtenni. Mi legelemibb emberi jogainktól fosztattunk meg és semmikor sem fogunk sorsunk intézéséről lemondani. Mi ma egy nálunknál erősebb hatalom folytán a Csehszlovák Köztársaság polgárai vagyunk. Ezen a területen kell biztosítani létezésünket. Keresni akarom és fogom, miképp lehetne ezzel a reális gondolkozással megtalálni az önvédelem tisztességes útjait." Majd a csehszlovák hatalom felé címezve szavait így folytatta: „Önök ma nemzeti létezésünk és szabadságunk minden előfeltételét megtagadják. Én ennek dacára meg fogom kísérelni – a parlamentárisnak elfogadott eszközökkel – célt érni és magyarságunk szabadságát és feltétlen egyenjogúságát biztosítani. /.../ De legyenek elkészülve rá, hogyha mindezeket önök lehetetlenné teszik és eddigi politikájukat folytatják, nem fogok válogatni a fegyverekben." A felolvasott idézet minden szava külön elemzést érdemelne de enélkül is megállapíthatjuk, hogy Szent-Iványi József politikai nyilatkozata egyfajta előrevetített foglalata a két világháború közti felvidéki magyar politikai magatartásnak. Ez foglalat persze nem mentes az ellentmondásoktól. A Szent-Iványi magyar nyelvű beszédére éles elítélő szavú válasz érkezik Budapestről. A Csehszlovákiába szakított magyarság bizony az állami hűségeskü tömeges letételével bizony hozzájárulását adta a számtalan jelzővel illetett trianoni békéhez. Mit is tehetett volna mást? Szólhatnánk arról is, hogy alig telik el öt év és a „fegyverekben válogatni nem akaró" politikus már azon gondolkodik, hogy beálljon-e a csehszlovák kormányt támogató ún. aktivista politika szélárnyékába, hátat fordítva ám hangzatos de tulajdonképp eredménytelen ellenzéki politizálásnak. Mindezt természetesen népe szolgálatának érdekében tenné. Mindebből arra szeretnék már most rávilágítani, hogy a két világháború közti Csehszlovákiában nagyon nehezen fedezhető fel az a tudatos kisebbségpolitikai stratégia, amelyet mi mai szemmel szeretnénk beleképzelni a felvidéki magyar politikai pártok politikai döntéseibe, illetve a döntéseket megelőző cselekvéskényszereikbe. Mert mi másnak nevezhetnénk a kisebbségbe szakított magyarság politizálását, ha tetszik mind a mai napig, mint folyamati cselekvési-kényszerhelyzetnek? De nézzük e kényszerhelyzet adta valóság néhány összetevőjét.

1918. október 28-án a Csehszlovák Nemzeti Tanács elfogadta az első csehszlovák törvényt, amely az önálló csehszlovák állam megalakulását deklarálta. Két nappal később ugyan, de a túrócszentmártoni szlovák gyűlés is kimondta, hogy a szlovák nemzet „az egységes cseh-szlovák nemzet része". A több szempontból is vitatható megállapítás ellenére megalakult Csehszlovákia. Az 1910-es népszámlálás szerint a mai Szlovákiára számított területen 896 000 magyar nemzetiségű lakos élt. Az 1921-es csehszlovákiai népszámlálás szerint ugyanitt már csak 651 000-en.

1921-es népszámlálás adta csökkenés egyik oka, az uralkodó hatalom művelte népszámlálási manipulációkon túl – az volt, hogy a szlovák magyar nyelvhatár mentén élő kettős identitású népességcsoport nagy többséggel átsorolt a többségi nemzet oldalára. Az érintettek rövid időn belül tapasztalhatták, hogy ez az átsorolás kifejezett előnyökkel jár számukra. A népszámlálások idején magát magyarnak valló népesség, viszont kénytelen kelletlen együtt kellett hogy éljen a nemzetiség sorsból fakadó hátrányokkal. Elég csak olyan intézkedések következményeire gondolnunk mint pl. a csehszlovák államra való **hűségeskü kényszere**, vagy az a tény, hogy magyar nemzetiségű személyek **állami hivatali szolgálatba gyakorlatilag nem kerülhettek be.** Kezdetben szinte állandó nehézségek mutatkoztak az **állampolgársági kérelmek** ügyében is. Az elutasított kérelmek száma egyre nőtt, az állampolgárságot nem kapott egyéneket pedig bármelyik pillanatban **kiutasíthatták** az ország területéről. Ilyen helyzetben a **nemzetiség bevallása tulajdonképpen létkérdéssé** vált.

Nézzünk most meg a népszámlálás tényein kívül néhány konkrét rendeletet a köztársaság kialakulásának időszakából: Vavro Šrobárnak, Szlovákia teljhatalmú miniszterének 1919. augusztus 2-i 4397.sz. rendelete, mely szerint: „Oly egyének, kik 1914. aug. 1-jén nem bírtak illetőséggel Szlovákország mostani területén fekvő valamely községben, a Cseh-szlovák Köztársaság területét legkésőbb 1919 szept. végéig elhagyni tartoznak." E rendelet érvényességén nem változtatott a Csehszlovákia valamint a Szövetséges és Társult Hatalmak képviselői között Saint-Germain-en-Laye-ben aláírt a kisebbségvédelmi szerződés sem, amely a kisebbségek jogairól csak általánosságban szólt.

1920. február 29-én Csehszlovákia kinevezésen alapuló forradalmi nemzetgyűlése – amely kizárólag cseh és szlovák képviselőkből állt – elfogadta az ország alkotmányát. Az alkotmány részét képezte a **nyelvhasználati jog** alapelveiről 122.sz. alatt becikkelyezett törvény, mely szerint a nemzeti kisebbségek azokban a járásokban, bírósági kerületekben és törvényhatósági városokban használhatták anyanyelvüket, ahol számarányuk legalább a 20%-ot elérte. A nyelvhasználattal kapcsolatos jogszabályok végrehajtása azonban számos nehézségbe ütközött és állandó pontja volt a későbbiek során a csehszlovákiai magyar politikusok által összeállított nemzetiségi **sérelmek hosszú listáinak.**

. Az új állam **1920. évi alkotmánylevelének** VI. fejezete (Csehszlovákiának a szövetséges és társult főhatalmakkal kötött szerződése értelmében) biztosította a „nemzeti, vallásfelekezeti és a faji kisebbségek" védelmét: a törvény előtti egyenlőséget, a szabad nyelvhasználatot, az anyanyelvi oktatást. Az említett alkotmánylevél utolsó paragrafusának rendelkezése **bűncselekménynek nevezi és megtiltja az erőszakos elnemzetlenítést**. Ennek ellenére az új köztársaság keretébe került **nemzeti-etnikai kisebbségek száma** népszámlálásról népszámlálásra rohamosan **csökkenő** tendenciát mutatott. E tendencia alól kivételt képezett a két uralkodó nemzet, a **csehek** és a **szlovákok létszáma**, amely a legutóbbi népszámlálási adatok szerint az 1921-es adatokhoz viszonyítva erőteljesen **növekedett.**

1920. március 22-én a 210.sz. törvényben a csehszlovák nemzetgyűlés felhatalmazta a kormányt arra, hogy rendeleti úton zsupákat (megyéket) vonjon össze, szabályozza a szolgabírói járások területét és azok székhelyét: rendezett tanácsú városokat nagyközségekké, törvényhatósági jogú városokat pedig rendezett tanácsú városokká vagy nagyközségekké fokozzon le. Így kívánták elérni, hogy ott, ahol a fenti rendelkezések ezt lehetővé teszik, a **kisebbség aránya a kritikus 20% alá süllyedjen.** A húszas években végrehajtott **földreform** során a magyar kisebbség kisebb mértékben jutott földhöz, mint a szlovákok és csehek. A magyar többségű vidékekre szlovákokat és cseheket telepítettek tömegével. Tovább folyt kulturális intézmények, iskolák, egyetemek, színházak, stb. felszámolása is.

A magyar kisebbség azon tagjainak **állampolgárságát**, akik ezzel még nem rendelkeztek, de még mindig az országban tartózkodtak csak az **1926-ban** meghozott, Lex Dérer néven emlegetett alkotmánytörvény rendezte visszamenőleges hatállyal.

Leginkább e törvénynek köszönhető, hogy a Wilson által kidolgozott és a Csehszlovákiában élő kisebbségi vezetők, így a magyarok által is szorgalmazott önrendelkezési elvek a köztársaságban sosem válhattak a gyakorlatilag is megvalósuló demokratikus politika részévé. Azt is kijelenthetjük, hogy maga a demokrácia fogalma is erősen megkérdőjeleződött a magyar kisebbségek számára, hisz a fenti törvényi rendelkezések még inkább megerősítették benne azt az alapvető érzést, hogy a magyarságnak mint idegen országba szakadt kollektívumnak de egyénileg is az az érdeke, hogy minél hamarább visszakerüljön az anyaországhoz.

A magyarokat érintő törvények és rendeletek többségét akkor hozták, amikor a magyar kisebbség még nem rendelkezett politikai képviselettel vagy éppen csak a szerveződés stádiumában volt. Az Országos Keresztényszocialista Párt (az első időben Magyar-német Keresztényszocialista Párt) 1920. március 23-án tartotta alakuló kongresszusát Pozsonyban. A párt hű akart maradni a keresztényszocialista hagyományokhoz ezért kezdetben kitartóan ragaszkodott a nemzeti programtól mentes elvekhez, azaz az „őslakosság" minden nemzetisége számára egyformán követelte a vallásszabadság, a szociális ellátottság, a mezőgazdasági támogatás és a közéleti tisztaság jogát. A párt, nemzeti ideológiától mentes programját a későbbiek során feladta. A másik nagy ellenzéki magyar párt Országos Magyar Kisgazdapárt néven kezdte meg működését, s először Nagyatádi-féle magyarországi párt csehszlovákiai ágaként működött és csak 1920 elején mondta ki önállósulását. Ugyanekkor alakult meg kifejezetten nemzeti programmal a Magyar Nemzeti Párt is, amely „a magyarság érdekeinek védelmét és biztosítását", a köztársaság valamennyi nemzetének teljes egyenjogúságát tűzte ki célul. Programjában ezen túl a nemzeti kisebbségek önkormányzatának, a nyelvhasználati jognak, és a felekezeti autonómiának a követelése is megtalálható. 1925-től a nem túl nagy hatókörrel rendelkező Szlovenszkói Magyar Jogpártot is magába olvasztva Magyar Nemzeti Párt néven működött tovább. A két párt képviselőiből 1920. december 7-én Ó-Tátrafüreden megalakult a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottsága, majd 1922. február 4-én a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Központi Irodája. E politikai pártok országos hálózatának kiépülése, valódi érdekvédelmi munkájának beindulása azonban még hosszú időt vett igénybe.

„Minket nem kérdeztek meg arról milyen államban kívánunk élni. Megkérdezésünk nélkül döntöttek hovatartozásunkról, éppen ezért száz százalékig ragaszkodunk a minket természetes módon megillető jogainkhoz" – hangzott sokáig a két háború közti csehszlovákiai magyar kisebbségpolitikai érvelés legfőbb mondata. Ezt még hangsúlyosabbá tette az a tény, hogy az új ország területén alig akadt olyan magyar, aki a területrendezést tartós állapotnak vélte volna. „Úgy hittük az élet erősebb lesz mint az emberek önkényes döntése. Azt hittük, hogy a nagyhatalmak idővel belátják a gazdasági egységek szétdarabolásának értelmetlenségét és ez a felismerés a szerződés módosítására készteti majd őket." – írja visszaemlékezéseiben Esterházy Lujza.

A történtekről tudomást venni nem akaró közember ábrándozását arról, hogy a mai helyzet legfeljebb egy rossz állom, amely olyan hirtelen múlik el, ahogy jött, egy ideig a csehszlovákiai magyar politizálás is visszatükrözte. Ezt az ábrándot azonban az állami törvénykezés fentebb is említett gyors és hatékony rendelkezései kérlelhetetlenül szétszakították. „Magunkra maradtunk" – hangzik Fábry lakonikus összegzése erről az időszakról – és e felismerés tökéletes summázata a külhatalmi segítség nemlétezését (itt elsősorban a nagyhatalmakról van szó) egyre jobban felismerő csehszlovákiai magyar politizálásnak is. Ebben a helyzetben „időre volt szükség, hogy a nemzeti kisebbséggé vált felvidéki magyarság némiképp felocsúdjon az új viszonyok között és a passzív csodavárásból kiemelkedve keresni kezdje megmaradásának, gazdasági, kulturális, nyelvi és nemzeti jogai védelmének, valamint politikai törekvései realizálásának járható útjait" – írja a korszakot elemző tanulmányában Popély Gyula. 16/ Ez a korszak Szvatkó Pál szerint az 1918–1925 közti időszaknak felel meg. Nagyjából erre az időszakra tehetjük a „szlovenszkói" magyarság politikai életének megszerveződését és ezzel párhuzamosan a csehszlovákiai magyar identitás kialakulásának kezdetét is.

A helybenmaradás, a passzív rezisztencia, az ebből fokozatosan kibontakozó, az érdekvédelem szükségességét felismerő ellenzéki politizálást, önálló döntések által közvetve elindított tudatos politizálás követte. Közismertek Szüllő Gézának, az első csehszlovákiai magyar politikusnemzedék tagjának: „Mi nem csehszlovákiai magyarként kívántunk politizálni, hanem magyarként akartunk politizálni Csehszlovákiában." Nyilvánvaló, hogy vele összhangban sok kortársa véleménye is az volt, hogy a „csehszlovákiai magyar" kifejezés értékszemléletében is valamiféle negatív tartalmat, egyfajta degradációt jelentett a magát, kultúrájával és hagyományaival együtt „érintetlenül" megőrző „tősgyökeres magyarral" szemben. A történelmi fejlődés és az idő – tegyük hozzá, hogy túlnyomórészt – nem ezt a nemzedéket igazolta, hanem sokkal inkább az utána következő „csehszlovákiai magyarként" aposztrofált generációt.

A húszas évek végén, a harmincas évek elején színre lépő második nemzedék a csehszlovák polgári demokrácia és jogállamiság biztosította korlátozott lehetőségeket kihasználva, próbált meg pozitív színezetet teremteni a kisebbségi magyarság életstratégiájának. Ők már a kisebbségi viszonyok közt nőttek és eszmélődtek fel, az őket ért veszteségen túltekintve minden területen egyfajta „kisebbségi heroizmus" felvállalásával (gondoljunk csak a Győri Dezső által megfogalmazott „kisebbségi géniusz" fogalmára) arra törekedtek, hogy az új állapotokat kiindulópontnak tekintsék és így próbálják sorsukat, jövőbeni lehetőségeiket értelmezni. „Verekedtünk, próbáltunk, igazságot ismertünk meg és tévedtünk, és élni akartunk a dátumok beteljesedéséig, s fenntartani addig egy nép eszméletét, tudatát, megalapozni öntudatát" – írja erről a generációról Jócsik Lajos. Ennek a részben ifjúsági mozgalmakra építő generációnak a politikai stratégiája nem minden ponton egyezett a magyar népcsoport érdekeit parlamentáris úton is érvényesíteni akaró csehszlovákiai magyar pártpolitikusi elit stratégiájával.

Mindkét nemzedékre érvényes tény volt, hogy olyan kérdésekkel találta magát szemben, melyekre a maga világnézetének megfelelő módon kellett választ adnia. Pl. azzal a ténnyel, hogy ezerévesnek hitt ősi kultúrájával olyan tálalásban találkozott a többségi propaganda felfogásában, hogy e kultúra másokat ezer évig elnyomó, kirabló, felforgató kultúraként volt ábrázolta, a kultúrát magáénak valló népesség pedig, horribile dictu, „ősellenségnek" nevezte – miként ezt a Csehszlovák Nemzeti Bizottság által kinevezett első ideiglenes szlovák kormány 1918. XI. 5-én fogalmazott első nyilatkozata is kimondta. Nem is szólva Beneš közkézen forgó hírhedt pamfletjéről a „Verjétek szét Ausztria-Magyarországot" c. műről és a hozzá hasonló tömegével megjelenő propaganda kiadványról.

A fentiekben említett folyamatok, a kulturálisan és politikailag is újfaja társadalmi környezet, korábban nem ismert tapasztalatok, új információk özönét jelentették és persze hatottak az új ország keretei közt kisebbségbe szorult magyarságra, ezen belül is annak nemzeti illetve politikai identitására. A szinte szemlátomásra lejátszódó asszimilációs és homogenizációs folyamatok (pl. az új telepesek betelepítése a színmagyar nyelvterületekre), a korábbi – tradicionálisnak is nevezhető – értékek felbomlása és az ezzel együttjáró „információrobbanás" a váratlanul kialakuló új élethelyzet kihívásai (a keresethez való jutás reményében tömegével meginduló elvándorlás, amelyet persze megelőzött a helyi tradicionális kis- és nagyipar bázisainak ellehetetlenítése, felszámolása), olyan politikai kategóriákkal leírható magatartás kirajzolódását jelentette a magyar kisebbség számára, amelyet egyértelműen azonosított a többségi társadalom értékrendjével és amellyel szemben tudatosan kialakíthatta saját *politikai identitását.* Ez a politikai öntudat természetes módon vállalta fel az autonóm érdekek egyértelmű és határozott artikulálásának és képviseletének feladatát. Talán ezzel magyarázható leginkább, hogy a két világháború közt a minimálisnál is kisebb tere volt a csehszlovákiai magyar kisebbségi népcsoport körében a kormánypolitikát kiszolgálni akaró, ún. aktivista politikának. A magyar népcsoport érdekképviseletének feladata szinte törvényszerűen hozza magával az ellenzéki magyar politika sarkalatos pontjának, az önrendelkezési jog gyakorlattá válásának követelését.

Az önrendelkezési jog, a Wilsoni elvek értelmében is olyan szabadságjognak volt tekinthető, amely célja egy-egy népcsoport történelmi, vallási és kulturális identitásának „hosszú távú biztosítása". Az önrendelkezési jog gyakorlati érvényesítése – amellyel e század folyamán sohasem rendelkezhettek magyar kisebbsé-

gek – talán az egyetlen kivezető úttá válhatott volna a közép-európai történelmi útvesztők teremtette „zsákutcás fejlődési" rendjéből.

A népcsoport érdekvédelmi lehetőségeit kereső magyar ellenzéki honatyák az 1920-as parlamenti választásokon a csehszlovák nemzetgyűlés tagjaiként szálltak síkra a magyar népcsoport jogaiért. „Őrszemei vagyunk népeink jogainak, szabadságának és igazának" – hirdette Jabloniczky János OKSZP képviselő a prágai parlamentben, ahol egyébként a Keresztényszocialista és kisgazdapárti magyar képviselők mellett a Magyar-Német Szociáldemokrata Párt két magyar képviselője valamint a kommunista párt magyar képviselője is határozott hangú felszólalásokkal vett részt a magyar népcsoport jogainak kivívásáért folytatott küzdelemben. Ez a küzdelem a prágai kormány keleti irányban *hegemónista politikája*, valamint a kisebbségi jogok rendezése területén fennálló *látszatdemokrácia* gyakorlata ellen folyt. A magyar képviselők által előadott parlamenti felszólalásoknak kezdettől fogva állandó témája lett a *nemzetiségi egyenjogúság*, valamint a *nemzeti önrendelkezési jog*nak mint „történelmi kiegyenlítődésnek" a követelése. A kormány részére rendszeres időközönként benyújtott kérés- és követeléslisták mellett a szlovákiai magyar politikusok állandó külügyi tevékenységet folytatva *Memorandumok* formájában vajmi kevés eredménnyel ugyan, de a Népszövetséghez is eljuttatták sérelmi listáikat. A követelések közt az első helyeken szereplő önredelkezési jog irányába vezető út megközelítéseként szerepelt az *autonómia* követelése, amely ugyan kezdettől fogva része volt a magyar pártok programjának de az első időszakban még nem jelentett egyet Szlovákia és Kárpátalja *területi autonómiájának* követelésével.

A Szlovákia és Kárpátalja egészére terjesztett területi autonómia követelése, amely egyébként szerves részét képezte Csehszlovákia megalapítása egyik fő dokumentumának a Pittsburgi szerződésnek, akkor került a magyar pártok stratégiai eszköztárába, amikor a szlovák autonómista törekvések politikai irányvonala megerősödött és 1922.ben a Hlinka-féle Néppárt kezdeményezésére a prágai parlamentben benyújtották a Szlovákiára és Ruszinszkóra vonatkozó autonómia-törvény javaslatát. A törvényjavaslat elfogadásának parlament általi sorozatos elutasítása miatt az ellenzéki magyar pártok nem tartották szükségesnek, hogy úgymond a szlovák követelést „überolva" saját autonómiakoncepciót terjesszenek a a parlament elé. Ilyen saját koncepcióval csupán a Magyar-Német Szociáldemokrata Párt rendelkezett, azonban ennek továbbfejlesztését megakadályozta a a párt beolvadása a csehszlovák Szociáldemokrata Pártba, amely köztudomásúan a kormányt támogató pártként működött. A beolvadás után a párt két magyar parlamenti képviselője – mivel nem volt hajlandó kormánypolitikát folytatni – átlépett az ellenzéki kommunista pártba. A két vezető magyar ellenzéki párt inkább a szlovák autonómia-javaslat magyar applikálhatóságára próbált külön változatokat kidolgozni, ezek a próbálkozások azonban épp az eredeti koncepció körüli állandó bizonytalanság miatt vesztették el jelentőségüket vagy megmaradtak a politikai vágyálmok szintjén.

Ettől fontosabb az, hogy az adott történelmi helyzet elvileg a szlovák és a magyar politikai törekvések közeledését is magával hozhatta volna. Az OKSZP, jóindulata és a szlovákok felé érzett lojalitása jeléül már az 1920-as választásokon a szlovák többségű választókerületekben, a Hlinka féle Szlovák Néppárt javára visszalépett jelölőlista állításától, annak ellenére, hogy a pártnak akkor még jelentős szlovák és német szárnya is volt. E gesztuson túl a csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok szinte egymással versengve fejtették ki pozitív véleményüket a szlovák–magyar együttélés ezeréves békés hagyományairól, a gazdaságilag egységes magyar–szlovák területekről, a geopolitikai egymásrautaltságról, stb.

A magyar kisebbségi vezetők által időről időre felröptetett megbékélési szólamok azonban szlovák oldalon mintha süket fülekre találtak volna. Legalábbis ezt bizonyítja, hogy a magyar kezdeményezésekre nemhogy pozitív jellegű visszajelzés és együttműködési hajlandóság nem mutatkozott a legnagyobb politikai erő, a „ludák", azaz a néppárti szlovákok részéről, de a beterjesztett autonómiatörvény sem tartalmazott egyetlen sort sem a nemzeti kisebbségek helyzetének megoldásáról. A „hlinkások" pártprogramjában ugyancsak hiába keresnénk a hiányosan meglévő csehszlovák alkotmány biztosította kisebbségi jogokhoz képest valami többletet. Épp ellenkezőleg, e pártprogram minden változatában a „kemény szlovák nemzeti vonal" jutott kifejezésre. Bár a magyar pártok elvárták volna, hogy az autonómia támogatásának fejébe a szlovákoktól is támogatást kapnak saját kisebbségi követeléseik kiharcolására, ez azonban egy-két ritka kivételtől eltekintve soha nem következett be. Igazi közeledés tehát a szlovák és a magyar politikai erők közt a két világháború közti Csehszlovákiában sohasem jött létre. Ennek egyik oka az volt, hogy a magyar pártok politikai vezetői nem egy esetben deklarálták, hogy számukra a „mesterségesen kialakított" csehszlovák államkeretben való politizálás legfeljebb a kényszer hatására bekövetkezett szükség adta erényként könyvelhető el, de mint Szent-Iványi József OKSZP képviselő mondotta, „Mi igenis, hisszük, bízunk benne, hogy a természetellenes, erőszakos államalkotás folytán elszakított magyarság vissza fog kerülni törzséhez". A szlovákság képviselői, egy elenyésző kisebbség kivételével nem kívántak visszakerülni ama „törzshöz", amelytől való elszakadásuk egyébként őket is legalább annyira meglepetésként érte, mint a magyarokat. Legfeljebb ők ezt a történelem adta lehetőséget kevésbé tragikus módon élték meg. Mi több, a Szent-Iványi által emlegetett visszakerülés perspektíváját, még akkor is, ha a magyar képviselő szavai szerint „ezt nem kell nekünk erőszakos fegyverekkel kiküz-

deni, mert ez a fejlődés természetes folyományaként fog egyszer bekövetkezni", a szlovákok egyre inkább a saját nemzeti érdekeik fenyegetéseként fogták fel.

Tegyük hozzá, hogy a cseh politikai propaganda a szlovák autonómista törekvések visszatartásának érdekében szívesen riogatta a szlovákokat a magyar veszéllyel, Csehszlovákia kettészakadásának esetére azzal, hogy Magyarország majd „véres terrorral" újra bekebelezi egész Szlovákiát. Ezen az sem változtatott, hogy a harmincas évek közepétől fogva időnként nyilvánosságra került olyan szlovák politikai nyilatkozat, amely a magyar kisebbségnek szólóan is „határozottan leszögezte, hogy az itt élő nemzetcsoportok teljes egyenjogúságot fognak élvezni". A magyar kisebbségi vezetők szlovákokkal szembeni bizalma ekkor már arra a történelmi tényre épült, hogy a Csehszlovák Köztársaság fennállásának kezdetétől fogva a magyarok a szlovákokkal együtt küzdöttek a szlovák autonómiáért.

A szlovák politikusok magyarokkal szembeni magatartásának alapállását egyértelműen Ferdinánd Ďurčanský, a későbbi önálló szlovák állam egyik fő korifeusa fogalmazta meg visszaemlékezésében: „...a szlovákok attól féltek, hogy az autonómiatörekvés a magyarok szemében egyet jelent majd a Magyarországhoz való visszatérésre mutató jellel. Ezért a magyarokkal való együttműködés ügyében leírtakat és elmondottakat részünkről (azaz a szlovák politikusok részéről – szerz.megj.) csupán a csehszlovák politikára gyakorolt nyomás eszközének lehet tekinteni".

Az OKSZP de az MNP program szerint is az autonómia megvalósulása egyet kell, hogy jelentsen a Szlovákiában élő szlovákok, magyarok, németek, rutének teljes jogegyenlőségével. A szlovák politikai vezetők nyilatkozataiból, pártprogramjaiból viszont korántsem az autonómia ilyen típusú értelmezése derült ki.

Kosík István kommunista magyar képviselő a prágai parlamentben élesen szembeszállt a magyar pártvezetők, köztük Esterházy autonómiával kapcsolatos optimizmusával. Kosík rámutatott, hogy „a szlovákok soha egy szóval sem biztosították a magyarok jogainak elismerését az autonómián belül. Ellenkezőleg, fő jelszavuk: »Na Slovensku po slovensky« (Szlovákiában szlovákul), azt mutatja, hogy még magyarul sem lesz jogunk beszélni. Másik jelszavuk pedig, a »Slovensko Slovákom« (Szlovákiát a szlovákoknak) azt jelenti, hogy a magyaroknak nincs helyük saját szülőföldjükön". Ebben az autonómiában „a magyaroknak semmilyen joguk nem lenne" – mutatott rá Kosík. Sajnos a történelem folyása a későbbiekben neki adott igazat.

Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy a kérdés, ti. hogy akarnak-e a szlovákok több jogot és „szabadabb nemzeti életet" biztosítani a magyaroknak, mint amennyit a prágai kormánytól kapnak, nemcsak Kosík István de minden magyar pártvezető számára kardinálissá vált. Hogy a magyar ellenzéki pártok mégis támogatták a szlovák autonómia követelést, annak okát három pontban foglalhatjuk össze.

1. A Hlinka féle Szlovák Néppárt keresztény elvekre alapozott ideológiája, amely valamiféle megegyezésre is alkalmat adó közös világnézet képzetét keltette a magyar pártvezetőkben. E vélemény hangoztatása, különösen az OKSZP vezetőire volt jellemző.

2. Az autonómia támogatása a magyarok számára a „jelen" mozdulni nem akaró helyzetéből valamilyen előre menekülés lehetőségét jelentette, ami magában hordozta a „mostaninál rosszabb már úgy sem lehet", sajnos ugyancsak alaptalan feltételezését is. Az autonómia-koncepció támogatása, a magyar pártok részére legtöbb esetben egyet jelentett a prágai kormány centralizmusa elleni ütőkártyával, amelyet mindig fel lehetett használni.

3. A nyilvánvaló szám-arányeltolódás amely szerint a szlovák autonómia megvalósulása esetén egyszerűen megnő a magyarság arányszáma és ezzel nyilván a politikai ereje és befolyása is.

A magyar pártoknak a szlovák autonómiát támogató törekvése találkozott a magyar kormány szándékával is. A magyar kormány hivatalosan meghirdetett revíziós politikája ui. – főleg a kezdeti időszakban – céljai megvalósításának egyik legnagyobb akadályát épp az egységes Csehszlovákia hosszú távú fennmaradásában látta. Ez persze nem azt jelentette, hogy a magyar pártok tevékenysége ebből kiindulva revizionista vagy irredenta tevékenység lett volna. Ellenkezőleg, szinte kínosan ügyeltek annak betartására, hogy tevékenységük soha ne lépjen túl az alkotmányosság kijelölte határokon. A két magyar ellenzéki párt 1936-os egyesülése után pl. az EMP politikai programja négy alappillére épült: 1. a nemzeti eszme, 2. a keresztény valláserkölcs, 3. a szociális igazság, 4. a demokrácia.

A magyarság számára Csehszlovákián belül még egy lehetséges partner maradt, ez pedig a németség, elsősorban is a szlovákiai németség volt. Mint említettük, az OKSZP-n belül nemcsak hogy létezett egy német szárny, (amely az országos 60 tagú pártvezetőségben 20 taggal képviseltette magát) de ezek a németek teljes mértékben szembehelyezkedtek a prágai centralizmus hegemón törekvéseivel és ezzel ellentétben támogatták a magyar pártok kisebbségi jogokat kivívni akaró törekvéseit. A szepességi németek szervezetlen tömegei ugyancsak a magyar pártokat támogatták szavazataikkal a csehszlovákiai választásokon. Ezt a magyar pártok egy-egy német nemzetiségű képviselő parlamentbe-juttatásával igyekeztek ellentételezni. E tendencia mindaddig megmarad, amíg a csehországi szudéta németek pártjai kormánytámogató politikát fejtettek ki a prágai kormányban illetve a parlamentben azonban később, amikor – főleg a nácik németországi megerősödésének hatására – a szudéta pártok is az ellenzéki politizálás talajára léptek, igyekeztek maguk mögött egy-

ségben felsorakoztatni a teljes csehszlovákiai németséget. Ez persze súlyosan sértette a Szlovákia területén politizáló 1935-től egységbe tömörülő EMP érdekeit, hisz a teljes német egység egyrészt szavazatvesztést jelentett a számukra, másrészt viszont magával hozta olyan agresszív kormányellenes politika szlovákiai érvényrejutását, amelynek támogatását a magyar pártvezetők, élükön Esterházyval soha nem voltak hajlandók sem támogatni sem felvállalni. Ezek a súlyos elvi ellentétek végül meghiúsították az ellenzéki pártok egységes autonómista koncepcióba való tömörülését, és bár névlegesen létrejött az ún. „autonómista front", tevőlegesen semmi szerepet nem játszott a csehszlovák állam belső válságának és az ezzel járó szétesési folyamatának az előidézésében.

A magyar népcsoport képviselői saját maguk döntöttek, több külső befolyás és elvárás ellenére 1938 júniusában, a szétesés előestéjén is, amidőn Hodza miniszterelnök a magyarok elképzeléséről tárgyalt az EMP tárgyaló delegációjával. Az akkor írásba foglalt nyilatkozat is e szavakkal kezdődött. „ Mi teljes nemzeti egyenrangúságot, nemzeti önkormányzatot követelünk és ezt a nemzeti önkormányzatot Szlovákiában Szlovákia, Kárpátalján pedig Kárpátalja területi önkormányzatában képzeljük el." A nyilatkozatban említett nemzeti önkormányzat, a magyarlakta területen a közigazgatást, a bíráskodást, a közművelődést, a népjólét és a közmunka ügyét kívánta a magyar önkormányzat, azaz mai szóhasználattal az autonómia hatáskörébe bevonni. Az események előrehaladtával az EMP 1938 szeptemberi deklarációjában sem az elszakadást, hanem azt követelte, hogy „adassék meg a lehetőség arra, hogy a magyar népcsoport népszavazással döntse el, miként kíván elhelyezkedni a közép-európai térségben".

A deklaráció ezekkel a szavakkal fejeződött be: „Mi magyarok ellene vagyunk minden olyan megoldásnak, amely az erőszak eszközével kívánja az új, becsületes élet alapjait lerakni. Meg vagyunk győződve, hogy nemzet és nemzet megértésének vannak más, békésebb eszközei. Az önrendelkezési jogot és a népszavazást ilyen eszköznek tekintjük."

A Cseh-Szlovákia-i magyarság azonban sem az egyik sem a másik eszközzel nem élhetett, sem 1938-ban sem később. Ennek tükrében összefoglalóan a következők mondhatók a a csehszlovákiai magyarság politikai magatartásának körülményeiről a két világháború közti időszakban:

1. A Wilson-i önrendelkezés elve sosem érvényesült a kisebbséget érintő hazai és nemzetközi joggyakorlatban.

2. A demokrácia elve csak erősen korlátozott mértékben érvényesült a kisebbségre vonatkozóan és ez visszavonhatatlanul együtt járt a másodosztályú állampolgárrá való degradálódás tényével.

3. Saját eszközei saját javai fölött szabadon nem rendelkezhetett, idegen testként szerepelt még saját ún. „köztes államában", azaz a lakóhelyét magában foglaló régióban is, állami kényszer és az érdekei ellen szolgáló állami fennhatóság alatt.

4. Az anyaország morális és/vagy anyagi támogatást biztosító háttere nélkül nem képzelhető el hosszabb távú megmaradási esélye saját szülőhelyén sem.

5. Ennek lelki összetevőjét alkotta az a tény, hogy a kisebbségi magyarság soha nem mondott le az anyaországhoz való visszatérés lehetőségéről. Esterházy az 1938 után Szlovákiában maradt magyarok közt végzett körutazásának tapasztalatait egyik levelében ezekkel a szavakkal foglalja össze: „Körutam tapasztalatai meggyőztek arról, hogy a magyar életerő változatlanul hat, a kitartás, fegyelem és bizakodás pedig még súlyosabb viszonyokon is át fogja menteni **a visszatérés reményét soha fel nem adó szlovákiai magyarságot".**

5. A kisebbségbe szakadt magyarság politikai stratégiáit, mindig vagy legtöbb esetben a saját életének, jövőjének veszélyeztetése elleni védekezés kényszere alakította illetve formálta.

SEBŐK LÁSZLÓ

A nemzetiségi statisztika módszertani problémái (Konferencia-előadás)

Előadásom alapkérdésével már nagyon sokan foglalkoztak: azzal, hogy a népszámlálások etnikai adat sorai mennyire írják le a tényleges arányokat, mennyire pontosak. A válasz eléggé nyilvánvaló: a pontosság, illetve valósághűség népszámlálásonként jelentős mértékben különbözik.

Először is le kell szögeznem, hogy e probléma térségünk sajátsága, a mi problémánk, hiszen Európa többi részén a népszámlálások alkalmával etnikai jellegű adatok megkérdezésére ritkán kerül sor, s akkor is egy egészen eltérő szemlélettől indíttatva. Például az Egyesült Királyságban elsősorban a színesbőrű bevándoroltak csoportosítása, Izraelben pedig a származási ország meghatározása a cél. Nem sokban hasonlít a térségünkben alkalmazott gyakorlatra Finnország, Svájc, Ausztria és Olaszország gyakorlata sem, ahol a mindennapokban leggyakrabban használt nyelvre kérdeznek. (Ausztriánál külön problémát okoz, hogy például 1991-ben a több, mint félmillió nem osztrák állampolgárt is összeírták, köztük a másfélszázezer szerb-horvát nyelvű menekültet is. Olaszországban nyelvhasználatot pedig csak néhány északi tartományban kérdeztek.) Térségünk országai között is találhatunk olyanokat, amiket mindenféle alaposabb vizsgálat alól ki kell vennünk, mert vagy csak nagyon régen kérdeztek és publikáltak etnikai népszámlálási adatokat (Lengyelország – 1946, Görögország –1951) vagy az általuk közölt adatok használhatósága és korrektsége megkérdőjelezhető. (Albániában 1989-re a több, mint hárommillió lakosból 58 ezer görög és összesen 6 ezer egyéb nemzetiségűt találtak. Bulgáriában a hivatalos álláspont szerint macedónok és pomákok nem léteznek – ezek szerintük mind bolgárok – így aztán évtizedek óta nem is írják őket össze, pedig számuk együttesen mintegy félmillió körül lehet.)[1]

Az etnikai jellegű népszámlálási adatok pontatlanságának kettős oka van, s ebből az egyik az összes általunk vizsgálható és hozzáférhető népszámlálásra áll – a merev egymeghatározású kategóriák (akár anyanyelvről, akár nemzetiségről van szó) a kettős, a többszörös, illetve a bizonytalan etnikai identitású népességet nem tudják még csak elfogadható módon sem leírni, márpedig térségünkben az ilyen népesség aránya és száma igen jelentős. Ezzel a kérdezési gyakorlattal nem tudunk mit kezdeni, miként azzal sem, ha a nemzeti kisebbségek tagjai nem merik bevallani az államnemzettől való különbözésüket. S itt már el is jutottunk a másik alapvető problémakörhöz, a népszámlálások alkalmával elkövetett szándékos torzításokhoz és a (nem mindig szándékos) egyéb torzulásokhoz. Valójában az ilyen jelenségek kategóriákba sorolása nem mindig egyértelmű, én mégis megpróbálom azokat csoportosítani.

1. Nyilvánvaló csalások

A durva csalás kategóriájába sorolható – véleményem szerint – az 1977-es romániai népszámlálásnak az a sajátos adatközlése, amikor az előzetesen publikált nemzetiségi adatokkal szemben a végleges adatokat a példa nélküli „anyanyelv és nemzetiség" szerinti kategóriába sorolva publikálták. A két adatsort egymás mellé állítva látszik – Nyárády R. Károly részletes elemzéssel ki is mutatta,[2] hogy az adatlapok újrakiértékelésével románnak regisztráltak mindenkit, aki anyanyelv vagy nemzetiség szerint annak vallotta magát, de az eltérő anyanyelvű és nemzetiségű kategóriába soroltak mindenki mást, akinek anyanyelve és nemzetisége nem egyezett meg:

Adatok ezer főben	Nemzetiség	Nemz. és anyany.	Különbség
Román	19.004	19.207	+203
Magyar	1.707	1.671	-36
Német	359	332	-27
Cigány	230	76	-154
Ukrán	55	52	-3
Délszláv	42	38	-4
Zsidó	26	25	-1
Orosz	32	17	-15
Egyéb részletezett	100	85	-15
Egyéb nem részletezett	4	12	+8
Eltérő nemz. és anyany.	0	45	+45
Összesen	21559	21560	+1

Romániában ugyanennek (valamint az 1966-os) népszámlálásnak számos olyan adatfelvételi és kiértékelési visszássága derült ki, amely ugyancsak a csalás kategóriájába sorolható. (Nagykároly, Szentkirály, Pusztakeresztúr adatainál, valamint a moldvai csángók esetében ez tételesen bizonyítható is.) Ezek a számművészetek nyilvánvalóan az összesített, országos adatokat is befolyásolták, a torzítás mértéke azonban meghatározhatatlan. Az is az 1977-es népszámlálás körüli anomáliákra utal, hogy a végleges országos nemzetiségi adatokat először csak 1990-ben adták közzé, a megyei adatsorokat pedig csak 1992-ben.[3] (Itt jegyzem meg, hogy az 1992-es népszámlálás lebonyolítása – számos helyi visszaélés és ügyeskedés ellenére – összehasonlíthatatlanabbul korrektebb módon zajlott.)

A csalás kategóriájába sorolható egyedi vagy szórványosan előforduló esetekkel még számos népszámlálásnál találkozhattunk, például az 1921-es és 1930-as csehszlovák, illetve az 1930-as román népszámlálásnál a görögkatolikusok jó részét csehszlovákoknak, ruszinnak, illetve románnak voltak csak hajlandók beírni. (A csehszlovák népszámlálásoknál ez inkább Ruszinszkón volt gyakorlat, a román népszámlálásnál főleg Szatmárban, Szilágyban. Érdekes, hogy az ugyancsak román 1956-os népszámlálásnál ezeken a területeken az 1930-ban eltűnt mintegy százezer magyar újra „előkerült".)

Más esetekben a visszaélések inkább helyi túlkapások eredményei voltak, szervezettségük nem bizonyítható. Egyetlen példát azonban szeretnék megemlíteni: a Kárpátalján 1945 után számos magyar ukránnak vagy szlováknak vallotta magát, hogy ne vigyék el lágerekbe. Őket még 1989-ben is így tartották nyílván és így könyvelték el a népszámlálások alkalmával – akaratuk ellenére.

2. *Szervezett és tervezett manipulációk*

Ebbe a kategóriába azokat az eseteket soroltam, amikor már a népszámlálási (nemzetiségi) kategóriák kialakításakor szinte beprogramozták az államhatalom által elvárt eredményt.

2.1. Nemzetiségek összevonása: A két világháború között a újonan létrejött államalakulatok bizonyítani szerették volna, hogy országuk valódi nemzetállam, s ezért mesterségesen összevontak egyes nemzetiségeket. Csehszlovákiában így publikáltak például 1921-re és 1930-ra „csehszlovák" nemzetiségre vonatkozó adatokat. (Az első országos és községi adatközlések csak erre a kategóriára vonatkoztak, a későbbi országos adatközlések már megkülönböztették a cseh és a szlovák nemzetiséget.) Az összevonás másik célja annak elkendőzése lehetett, hogy a társalapító államnemzeti státuszú szlovákok kevesebben voltak, mint a nemkívánatos kisebbségnek tekintett németek: kétmillióan a hárommillióval szemben.

Hasonló indíttatásból publikálták az anyanyelvi adatokat Jugoszláviában az 1921-es és 1931-es népszámlálásoknál szerbhorvát, illetve délszláv kategóriákra. (1921-ben a szerbhorvátokhoz sorolták a macedónokat és bosnyákokat, 1931-ben a délszlávokhoz a szlovéneket is. Hasonlóan az előző példához, a községi adatok csak ezekre az összevont kategóriákra voltak hozzáférhetők, de az országos adatsort végül „normálisabb" bontásban (szerbek, horvátok, szlovének, macedónok) is közzétették. A bosnyákok mindkét esetben teljesen eltüntek a szerbek és horvátok soraiban.)

2.2. Nemzetiségek megosztása: A második világháború után a nemzeti kisebbségek aránya már minden országban lecsökkent annyira, hogy a nemzetállam létét nem veszélyeztette. A kisebbségi jogokkal kapcsolatos elvárások felerősödésének ellensúlyozására így most már az vált alapvető céllá, hogy magukat a kisebbségeket tüntessék fel minél jelentéktelenebbnek. A népszámlálási kategóriák meghatározásánál a megosztás politikája került előtérbe. Ugyanezeknél az országoknál maradva 1981-ben 1991-ben Jugoszláviában már megkülönbözették a horvát, bunyevác és sokác, ukrán és ruszin, román és vlah nemzetiségeket, Csehszlovákiában pedig 1991-ben felbukkant a morva és „sziléziai" nemzetiségi kategória. A legszebb példákkal azonban a Romániában lebonyolított népszámlálások alkalmával találkozhattunk: külön kérdeztek román, aromán és macedoromán, magyar, székely és csángó, német, sváb és szász, valamint szerb, horvát, szlovén és krassován nemzetiségeket! A próbálkozás végül nem volt igazán sikeres, hiszen például az 1 624 000 magyarral szemben összeírt ezer székely és kétezer csángó a leválasztást nem tette eredményessé. (A németeknél 111 000 némettel szemben kétezer szászt és hatezer svábot írtak össze.)

A nemzetiségi kategóriák szétaprózásánál röviden kitérnék három tanulságos példára. A környező országokban mindenhol külön kérdezik és határozottan megkülönböztetik az ukránokat és ruszinokat, a kivétel Ukrajna (régebben a Szovjetunió), ahol a ruszinok másságát a legélesebben tagadják. Nem ennyire politikai indíttatású, inkább csak kuriózum, a Bánátban élő kis népcsoport a krassovánok esete, akiket a múlt században a horvátokhoz, az 1910-es magyar népszámlálásnál a bolgárokhoz, a román népszámlálásoknál 1930 és 1977 között a szlovénekhez soroltak, majd 1992-ben végre felvették a krassován nemzetiség kategóriáját. S végül történeti és politikai okokra vezethető vissza az a romániai gyakorlat, hogy az oroszok (nagyobb) óhitű részét lipovánok néven egy külön nemzetiségként definiálják.

2.3. Sajátos kategóriák: A régebbi népszámlálásoknál a legjobb példa Csehszlovákia gyakorlata, ahol még 1930-ban is 250 ezer rendezetlen és idegen állampolgárságú lakost írtak össze – ezek a gyakorlatban csaknem mind németek, magyarok és zsidók voltak.

Teljesen más jellegű a az elmúlt évszázad nagy részében az Oroszországhoz és a Szovjetunióhoz tartozott Moldava (Besszarábia) román lakosságának esete: mind a cári Oroszországban, mind pedig a Szovjetunióban erőteljesen igyekeztek elszlávosítani őket – meglehetősen nagy sikerrel, mert nyelvük feldúsult szláv jövevényszavakkal, s a cirill betűs írásmód rájuk erőltetése csak növelte a nyelvi differenciálódást. A helyzet sajátossága, hogy a moldovánok mára már gyakorlatilag tényleg saját etnikai identitással rendelkező a romántól nem kis mértékben elkülönült néppé váltak, s bár a latin betűs íráshoz visszatértek, a román anyanemzettel való akár csak szellemi egyesülés is egyre távolabbivá válik.

A mesterségesen felállított etnikai kategóriák kiagyalásában a Tito volt Jugoszláviája vitte el a prímet, elsősorban a „jugoszláv" nemzetiségi kategóriával. Eredetileg az 1961-es népszámlálásnál a boszniai bosnyákok megosztásához találták ki, de tartalma 1971-től kezdve módosult. Innentől kezdve jugoszlávnak elsősorban az adott régióban kisebbségi sorban és a vegyes házasságokban élők, valamint a bizonytalan etnikai identitásúak vallották magukat, 1981-ben például már több, mint 1 200 000 fő. Tételesen bizonyítható például, hogy jugoszlávnak vallották magukat a kníni szerb többségű területen élő horvátok, a vajdasági horvátok és magyarok, vagy a szlavóniai szerbek számottevő része. Jellemző, hogy 1991-re a jugoszlávok száma 700 ezer főre csökkent, mert az etnikai feszültségek felerősödésével a nemzetiségi bevallás egyértelműbbé vált. (A klasszikus jugoszláviai vicc szerint igazi jugoszláv ugyis csak egyetlenegy ember volt: Tito.) Jugoszláviánál maradva eléggé sajátos kategória volt a „musliman": a muzulmán vallású szerb-horvát anyanyelvűeket értették rajta, a bosnyák nemzetiséget hivatalosan ugyanis tagadták. Tito ötlete volt a macedónok önálló nemzetiségként való definiálása, ezzel ugyanis kivédte a Macedóniára támasztható bolgár és görög igényeket, miközben kiterjeszthette Jugoszlávia igényeit a szomszédos területek irányába. (Bonyolult kérdés az is, hogy a montenegróiak, crnagoraiak valójában mennyire tekinthetők önálló, a szerbtől különböző nemzetiségnek.) A kisebbségek számának további csökkentésére irányult a regionális kötődés (pl. baranyai vagy szlavóniai) bevallásának lehetősége – ezzel azonban meglehetősen kevesen éltek.

3. Zsidók, cigányok

A régi magyar (és monarchiabeli) népszámlálások anyanyelvi vonatkozásban a zsidókat gyakorlatilag elosztották a főbb anyanyelvek között: például a jiddis anyanyelvűeket a németekhez sorolták. A két világháború között az utódállamok a zsidóságot önálló nemzetiségként határozták meg, s így azokat leválasztották a magyar és német anyanyelvűek csoportjáról. A mai népszámlálások során gyakran még most is nemzetiségként kerülnek felvételre, de a holocaust és az exodus következtében annyira elfogytak, hogy az arányokat nem befolyásolják. Magyarországon – a térség egyetlen országában, ahol ma is jelentős számban élnek – velük egyetértésben nem tekintik őket nemzetiségnek, a népszámlálásnál így nemzetiségként nem szerepelnek. (A zsidósággal kapcsolatos statisztikai problémára – egy konkrét példánál – majd még visszatérek.)

A cigányokat a térség egyetlen népszámlálása vagy népösszeírása sem tudta statisztikai szempontból megfogni – általában olyan anyanyelvűeknek és/vagy nemzetiségűeknek vallják magukat, amilyen közegben élnek. Őszintén meg kell vallanom, hogy egyetlenegy olyan módszert sem ismerek, amelynek segítségével számukról, területi elhelyezkedésükről akár csak hozzávetőleges képet alkothatnánk. A népszámlálások cigányokkal kapcsolatos hiányossága az egész nemzetiségstatisztika egyik legnagyobb problémája.

4. Területi változásokból adódó problémák:

A térségben az államhatárok gyakran módosultak, s a statisztikai adatok összehasonlításánál az egyetlen korrekt módszer, hogy mindig ugyanarra a területre közölt adatokat hasonlítsunk össze. Ez nem mindig egyszerű, például az 1931-es jugoszláviai népszámlálás adatait csak az akkori bánsági felosztásban ismerjük, ezért azokat a mai köztársaságok adataival nem tudjuk összehasonlítani. (Pontosabban csak annyit tudunk tenni, hogy a mai települési adatokat összegezzük az akkori közigazgatási beosztás szerint és így elemezünk.)

Az országhatárok által kettévágott települések, az időben elhúzódó határkiigazítások következtében például csak a harmincas évek végén jelent meg az az adatsor[4], amely azt mutatta meg, hogy Magyarország trianoni feldarabolása következtében az egyes utódállamokhoz milyen anyanyelvi összetételű népesség került – az 1910-es népszámlálás szerint:

A magyar birodalom trianoni szátdarabolása

	Terület	Lakosság	Anyanyelv szerint (1910)							
			magyar	német	szlovák	román	rutén	horvát	szerb	egyéb
Magyarbir. össz.	325 411	20 886 487	10 050 575	2 037 435	1 967 970	2 949 032	472 587	1 833 162	1 106 471	469 255
Csehszlovákia	61 633	3 517 568	1 066 685	260 403	1 694 420	13 365	431 818	2 632	387	47 858
Lengyelország	589	23 662	230	399	8 379	–	1	1	–	14 652
Románia	103 093	5 257 467	1 661 805	564 789	31 028	2 829 454	20 482	1 971	52 084	95 854
Ausztria	4 020	291 618	26 153	216 920	686	20	48	43 632	5	4 154
Jugo. (anyao.-ból)	20 551	1 509 295	452 265	303 937	46 379	76 776	10 777	91 667	382 444	145 050
Jugo. (Horvát-Szl.)	42 541	2 621 954	105 948	134 078	21 613	846	8 317	1 638 354	644 955	67 843
Olaszország	21	49 806	6 493	2 315	192	137	11	12 926	425	95 854
Elcsatolt ter. össz.	232 448	13 271 370	3 319 579	1 482 841	1 802 697	2 920 598	471 454	1 791 183	1 080 300	402 718
Trianoni Magyarország	92 963	7 615 117	6 730 996	554 594	165 273	28 434	1 133	41 979	26 171	66 537

Ez a lehető legpontosabb adatsor ebben a témában – sajnos általában nem ezeket az adatokat közlik. Például az Erdély története III. kötetében a helyes terület- és összlakosság-adat mellett 1 704 841 magyar anyanyelvűt írnak, a pontatlanság 43 ezer fő. (Meg kell jegyeznem, hogy mára már Rónaiék fenti adatsora sem egészen pontos, hiszen 1946-ban a pozsonyi hídfő három településének átcsatolása a fenti magyarországi és csehszlovákiai adatsorokat módosította.)

A nagyobb területegységekre vonatkozó statisztikai adatsorok közlésével kapcsolatos problémákat és nehézségeket egy konkrét példa végigvezetésével szeretném illusztrálni, s néhány ötletet adni, hogyan finomíthatjuk az adatközlést. Kárpátalja etnikai viszonyainak bemutatásához több alkalommal közöltek az alábbihoz hasonló táblázatokat (minden adat ezer főben)[5]:

	1910 (A)	1921	1930	1941 (A)	1979	1989
Magyarok	185	102	109	248	162	155
Ukránok és ruszinok	335	373	447	502	904	977
Németek	64	10	13	12	...	3
Egyebek	18	115	140	157	109	117
Összesen	**602**	**600**	**709**	**917**	**1159**	**1252**

Ezzel a táblázattal sok baj van:

– Az adatok részben (1921, 1930) pontatlanok, mert egy részük nem a mai Kárpátalja területére vonatkozik, hanem a két világháború közötti korlátozott autonómiájú Ruszinszkóra, ami nem pontosan ugyanazon a területen volt.

– Az 1941-es magyar népszámlálás adatai Kárpátalja vonatkozásában teljesen használhatatlanok, ugyanis a ruszin lakosság egy jelentős – gyenge etnikai identitású – része magyarnak vallotta magát, még ott is, ahol 1910-ben nem, sőt olyan helyeken is, ahol magyar nyelven akkor még nem is tudtak. (Nehéz elhinni, hogy a csehszlovák-érában a ruszinok megtanultak volna magyarul az északi hegyvidéki területeken.) Általában is csak javasolni tudom, hogy az 1941-es magyar népszámlálást ne nagyon publikáljuk, illetve azt csak a legnagyobb fenntartással és óvatossággal tegyük.

– A táblázat szerint 1921-re a magyarok és németek száma erősen visszaesett, az „egyéb" kategória pedig jelentősen megnőtt, ennek oka azonban nem derül ki.

Ezt a táblázatot talán célszerűbb lenne az alábbi formában és megjegyzéssekkel együtt publikálni:

Kárpátalja nemzetiségi összetétele a népszámlálások szerint:

	1910* (A)	1921	1930	1941* (A)	1979	1989
Magyarok	183[1]	112[2]	123[2]	234	158	156
Ukránok és ruszinok	335	375	451	501	899	977
Németek	63[1]	11	14	13	4	3
Zsidók	....	82	96	79[3]	4	3
Egyebek	20	34	50	27	91[4]	107[4]
Összesen	**601**	**614**	**734**	**854**	**1156**	**1246**

Az adatok a jelenlegi területre vonatkoznak.
* = Anyanyelvi adatok.
1 = A 88 ezer izraelita vallásúból 31 ezer volt a magyar, 54 ezer a német (jiddis) anyanyelvű.
2 = A KSH szerint 1918–23 között (hivatalosan) 19 ezer kárpátaljai magyar menekült Magyarországra.
3 = Jiddis és héber anyanyelvűek, az izraelita vallásúak száma 116 ezer volt.
4 = Ebből 42 ezer, illetve 50 ezer orosz.

5. Településszinten jelentkező problémák

A nemzetiségstatisztika településszinten megjelenő problémái talán a legizgalmasabbak – ezekről azonban most csak nagyon röviden ejtek néhány szót, mert ezt a kérdéskört részletebben feldolgozva szeretném megjelentetni egy külön tanulmányban.

Visszatérő és igen gyakori hiba, hogy az országhatár által kettévágott településeknél a régebbi (általában 1910-es) adatnál a teljes területre vonatkozó adatsort hasonlítják össze a későbbi csonka területre vonatkozó adatokkal. Példaként két ismert város adatait mutatom meg, ezeknél ugyanis az eltérés már jelentős:

Komárom (1910)
Teljes város adata: 22 337 lakos, 19 924 magyar any. (89,2%)
Csehszlovákiához került:19 391 lakos, 17 200 magyar any. (88,7%)
Szabadka (1910)
Teljes város adata: 94 610 lakos, 55 587 magyar any. (58,8%)
Jugoszláviához került:86 707 lakos, 48 730 magyar any. (56,2%)

A helyzetet bonyolíthatja, ha az eltérő közigazgatási rendszerek miatt még ezek az adatok sem egészen használhatók. Szabadkánál például a mai Szabadka város területén még ennél is kevesebb lakos élt, mert egykori külterületei mára önálló településekké váltak.

	Lakos	Magyar	Szerb	Horvát		„Jugoszláv"	Egyéb
1910 (Any.)	57052	37072	2630	39		...	17311
1953 (Nemz.)	63607	32194	6707	19525		3270	1911
1991 (Nemz.)	100386	39747	15734	10683		17454	16768

A korrekt adatközléshez azonban még ez a táblázat sem megfelelő – ahhoz az 1910-ben az egyéb kategóriában szerepelt jelentős bunyevác népességet külön kategóriában fel kell tüntetnünk, s ezt kell tennünk 1991-re is. Célszerű továbbá az értékelésnél kihangsúlyoznunk, hogy a bunyevácok 1948-ban csaknem mind a horvátoknál szerepeltek, s a jugoszláv kategóriába elsősorban a magyarok, horvátok és bunyevácok kerültek.

	Lakos	Magyar	Szerb	Horvát	Bunyevác	„Jugoszláv"	Egyéb
1910 (Any.)	57052	37072	2630	39	15795	...	1516
1953 (Nemz.)	63607	32194	6707	19525	...	3270	1911
1991 (Nemz.)	100386	39747	15734	10683	10874	17454	5894

A fenntivel pontosan ellentett jellegű probléma, hogy – különösen a városoknál – meglehetősen ritkán tüntetik fel: az adott népszámlálási adat az akkori vagy a mai városterületre vonatkozik-e ? Véleményem szerint még ennek feltüntetése is kevés, mert a városokhoz csatolt községek gyakran más etnikai összetételűek

voltak, ezért akkori adataik közlése mindenképpen elkerülhetetlen. Célszerű ugyanakkor adataikat külön közölni, mivel akkori adataik falusi népességre vonatkoztak. Pozsony példáján én most az egyszerűbb változatot mutatom be, mert a mára hozzácsatolt 14 község adatait összevontam:

	Lakos	Magyar	%	Német	%	Szlovák	%
1910 (any.)	78223	31705	40,5	32790	41,9	11673	14,9
14 község	26673	5963	22,3	6982	26,2	11017	41,2
Mai területen	**104896**	**37668**	**35,9**	**39772**	**37,9**	**22690**	**21,6**
1930 (nemz.)	123844	18890	15,2	32801	26,5	60013	48,4
14 község	46461	8084	17,4	8517	18,3	27104	58,3
Mai területen	**170305**	**26974**	**15,8**	**41318**	**24,2**	**87117**	**51,1**
1992 (nemz.)	**442197**	**20312**	**4,6**	**1266**	**0,3**	**401848**	**90,9**

(1946-ban és 1971-ben 7-7 községet idecsatoltak; Horvátjárfalu, Dunacsún és Oroszvár 1930-ban Magyarországhoz tartozott, ezért ezeknél az 1930-as magyar népszámlálás anyanyelvi adatait vettem fel a táblázatba.)

*

Összegezve az eddig elmondottakat – szeretném szeretném kiemelni, hogy a nemzetiségstatisztikai adatok közlésénél a kicsivel több adat gyakran sokkal több és pontosabb információt jelent, különösen, ha azokat magyarázatokkal, s jegyzetekkel látjuk el.

Előadásom végére érve sokakban felmerülhet két kérdés – az egyik az, hogy miért nem beszéltem a magyar népszámlálások problémáiról ? Nos, a válasz meglehetősen összetett: egyrészt a régi (1945 előtti) magyar népszámlálásokról közvetve elég sok szó esett, s ezek problémája elsősorban abban rejlett, hogy az – 1941-est leszámítva – anyanyelvre kérdeztek, s ezért adataik az utódállamok nemzetiségi jellegű adatsoraival csak nehezen hasonlíthatók össze. Az 1945 utáni magyar népszámlálások etnikai vonatkozású adatsorai nem örvendenek túl nagy népszerűségnek, s ennek közismert oka (kitelepítések máig ható tudati nyoma) mellett azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy véleményem szerint ezek az adatok egyvalamit elég pontosan jeleznek: a magyarországi kisebbségek asszimilációjának jelenlegi állapotát. Más kérdés, hogy a hetvenes évek végétől (Hoóz István, Boros Ferenc nyilatkozataitól) folyó vita a magyar népszámlálások etnikai adatsorainak használhatóságáról a mai napig nem hozott lényeges eredményt. Bíztató lehet azonban, hogy a KSH a 2001. évi népszámlálás előkészítése kapcsán az etnikai adatok felvételének módszereiről 1996 októberétől kezdődően megszervezett egy munkaértekezlet-sorozatot.

A másik kérdés, amit magam is gyakran feltettem az elmúlt években: a térségünkben a század folyamán lebonyolított népszámlálásokra milyen minősítést adnék, abból az egy szempontból, hogy az adott időpontban meglévő etnikai arányokat milyen pontosan írták vagy írhatták le. Nos a válasz talán meglepő: „jeles" osztályzatot egyetlen egy népszámlálásnak sem adnék, olyan erős négyes (vagy négyötöd) körülit pedig csak négynek: az 1900-as magyar, az 1956-os román, az 1961-es jugoszláv és az 1991-es csehszlovák cenzusoknak. Ugyanakkor közepesnél jobbra nem tudtam értékelni az általam vizsgált népszámlálások nagyobb részét, s ez az ami igazán elgondolkodtató és a nemzetiségstatisztikai elemzések értékét némileg meg is kérdőjelezi. Az egyetlen vigasztaló jelenség a jövőre nézve, hogy a térségünkben lebonyolított utolsó népszámlálások a vártnál korrektebben zajlottak, s eredményeik viszonylag használhatóknak tűnnek.

Jegyzetek

1 Nyárády R. Károly: Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése... (In: Erdély etnikai arculatának változása, Teleki László Alapítvány, Kisebbségi Adattár V., Budapest, 1996.)Bulgáriában a muzulmán bolgárok (pomákok) 1956-ban 139 ezren, a macedónok 188 ezren voltak. A macedónokat 1965-ben még összeírták (mindössze 10 ezer főt!), de sem őket, sem pedig a pomákokat azóta nem. A pomákok számáról az nyújthat némi támpontot, hogy 1992-ben a nem török nemzetiségű muzulmánok 310 ezren voltak. A World Directory of Minorities a macedónok számát mintegy 250 ezerre, a pomákokét legkevesebb 150 ezerre becsüli.

2 Nyárády R. Károly: Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése... (In: Erdély etnikai arculatának változása, Teleki László Alapítvány, Kisebbségi Adattár V., Budapest, 1996.)

3 (Anuarul statistic al României. Bucureşti, 1990, 64–65. o., illetve Recensământul populației ... 1992. Rezultate preliminare. Bucureşti, 1992, 38–55. o.)

4 Magyar Szatisztikai Zsebkönyv 1937 (M. Kir. Stat. Hiv., Budapest, 1937, 22. o.)

5 Klinger András: A nemzetiségi satatisztika Európában és Magyarországon. (In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája [1910–1990], Budapest, KSH, 1994. 32. o.)

DR. GAÁL KINGA

Kisebbségvédelem és az európai normák

A kisebbségi politikusoknak és szakértőknek az okoz legtöbb fejtörést a jelen nemzeti és nemzetközi viszonyok között, hogy a már megfogalmazott kisebbségi közösségi igényeknek megtalálják a megfelelő helyet a jog- és érdekérvényesítés útján. Vagyis komoly kérdés, hogyan sikerül elhelyezni ezen igényeket a nemzetközi normarendszerben és elfogadtatni a nemzetközi közvéleménnyel.

Napjainkban **három alapjaiban eltérő nézet** ismert a kisebbségvédelmi intézmények jogi megalapozását illetően. Mindhárom koncepció abból indul ki, hogy a kisebbségi jogok az általános emberi jogok szerves részét képezik, így annak deklarált alapelvei a kisebbségvédelmi intézmények bázisai lehetnek. Tehát mindhárom koncepció az emberi jogok egy-egy kodifikált alapelvére támaszkodik és abból építi fel a kisebbségi intézményrendszerek jogi hátterét.

1. **Az egyik koncepció** a diszkrimináció tilalmának alapelvéből vezeti le a nemzeti kisebbségek általános emberi jogokként definiált jogoktól eltérő többletjogait, illetve az ehhez szükséges intézményrendszert - és jut el akár az autonómiák intézményeinek elfogadásáig. E koncepció **normahátterét** egyrészt az alapvető nemzetközi emberjogi dokumentumok képezik, mint[1] **az ENSZ Egyességokmányok,** itt kifejezetten a Polgári és Politikai Egyezségokmány 27. paragrafusára gondolok,[2] a **Diszkrimináció tilalmáról szóló Konvenció,**[3] az **Európai Emberjogi Egyezmény,**[4] **illetve az EBESZ dokumentumok.** Másrészt, az általános emberi jogokhoz szorosan kapcsolódó, kifejezetten a kisebbségek jogait tartalmazó dokumentumok , amelyek a diszkrimináció tilalmára építve biztosítanak a kisebbségeknek identitásuk megőrzéséhez szükséges többletjogokat. Ilyen az[5] **ENSZ nyilatkozat a kisebbségek jogairól**[6] **az Európa Tanács nemrég elfogadott Kisebbségi Keretegyezménye, de ide sorolhatók**[7] **az EBESZ egyes dokumentumai is.**

2. **A másik koncepció az önrendelkezési jogból, mint** alapvető emberi jogból indul ki és jut el a kisebbségi intézményrendszerek felállításáig. Ennek normahátterét az **ENSZ Egyezségokmányok első paragrafusai** képezik. E koncepció szerint a kisebbségek önálló entitások, így ugyanaz az önrendelkezési jog illeti meg őket, amelyet a nemzetközi normák az önálló népeknek biztosítanak. Ezen önrendelkezési jogból vezeti le a kisebbségek jogát a különféle típusú autonómiákhoz, el egészen a területi autonómiáig, vagy akár a szecesszióig.

3. **A harmadik koncepció** újszerű, de szorosan illeszkedik az európai trendekbe. Ez a **szubszidiaritás** Nyugat-Európában ma divatosnak mondható elvéből indul ki és a demokrácia olyan alapintézményeire támaszkodik, mint a helyi önkormányzatok és regionális szervek. Előadásomban e koncepcióval foglalkoznék bővebben.

A szubszidiaritás elve szerint a döntéseket lehetőleg azon a szinten kell meghozni, ahol a problémák felmerülnek, tehát minél közelebb a polgárokhoz, illetve csak olyan hatáskörök delegálhatók a felsőbb szintekre, amelyek helyi szinten nem oldhatók meg. Ez az alapelv a helyi közösségeknek meghatározó szerepet juttat a politikaformálásban mind az állam, mind az egész európai architektúra szintjén. A **helyi és regionális hatóságok** mind szélesebb körű autonómiát élveznek a közösséget közvetlenül érintő kérdésekben. Ezek az alapelvek szerves részét képezik az Európa Unió alapjait megadó **Maastrichti Szerződésnek**, továbbá az Európa Tanács számos dokumentumának. A fentiekből a legfontosabb a **Helyi Önkormányzatok Kartája** (1985), továbbá az egyelőre még tervezet formájában ismert **Regionális Önkormányzatok Európai Kartája.** A nem kifejezetten kisebbségekről és kisebbségeknek szóló normák nagy segítségünkre lehetnek a kisebbségi intézményépítés során, hiszen a helyi önkormányzatok, régiók önállóságát erősítik, ezáltal jogi hátteret biztosítanak a kisebbségek hasonló jellegű törekvéseihez.

Hasonló fontosságú az Európai **Helyi és Regionális Hatóságok Konferenciájának** szerepe mert az Európa Tanácson belül ez a szervezet foglalkozik a fenti elvek gyakorlatba való átültetésével.

A kisebbségek a politikai akarat artikulálásával és az önszerveződés képességével koherens, önálló entitásokként, közösségekként jelennek meg. Fennmaradásukat többek között a szubszidiaritás gyakorlati alkalmazásában és a helyi intézmények erősítésében látják. **A kisebbségek, önkormányzatok** a szubszidiaritás fogalmának, valamint a helyi hatóságok autonóm döntéshozatali mechanizmusának **sajátos megjelenési formái** lehetnek, attól függően, hogy az adott kisebbség tömbben él, erős kohéziós erővel rendelkezik, avagy szétszórtan. A kisebbségi politikusok, valamint a szakértők **különböző autonómiaformákban** fogalmazzák meg a fenti kereteket.

Itt nem térnék ki a különböző autonómiatípusok részletes elemzésére, de annyit szükségesnek tartok megemlíteni, hogy a fenti koncepciók bármelyikéből indulva ki, eltérő megalapozással, de azonos eredményre jutunk a kisebbségi önszerveződés tekintetében, továbbá annak felismerésében, hogy ezen intézmények lehetnek a kisebbségi problematika megoldásának kulcsai. **Az autonómiaformák pedig nem idegenek a**

létező európai normáktól, az ENSZ, az EBESZ (Koppenhága, 1990.35.2, Genf 1991) valamint az Európa Tanács dokumentumai (1201-es Ajánlás, Kisebbségi Keretegyezmény) is e szellemben fogantak.

Szükségesnek látom, hogy ezen a ponton kitérjek az **Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1201-es Ajánlására.** Az Ajánlás körüli vita és megjelenése a magyar-román alapszerződésben az ismert lábjegyzettel, arra késztet, hogy ismertessem az Európa Tanács szakértői szerveként elfogadott, tekintélyes jogászokból álló **Velencei Bizottság**[8] **értelmezését a sokat idézett 11-es paragrafussal kapcsolatban,** amelyben említésre kerül a kisebbségek speciális státusza. Nos, ez a Velencei Bizottság értelmezésében így hangzik: *"bármilyen speciális státusz azon akaraton alapuljon, hogy lehetővé tegye a kisebbségekhez tartozó egyének számára a hatékony részvételt azokban a döntésekben, amelyek az általuk lakott régiókat vagy az őket érintő kérdéseket érintik."*

Továbbá: "A 11-es artikulus megalkotóinak törekvése, hogy lehetőséget teremtsenek az államok számára, hogy eltérjenek a hagyományos önkormányzat-felfogástól. Ilyen szempontból az Állam szabadon határozhatja meg, mi lesz ezen speciális státusz célja". Az értelmezés azt is hozzáfűzi, hogy: "a speciális státusz, természetesen, sokkal tovább is mehet, lehetővé téve egy régió számára, amelyikben a kisebbség többséget képez, a saját törvénykezési és végrehajtó hatalmat a regionális kérdéseket illetően".

Mindhárom vázolt koncepcióban megjelenik az autonómia és a speciális státusz kérdéskörén túl a kisebbségi jogok mint **egyéni, vagy kollektív jogok** felfogásának kérdése is. Elismeri-e a nemzetközi jog a kisebbségek jogát a kollektív jogokhoz?

Ameddig a kisebbségek képviselői az identitás megőrzéséhez és fejlesztéséhez, a diszkrimináció kiküszöböléséhez, az önrendelkezési elv megvalósításához, valamint a szubszidiaritás elvének gyakorlatba öntéséhez szükséges jogokat (hogy csak a fenti három koncepció kiinduló elveire utalják) a kollektív jogként definiálják és alkalmazásukat követelik a belső jogrendszerben illetve a gyakorlatban, addig a nemzetközi jog nagyon óvatos ennek elismerésével, s szinte kizárólag **"csoportosan gyakorolható egyéni jogokról" beszél.**

A **kollektív jog- egyéni jog véleményem szerint formai kérdés**, nem érinti a probléma lényegét. A kisebbségvédelem jogi területének egyik csapdája, hiszen lényeges tartalmi összefüggésekről formai kérdésre tereli a figyelmet és ezzel lehetetlenné teszi a problémamegoldást. Hiszen szinte kivétel nélkül ugyanazon jogokról van szó, bárhogy is nevezzük őket. Nem beszélve arról, hogy számos jog szinte értelmét veszti egyéni jogi kategóriában, mint az iskolához, az egyházi létesítményekhez való jog, a kisebbségi szervezetek, pártok alapításának joga, vagy a különböző autonómiákhoz való jog. Ezek mind egy adott közösség egyetemesen igényelt és gyakorlott jogai.

Három, eltérő alapelven nyugvó koncepciót ismertettem a kisebbségvédelem területén. Mindhárom célja, hogy az elengedhetetlenül szükséges kisebbségi intézményépítésnek nemzetközi jogi alapot teremtsen és jogi eszközökkel segítse azok megvalósulását.

A tapasztalat az, hogy a nemzetközi jog, ha lassan is, de nagy lépéseket tett a kisebbségi jogok kodifikálása területén. A jelen állapot azt mutatja, ennél több rövidtávon nem várható, az **adott kereteket** kell maximálisan kihasználni. Az ENSZ, az EBESZ, az Európa Tanács kötelező érvényű (hard law), vagy ajánlás értékű (soft law) normái adják meg azokat a kereteket, melyek között építkezni lehet. Ezeket így is kell értékelnünk: keretek, amelyek továbbfejlesztendők az adott sajátos körülmények között.

A **tovább építkezés**ben egyrészt nagy szerep hárul ezért a **kétoldali egyezmények**re, legyenek azok akár alapszerződések, akár kisebbségvédelmi megállapodások, másrészt **a létező nemzetközi normák jogérvényesítő mechanizmusaira**. Hiszen, mint tudjuk egy jog annyit ér, amennyit érvényesíteni lehet belőle.

Végezetül tehát néhány szót szólnék az **európai normák érvényesítési mechanizmusairól,** három nemzetközi intézmény az ENSZ, az EBESZ, valamint az ET példáján.

Az **ENSZ** intézményén belül három jogvédő mechanizmus érdekelhet minket különösen, egyik a **Gazdasági és Szociális Tanács 1503-as Határozatán alapuló gyakorlat**, melynek alapján az Emberjogi Bizottság, illetve ennek Kisebbségvédelmi és Diszkriminációellenes Albizottsága foglalkozik a jogsértések kivizsgálásával, ha a panasz a szigorú feltételeknek megfelel. Egyik legfontosabb feltétel, hogy nagyfokú emberi jogokat vagy alapvető szabadságjogokat sértő esetről legyen szó. Az **Albizottsághoz** egy másik módon is érdemes fordulni, mégpedig egyéni panaszokkal írásban. Ez az érdekérvényesítési mód állampolgári akciónak tekinthető, lényege hogy az adott ügy kapcsán minél több személy forduljon levélben a genfi székhelyű Albizottsághoz. Harmadik lehetőség az **ENSZ Egyetemes Polgári és Politikai Egyezségokmányának Protokollja alapján,** a 27. paragrafusra hivatkozva (ez szól a kisebbségek jogairól) panasszal élni. Csak olyan állammal szemben alkalmazható, amelyik ratifikálta a Protokollt.

Az **EBESZ** mechanizmusok közül összefüggésünkben a **Kisebbségi Főbiztos intézménye** méltó említésre. A kisebbségi szervezeteknek, de gyakorlatilag bárkinek lehetősége van panasszal élni a Főbiztosnál. A Főbiztos feladata megakadályozni, hogy egy feszült helyzetből konfliktus keletkezzen.

Az **Európa Tanács** jogérvényesítő mechanizmusai véleményem szerint fontosabbak az előbbieknél. Egyrészt azért, mert itt található egyedüli módon bírósági döntés alapján kikényszeríthető jogvédelem, más-

részt a védett normák összessége is itt a legbővebb a kisebbségeket illetően. Ugyan nem sikerült az **Európai Emberjogi Konvenció rendelkezéseit egy, a kisebbségekre vonatkozó protokollal kiegészíteni**, a Konvenció maga nem szól kisebbségi jogokról, ám ezek bizonyos mértékben és összefüggésben igenis kikényszeríthetők az Emberjogi Bizottság és Bíróság előtt. Az is igaz azonban, hogy a kisebbségi jogsérelmek igen kevés alkalommal szerepeltek a Bizottság és még kevesebb alkalommal a Bíróság előtt, és valóban nincs igazán alkalmazható joggyakorlat ezen a területen.

A jelen keretek között is számos esetben **próbaperek**et lehetne indítani Strassbourgban, nem kifejezetten a kisebbségi jog megsértésére, hanem általános egyéni jogsérelemre hivatkozva, kisebbségi összefüggésben. A jelenlegi tendenciák biztatóak.

Az Európa Tanács két, kisebbségi szempontból fontos dokumentuma is létrehoz jogérvényesítő mechanizmusokat. Mind a **Nyelvi Karta**[9], mind pedig a **Kisebbségi Keretegyezmény** rendelkezik egy-egy kivizsgáló, független szakértői bizottság felállításáról, amelynek feladata lenne az adott dokumentumok alapján a kisebbségi jogsértések kivizsgálása. Remélhetőleg ezek az intézmények is hamarosan megkezdik működésüket, noha el kell mondani, hogy e dokumentumok ratifikálása, elsősorban a nyugat-európai államok részéről késik, így nagy reményt ezen Bizottságok működéséhez egyelőre nem fűzhetünk.

Végezetül: az aktuális kisebbségi igények intézményrendszerének megteremtését illetően az oly sokat vitatott autonómia-elképzelések mind-mind szervesen kapcsolhatók a nemzetközi joghoz, tükrözik az európai normák fejlődési tendenciáit, ilyen szempontból maximálisan vállalhatóak alapszerződésektől és értelmezésektől függetlenül ugyanúgy Felvidéken és Erdélyben mint a Vajdaságban vagy Kárpátalján.

Jegyzetek

1 ENSZ Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya, 1966 valamint az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Egyezségokmánya, 1966.
2 Nemzetközi Egyezmény a faji diszkrimináció bármilyen formájának kiküszöböléséről, 1965.
3 Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Európai Egyezménye, 1950.
4 EBESZ: Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (előző nevén EBEE Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet).
5 ENSZ Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól, 1992.
6 Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről, 1995.
7 Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet emberi dimenzióval foglalkozó koppenhágai konferenciájának dokumentuma, 1990.
8 Velencei Bizottság: az Európai Tanács tekintélyes jogászokból álló szakértői szerve, teljes nevén, Európai Bizottság a demokráciáért a jog útján történő előmozdítására, 1990 óta működik.
9 A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája, 1992.

ÍJGYÁRTÓ ISTVÁN

A szomszédos országok magyarság-politikája

Az 1989–90 folyamán a Magyarországot is magába foglaló régióban bekövetkezett változások eufóriájában nem tűnt megalapozatlannak az a várakozás, hogy hazánk és szomszédai a korábbi, kényszerből vállalt politikai, gazdasági és katonai szövetségi viszonyt normális, kölcsönös érdekeken alapuló partneri kapcsolatokra képesek felcserélni. A felhalmozódott politikai, gazdasági és szociális problémák mellett felszínre került a kisebbségek megoldatlan helyzetéből adódó problémahalmaz is – az ezzel kapcsolatos állampolitika, többségi magatartás együttal a demokrácia fokmérőjének is bizonyult. Nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország és szomszédai számára az új típusú kapcsolatrendszer kiépülésének kiemelkedően fontos területe a magyar kisebbségi közösségek helyzetének rendezése.

1. Nemzetközi fejlemények

Visszapillantva ezen időszakra a teljesség igénye nélkül szükséges szólnunk a régióra ható nemzetközi fejleményekről. Előre kell bocsátanunk, hogy a Nyugat nem volt felkészülve e drámai gyorsaságú változásokra. A „peresztrojka" ütemének megfelelően fokozatos átmenetre számítva az új helyzetben rendkívüli gyorsasággal kellett meghaladni a hidegháborús reflexeket, s gyors ütemben igazítani a nemzetközi politika kereteit az új kihívásoknak megfelelően. Erre nyilvánvalóan az a fórum volt a legalkalmasabb, mely évtizedek óta szolgálta a két szembenálló világrend közelítését. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) 34 résztvevő államának vezetői 1990. november 19-én Párizsban aláírják az új Európa megteremtését célzó Chartát, mely rögzítette a szembenállás és a megosztottság korszakának végét, továbbá az államközi kapcsolatoknak a kölcsönös tiszteletre és együttműködésre alapozását. Néhány hónappal korábban ugyanezen államok képviselői Koppenhágában közös dokumentumba foglalták a demokrácia kiépítésének és a jogállamiság megteremtésének új kereteit.

Az évtizedek óta csak vontatottan előrehaladó nemzetközi kisebbségvédelem is új lendületet kap. Már a Koppenhágai Dokumentum külön fejezetet szentelt e területnek, rögzítve a nemzeti kisebbségek alapvető jogait és az államok kötelezettségvállalásait azok biztosítására. 1991-ben a párizsi csúcs határozatainak megfelelően az EBEÉ-tagállamok szakértői Genfben a kisebbségvédelem további lehetőségeit vizsgálják. Egy évvel később az ENSz Közgyűlése – évtizedek óta húzódó előkészítés lezárásaképpen – Nyilatkozatot fogad el a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek jogairól, melynek gondosan kimunkált szövege különösebb nehézség nélkül nyújt lehetőséget a nemzeti szintű kodifikálásra. Ugyanezen esztendőben az EBEÉ-tagállamok újabb helsinki csúcstalálkozóján – a korábban megfogalmazott elvek megerősítése mellett – határoznak a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos intézményének felállításáról, mely vizsgálódásai során a kormányzatok mellett legitim információs forrásként kezelheti a kisebbségeket és azok szervezeteit. A kisebbségi kérdés fokozatosan előtérbe kerül az Európa Tanács munkájában is, mely fórum a kelet- és közép-európai térség átalakuló államai számára „integrációs előszobaként" a legelérhetőbbnek tűnt.

A korábbinál erősebb és tartalmasabb nemzetközi keretek kimunkálásának eredményei azonban továbbra is csak politikai és morális kötelezettségeket róttak az államokra, melyeknek számonkérhető, jogilag kötelező standardként nemzeti szinten kellett volna megjelenniük. Hamar megmutatkozott, hogy különösen a kisebbségvédelem terén ezen a szinten jelentkeznek a legsúlyosabb problémák. Ráadásul a nemzetközi közvéleménynek szembesülnie kellett azzal, hogy a volt európai szocialista országok esetében nem csak a politikai és gazdasági rendszer átalakítása, továbbá a kisebbségi csoportok rendezetlen helyzete jelentkezik komplex problémaként: a német egyesülés, a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia széthullása élesen vetette fel a Jalta utáni európai viszonyok tarthatóságát. 1991-től az európai politikában szoros összefüggésben jelent meg egyfelől a biztonság és a stabilitás, másfelől az önrendelkezési elv, a határok és a kisebbségek kérdése.

A nemzetközi közösség vezető hatalmai fokozatosan felismerték, hogy a kelet- és közép-európai dezintegrációs folyamatok megakadályozása vagy fékezése nem reális – bár különösen az USA, Nagy-Britannia és Franciaország kezdetben mindent megtett a Szovjetunió és Jugoszlávia megőrzése érdekében –, de továbbterjedésük elkerülésére mindent meg kell tenni, elsősorban azon országok tekintetében, melyek eséllyel szélesíthették kapcsolataikat a Nyugat felé. Modellként a német egyesülés körüli események szolgálhattak: az egységes Németország régi-új szomszédaival kétoldalú határ- és/vagy jószomszédsági (elterjedtebb néven alap-) szerződéseket kötött, melyben keleti határainak rögzítése mellett – jelentős pszichológiai gátakat áttörve – kisebbségvédelmi rendelkezések is helyet kaptak. Az 1993-ban a kezdeményező francia miniszterelnök ne-

véhez fűződő Balladur-terv, melyet többszöri módosítás után magáévá tett az Európai Únió, a kontinenst átfogó stabilitási paktumba foglalt, már megkötött és konkrét határidőig megkötendő kétoldalú alapszerződéseken keresztül kívánta megnyugtatóan rendezni, illetve – mint a stabilitást veszélyeztető tényezőt – kiiktatni a határok kérdését és a kisebbségek problémáit. Ami egyúttal azt is jelentette, hogy az elsődlegesen megcélzott közép- és kelet-európai országok felé határozottan megfogalmazódott, mi az ára az esetleges euro-atlanti integrálódásnak.

A Balladur-terv színre lépése és a délszláv válság mélyülése mellett az 1993-as esztendő ellentmondásos eredményeket hozott a kisebbségvédelem területén is. Bár az Európa Tanács e területen egyre aktívabb parlamenti közgyűlése komoly döntéseket hoz egyrészt egy releváns európai jogi standard kimunkálására[1], másrészt az újonnan felveendő államok kisebbségpolitikájának pozitív irányba való módosítására[2], a szervezeten belüli kodifikációs szakértői munka tartós sikertelensége mégis a kisebbségi kérdéssel kapcsolatos politikai hangulat negatív változását mutatja[3]. Az 1995 februárjában aláírásra megnyitott ET Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről számos, a kisebbségek identitásának megőrzése, fejlesztése és továbbadása szempontjából kiemelkedően fontos terület vonatkozásában olyan kompromisszumokat tartalmaz, mely az erőviszonyok átrendeződését tükrözi a kisebbségi jogok minél alacsonyabb szinten való biztosításának törekvéseit képviselő országok javára.

2. *Magyar törekvések*

Magyarországon a rendszerváltoztatás időszakában határozott politikai programként jelenik meg a határon túli, elsősorban a szomszédos országokban élő magyarsággal való törődés igénye. A demokratikus átalakulás alapjait megteremtő, módosított Alkotmány legitimizálja ezen törekvéseket, melyeknek előzményei már megjelentek a nyolcvanas évek második felének diplomáciai fellépéseiben, illetve az ilyenirányú kormányzati tevékenység intézményesítésében. A rendszerváltoztatás utáni első demokratikus kormány programja tételesen megfogalmazza az új „nemzetpolitika" elveit, valamint a kormány és a határon túli magyarság közötti intézményesített kapcsolattartás igényét[4].

Egy új típusú nemzetpolitika lehetséges érvényesítését az alábbiak motiválták:

– a magyarországi és határon túli magyarság kapcsolatainak minél teljesebb helyreállítása és az ebből fakadó kormányzati feladatok tekintetében konszenzus volt a magyarországi politikai erők között;

– a szomszédos országok demokratikus erői a rendszerváltoztatás pillanatában meggyőző politikai szándékot mutattak a magyar kisebségek helyzetének rendezésére;

– a szomszédos országokban élő magyar közösségek rendkívüli gyorsasággal élve az önszerveződés lehetőségével aktívan bekapcsolódtak az átalakulás folyamatába, egyúttal határozottan megfogalmazták elképzeléseiket és elvárásaikat helyzetük tartós rendezésére, melyek összhangban álltak a nemzetközi fórumokon megfogalmazott elvekkel, illetve a kisebbségvédelem fejlődési irányaival.

A fentieken túlmenően talán az sem tűnt megalapozatlan várakozásnak, hogy a régió országai között egyfajta szolidaritás alakul ki két olyan döntő fontosságú kérdésben való közös fellépésben, mint a szocialista politikai, katonai és gazdasági szövetségrendszer lebontása, valamint a minél gyorsabb nyugati integráció (ne feledjük, hogy ekkor még létezett a Szovjetunió!). Az 1990–93 közötti időszak azonban számos vonatkozásban nem igazolta a magyar politika várakozásait. Megmutatkozott, hogy Magyarország kétoldalú szinten régi, illetve a dezintegrációs folyamatok nyomán létrejövő új szomszédaival azok felé képes áttörésre a kisebbségi kérdésben, melyekben: a) a többségi elit legitimációjához és hatalmi helyzetének stabilizálásához nincs szükség a „magyar kártyára", s nem tekintik veszélyforrásnak a közösségek legitim törekvéseit; b) a kül- és belpolitikát az a felismerés vezérli, hogy a toleráns kisebbségpolitikának hosszú távon nagyobb a politikai és erkölcsi hozadéka, mint a társadalom etnikai alapon való megosztásának és az ebből nyerhető politikai előnyöknek.

3. *A pozitív példák: Ukrajna, Szlovénia és Horvátország*

1991. május 31-én Magyarország és Ukrajna (akkor még USzSzK) külügyminiszterei Nyilatkozatot írnak alá az országaik közötti együttműködés elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén. A Nyilatkozathoz – 19.pontjának megfelelően – 1992 decemberében aláíróként csatlakozik Szlovénia és Horvátország. Rendelkezései többnyire erőteljesen támaszkodnak az addigra kimunkált nemzetközi dokumentumokra, különösen a Koppenhágai Dokumentumra. Külön kiemelendő azonban az a rendelkezés, mely a

vállalt kötelezettségek végrehajtásának ellenőrzésére a kisebbségek képviselőit is magába foglalő vegyesbizottság felállítását írja elő – szakítva azzal a mindmáig létező gyakorlattal, amely a kétoldalú kérdések tekintetében szigorúan az államok képviselőit tekinti legitim partnernek. Kétségtelen tény, hogy különösen Ukrajna, de a másik két állam tekintetében is a kisebbségi kérdés pozitív megközelítésének szándéka mellett szerepet játszott az is, hogy kétoldalú politikai dokumentum szuverén aláírójaként jelenjen meg. Rá kell mutatnunk arra is, hogy e három Magyarországgal szomszédos országnak más kisebbségek és szomszédok vonatkozásában voltak és vannak problémái. De a Nyilatkozatnak mindamellett, hogy a benne foglaltak mindmáig relevánsak, konkrét tartalmán túl is óriási volt a jelentősége:

– egyrészt megmutatta, hogy a térség (egyes) országai kétoldalú és regionális szinten is képesek együttműködni a kisebbségi kérdésben;

– másrészt Magyarország bebizonyította, hogy a vádaskodások ellenére a magyar kisebbségi közösségek jelenléte nem minden szomszédja esetében konfliktusok forrása.

A Nyilatkozat létrejöttét is lehetővé tevő, egyre intenzívebb kapcsolatok kétségkívül megnyitották az utat a további bővítéshez: hazánk viszonylag rövid előkészítés után mindhárom országgal alapszerződést kötött, emellett Szlovéniával és Horvátországgal külön egyezményt is az egymás országaiban élő kisebbségi közösségek védelméről[5]. Ukrajna esetében pedig a Nyilatkozatot építették be az alapszerződés rendelkezéseibe, ezáltal jogi erőre emelve. Az ilyen irányú kétoldalú megállapodások mellett pozitívan fejlődött mind a négy ország jogrendje is, végső soron lehetővé téve a kisebbségi közösségek kulturális autonómiáját is. Természetesen nem állíthatjuk, hogy e három szomszédos országban a magyar közösségek helyzete maradéktalanul megoldott, de azt igen, hogy a problémák csak kisebb mértékben fakadnak a kisebbbségi léthelyzetből, sokkal inkább erednek az egész társadalmat sújtó gazdasági és szociális válsághelyzetből (e vonatkozásban külön kell választanunk a horvátországi magyarság problémáját, mely vétlen áldozatává vált a horvát-szerb fegyveres összecsapásoknak, s helyzete rendezésének alapvető feltétele a baranyai és kelet-szlavóniai területek reintegrációja).

Felmerülhet a kérdés ugyanakkor, hogy Magyarország ezen szomszédainak toleráns magyarságpolitikáját nem ezen közösségeknek az ország lakosságához viszonyított relatíve kis lélekszáma és ennek megfelelően csekély politikai súlya motiválja-e. Bár a felvetés kézenfekvőnek tűnik, mégis utalnunk kell ezzel kapcsolatban néhány tényre:

– az állampolitika szintjére emelt gyanakvásnak lenne alapja ezen partnereink részéről, mivel Kárpátalja 1938–39-ben, a Muravidék 1941-ben újból magyar fennhatóság alá került a világháború végéig;

– Szlovéniában már a kilencvenes éveket megelőzően is példaértékű kisebbségi politikát folytatott, lényegében az 1974. évi alkotmány elfogadása óta;

– a kárpátaljai magyarság kb. 200 ezres lélekszámával valóban elenyésző az 53 milliós ukrajnai lakossághoz képest, mégis e közösség érdekképviseleti szervezetének aktív fellépése nélkül elképzelhetetlen lett volna az a népszavazás, mely támogatta Kárpátalja különleges önkormányzati státusát és a Magyar Autonóm Körzet létrehozását – ezek kérdése ugyan máig megoldatlan, de egyes politikai erők törekvései ellenére e lépések nem hatottak károsan sem a magyar-ukrán, sem a kárpátaljai magyar-kijevi vezetés kapcsolatokra.

4. *Románia és Szlovákia magyarságpolitikája*

A magyar politika és a közvélemény talán a legnagyobb várakozással a Romániában és Szlovákiában élő, kárpát-medencei összehasonlításban legnagyobb lélekszámú magyarság sorsának alakulása felé fordult. Az 1989 decemberi romániai események kapcsán megnyilvánuló elemi rokonszenv és segítségnyújtás, valamint a magyarországi politikai események fogadtatása és áttételes hatásai Prágában és Pozsonyban a közeledés szándékát mutatták. Román és szlovák oldalról is megmutatkozott a fogadókészség: a Nemzeti Megmentési Front 1990. január 5-én kiadott nyilatkozata a romániai nemzeti kisebbségek jogairól kilátásba helyezi az egyéni és kollektív jogok elismerését, nemzetiségi törvényt, valamint Nemzetiségügyi Minisztériumot ígér. Pozsonyban pedig a hatalomra kerülő Nyilvánosság az Erőszak Ellen nyitottnak mutatkozott az együttműködésre a magyar ellenzéki politikusokat tömörítő Független Magyar Kezdeményezéssel[6]. Az 1990 márciusi marosvásárhelyi események sokkja, valamint a rendszerváltó szlovák elit szakadását követő kormányváltozások és a nacionalista programok sikere azonban hamarosan megmutatták nemcsak a magyar közösségek integrálódásának, hanem a román és a szlovák rendszerváltozás korlátait is. Miközben a magyar politikai szervezetek a történelmi pillanatot kihasználva igyekeztek államalkotó vagy társnemzeti státusz megszerzésén, illetve megtartásán keresztül helyzetük rendezését elérni[7], a román és szlovák elit a hatalom konszolidálása mellett egyértelműen a homogén többségi nemzeti állam kialakítását tűzte ki célul. Az 1991 őszén elfogadott, majd december 6-án népszavazással megerősített román, illetve Vladimir Me(iar választási győzelmét követően – a

szlovák állami függetlenség nyitányaként – 1992 szeptemberében kimunkált szlovák alkotmány már ennek a jogi alapjait teremtette meg. A romániai és szlovákiai magyar politikai stratégiában e fejlemények hatására erősödik fel a közösségi autonómia megteremtésének igénye. Nem mondva le arról, hogy a közösség autonóm státusát alkotmányos eszközökkel teremtsék meg, ehhez, valamint a kisebbségi jogok érényesítésének biztosításához egyre inkább a nemzetközi fórumok, illetve az kisebbségi autonómiatörekvéseket következetesen támogató Magyarország segítségét várták[8]. Ez nem is tűnhetett reménytelen vállalkozásnak, hiszen mind a szlovák, mind a román vezetésnek – mely többségi közvélemény jelentős részének támogatásával belpolitikájában negligálhatta a kisebbségi törekvéseket – égetően szüksége volt a nemzetközi elismerésre, amelynek egyik legkézzelfoghatóbb formája rövid távon az Európa Tanácsi tagság megszerzése. A magyar diplomácia és az ET magyar képviselőinek erőfeszítései, valamint a magyar szervezetek anyagaira is támaszkodó rapporteuri jelentések által keltett figyelem hatására a pozitív felvételi döntés mellett a szervezet komoly feltételek teljesítését is előírta a két országnak – többek között kisebbségpolitikájának alakításában, különösen az autonómia megteremtését tételesen is lehetővé tévő (szintén aktív magyar közreműködéssel elfogadott) 1201. Ajánlás előírásával[9]. A román politikát emellett valósággal sokkolta az a tény, hogy a Szovjetunió felbomlása után jelentős orosz közösségeket határain kívül tudó Oroszország – mellyel Moldovát érintő elképzelései miatt Bukarest viszonya igen feszült volt – legmagasabb szinten nyilatkozatot írt alá Magyarországgal, mely határozottan állást foglalt a különöző autonómiaformák megteremtésének joga mellett[10].

A „veszély" közelítette a Mečiar- és az Iliescu-féle vezetést. 1993 szeptemberében Iliescu elnök Pozsonyba látogatott a szlovák-román alapszerződés aláírására, melynek „határklauzulája", illetve „kisebbségi" része félreérthetetlen utalásokat tartalmazott a két ország többségi elitjeit foglalkoztató problémákra[11]. A tárgyalásokon jelentős teret szenteltek a „magyar kérdésnek", melynek kapcsán további együttműködést szorgalmaztak[12]. A „magyarkérdést" fokozottan előtérbe állító kormányzati politika kialakulásához jelentősen hozzájárult az, hogy 1994-től mind a román, mind a szlovák kormányzó párt csak az önmagában számottevő erőt nem képviselő szélsőségesen nacionalista erők segítségével volt képes parlamenti többségét megőrizni, illetve újból kormányra kerülni[13]. Ez mindenféleképpen fordulópontnak tekinthető, mivel bár a román és a szlovák politikai eliten belül korábban is komoly befolyással bírtak a többségi nacionalista mozgalmak, nyílt kormányzati szerepvállalásukra eddig nem került sor[14]. Sőt, Romániában ezt megelőzően a politikai taktika szerves része volt a többség–kisebbség konfliktusát a román és a magyar szélsőségek által gerjesztettként beállítani (a magyar szélsőségesek alatt természetesen a Romániai Magyar Demokrata Szövetséget értve).

Tény, hogy 1994–95-től Románia és Szlovákia új stratégiát alkalmaz a magyar kisebbségekkel és Magyarországgal kapcsolatban. Ezek elemei:

– *a külpolitikában:*

– kihasználva azt, hogy a nemzetközi kisebbségvédelem fejlődésével megkerülhetetlenné vált a kollektív jogok és a csoportautonómia, valamint a decentralizáció és a regionalizmus kérdése, s ez komoly félelmeket váltott ki Nyugat-Európa nemzetállamaiban az eltérő etnikai, kulturális és vallási hátterű csoportok integrációs nehézségei miatt, a román és a szlovák diplomácia mindent elkövet e félelmek erősítésére;

– ennek érdekében aktív kisebbségvédő szerepben tünteti fel magát, mely érdekelt egységes európai standardok kialakításában, de csak akkor, ha ez nem csak egyes államokra, hanem általánosan érvényes, tekintet nélkül az ott élő kisebbségek létszámára és szervezettségére;

– ezzel párhuzamosan a politikai szubjektumként önmagukat elfogadtatni kívánó magyar kisebbségeket, illetve az azok törekvéseit támogató Magyarországot a térség destabilizáló faktoraként igyekszik feltüntetni, mely burkolt irredenta célokat követ, s kisebbségeit „ötödik hadoszlopként" használja fel;

– Magyarország kisebbségvédelmi erőfeszítéseit ráadásul erkölcstelennek és alaptalannak tünteti fel, bizonygatva a magyarországi szlovákok és románok évtizedek óta zajló erőszakos asszimilációját;

– a kisebbségekkel kapcsolatos feszültségforrás megszüntetése előfeltételének Magyarország és a magyar kisebbségek közötti kapcsolatok felszámolását tekinti.

– *a belpolitikában:*

– a többségi ellenzék és a magyar politikai erők között együtműködés ellehetetlenítése, egyrészt a többségi nacionalizmus erősítésével, mely az ellenzék nemzeti szempontú diszkreditálódásával fenyeget, másrészt a magyar politikai erők elszigetelésével, bomlasztásával;

– a magyar kisebbség legitim képviselőinek negligálása, a többségi–kisebbségi viszony rendezésére irányuló tárgyalási szándék elutasítása;

– a magyar kisebbség törekvéseinek tudatos félreértelmezésével a többségi közvélemény manipulálása (autonómia=szeparatizmus stb.).

A fenti stratégia belső érvényesítésében némi eltérés tapasztalható a román és szlovák politikában: míg Bukarest az egyértelműen korlátozó kodifikáció helyett a jogi helyzet kuszaságának, felemásságának fenntartásával igyekszik nyitva hagyni a lehetőséget, hogy a romániai magyarság magatartásától függően a hatalom

jó- vagy rosszindulatú politikát kövessen; addig Pozsony a Mečiar-kormány programjának fokozatos végrehajtásával feszített ütemben kívánja érvényesíteni politikai és etnikai értelemben homogenizáló céljait.

Mindazonáltal a román és szlovák stratégia külpolitikai érvényesítésének sikeressége nem egyértelmű Nyugaton. A kisebbségi jogi kodifikációs hullámvölgy nem ezen országok aktivitásának köszönhető, inkább utóbbi épít az előbbire. A megtorpanás számos okra vezethető vissza. Részben az utóbbi időben nyilvánvalóvá vált, hogy az etnikai viszonyok tekintetében Nyugaton sincs minden rendben, részben a nemzetközi jog jelentősen elmaradt a globális változásoktól, s jelenleg nincs egységes politikai szándék annak továbbfejlesztésére. A rendelkezésre álló monitoring-, ellenőrzési és szankcionálási rendszer jobbára a nyílt konfliktusok megelőzésére és kezelésére sem alkalmas. Erőfeszítések a problémák helyi, vagy regionális szinten való kezelésére, azok eszkalálódásának elhárítására történnek – jól példázza ezt az ESE-folyamat. Régiónk problémáinak kezelésére hatékony módszernek tűnhetett az integrációs feltételrendszer megfogalmazása többek közt a kisebbségi kérdés kezelése kapcsán is – ugyanakkor ez a befolyásolási eszköz irrelevánssá válik, amennyiben egy adott ország integrálódási szándéka nem egyértelmű. Tény, hogy a Nyugat önmagában magyarságpolitikájuk miatt nem ítélte el sem Romániát, sem Szlovákiát, ugyanakkor – még magas szinten hangoztatott határozott szándékaik mellett is – a többek között kisebbségpolitikájukat is meghatározó antidemokratikus és antimodernizációs gyakorlatuk miatt mindkét ország megítélése erőteljesen romlott, integrációképességük hitelessége megrendült. Sőt, a román és a szlovák magatartás nem kis mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a Nyugat ma már nem kezeli egységesen a régió országait. Számításba kell venni ugyanakkor azt is, hogy a Nyugat visszafogottsága ezen országok esetében abból is fakad, hogy a jelenlegi politikai elitek hatalomban maradásával belátható ideig számolni kell.

Jegyzetek

1 Recommendation 1201(1993) on an additional protocol on the rights of national minorities to the European Convention on Human Rights. Text adopted by the Assembly on 1 February 1993 (22nd Sitting)

2 l. Order No. 488 (1993) on the honouring of commitments entered into by new member states. Text adopted by the Assembly on 29 June 1993 (39th Sitting).

3 l. erre nézve Bíró Gáspár – Taubner Zoltán : A nemzeti kisebbségek jogainak kodifikációs munkálatai az Európa Tanácsban 1992–93. Társadalmi Szemle 1993/11.

4 A nemzeti megújhodás programja. Külpolitika.A kisebbségi politika külügyi vetülete 184–185. old. Bp. 1990.

5 Egyezmény a Magyar Köztársaságban élő szlovén nemzeti kisebbség és a Szlovén Köztársaságban élő magyar nemzeti közösség különjogainak biztosításáról. Ljubljana, 1992.november 6. Egyezmény a Magyar Köztársaság és a Horvát Köztársaság között a Magyar Köztársaságban élő horvát kisebbség és a Horvát Köztársaságban élő magyar kisebbség jogainak védelméről. Eszék, 1995. április 5.

6 jól példázza ezt pl. a Nyilvánosság az Erőszak Ellen és a Független Magyar Kezdeményezés közös nyilatkozata a nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok együttéléséről. Megjelent a Nap hasábjain, Pozsony, 1990. január 23.

7 az Együttélés Politikai Mozgalom és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom parlamenti képviselői 1993 júliusában terjesztették be a nemzeti és etnikai közösségek jogállást rögzítő alkotmánytörvény tervezetét (Új Szó, 1993. július 17.). Az RMDSZ 1993. november 18-án nyújtja be törvénytervezetét a nemzeti kisebbségekről és autonóm közösségekről (Romániai Magyar Demokrata Szövetség Dokumentumok 1. Kolozsvár, 1993.)

8 vö. A Magyar Köztársaság Kormánya és az RMDSz tárgyalásairól kibocsátott közlemény. Magyar Távirati Iroda, 1993. február 27.

9 Románia és Szlovákia felvételére nézve l. Opinion No. 176 (1993) on the application by Romania for membership of the Council of Europe. Assembly debate on 28 September 1993 (46th Sitting)., valamint Opinion No. 175 (1993) on the application by the Slovak Republic for membership of the Council of Europe. Assembly debate on 29 June 1993 (39th Sitting.)

10 Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Orosz Föderáció együttműködésének elveiről a Nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek jogainak biztosítása területén. Budapest, 1992. november 11. A dokumentumot Antall József és Borisz Jelcin írta alá.

11 Megállapodás a baráti kapcsolatokról és az együttműködésről a Szlovák Köztársaság és Románia között (Nem hivatalos magyar fordítás). Pozsony 1993. szeptember 23. l. különösen: „5. cikk. A szerződő felek kölcsönösen elismerik jelenlegi határaikat, s mindegyikük tiszteletben tartja területi sérthetetlenségét. Mindegyik Szerződő Fél tartózkodik mindennemű olyan lépéstől, amely az általánosan elismert nemzetközi jogi elvekkel és normákkal ellentétes lenne, s amely a másik Szerződő Fél határainak és területi sérthetetlenségének megkérdőjelezésére irányul. Egyben kötelezik magukat arra, hogy semmilyen formában nem támogatnak ilyen jellegű lépéseket, és nem ismernek el ebből eredő semminemű változtatásokat. (...) 20. cikk 2. bek. A nemzeti kisebbséghez való tartozás nem mentesíti az előző bekezdésben említet személyeket azon állammal szembeni lojális fellépési kötelezettsége, és a nemzeti törvényeknek a Szerződő Felek többi állampolgáraihoz hasonló feltételek melleti betartása alól, amelynek állampolgárai. 4. bek. A Szerződő Felek mindegyike kötelezettséget vállal annak megakadályozására, hogy a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek gyülekezési jogukat a másik Szerződő Fél érdekei ellen használják fel."

12 MTI- jelentések, Pozsony, 1993. szeptember 23–24.

13 Romániában a lényegében 1992 októbere óta fennáló négypárti együtműködést 1995. január 20-án szentesítik formálisan is a résztvevők (Szociális Demokrácia Romániai Pártja, Román Nemzeti Egységpárt, Nagy-Románia Párt, Szocialista Munkapárt). Szlovákiában az 1994 októberi választások után a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom, a Szlovák Nemzeti Párt és a Szlovákiai Munkásszövetség kötött koalíciót.

14 a többségi nacionalizmus sajátos jelensége Romániában a Vatra Romaneasca, Szlovákiában a Matica Slovenska. Az eredetileg hangsúlyozottan kulturális mozgalmak 1990 után az államalkotó többség jogainak, érdekeinek védelmét képviselik, tevékenységük is főként a két ország „vegyesen" lakott területeire irányul. A Vatrát különösen az 1990 márciusában Marosvásárhelyen kirobbant etnikai konfliktusban és azt követően játszott szerepe tette hírhedtté, 1992 után fokozatosan a román nacionalista pártok lépnek a

helyére. A Matica Slovenska tevékenységének középpontjában a szlovák nemzetállam kiépítése és megerősítése áll, nemzeti programja az ún. surányi naggyűléseket követő memorandumokban fogalmazódik meg. A mozgalom számos követelése megjelenik a Meciár-kormányok programjában: az államnyelvről szóló törvény, a szlovák nyelvű oktatás pozícióinak erősítése, új terület.közigazgatási felosztás, a köztársaság védelméről szóló törvény. Igen jellemző a III. Memorandum 6. pontja : „ A Külügyminisztérium az európai struktúrákkal, elsősorban az Európa Tanáccsal való kapcsolatában mutasson rá arra a tényre, hogy a magyar kisebbség átlag feletti jogainak elismerése veszélyes precedense annak, hogy Európa többi országában is destabilizálódhat a helyzet" (Új Szó, 1994. január 4.)

TÓTH ISTVÁN

Nemzetiségi kérdés, kisebbségpolitika Ukrajnában

Az utolsó, 1989-ben elvégzett szovjet népszámlálás adatai alapján az 52 milliós Ukrajnában a 37 440 000 (72,7%) ukrán mellett 11 400 000 (22, 1%) orosz és az együttesen 5,2%-ot kitevő „egyéb" lakos, 486 000 zsidó, 440 000 belarusz, 325 000 moldován, 234 000 bolgár, 219 000 lengyel, 163 000 magyar, 135 000 román, 135 000 krími tatár, 99 000 görög, 54 000 örmény, 37 000 azeri él. Eszerint tehát az ország lakosságának 27,3%-a nem ukrán. Ez pedig az önálló államiság útjára csak öt évvel ezelőtt lépett, s századokon keresztül az elnemzetlenítő orosz és lengyel elnyomástól szenvedő, humánértelmisége által nemzetállami nosztalgiákat melengető Ukrajnában már a puszta tény miatt is konfliktusgerjesztő tényezővé válhat.

Az 1991. december 1-én rendezett népszavazás során a választók elsöprő többséggel (90,32%) szavaztak Ukrajna függetlenségére. A nem-ukrán lakosság nyilvánvalóan egy demokratikus, az emberi és a nemzetiségi jogokat egyaránt gyakorló és garantáló Ukrajnára adta le voksát. A nemzetiségek e várakozását dokumentálta számos, még a szovjet állami keretek között, a peresztrojka idején társadalmi kezdeményezésből alakult, önmagát túlnyomórészt kulturális, vagy hagyományőrző szövetségnek nevező szervezet[1]. Sejthető volt azonban, hogy ezek a közösségi mindenesként fellépő képződmények egy erre kedvező pillanatban akár politikai pártokká is szerveződhetnek, de legalábbis markáns nemzetiségi politikai programmal léphetnek föl, amelyek között akár az etnikai elvű területi autonómia iránti igény is megfogalmazódhat. Ilyen igényeket ráadásul az 1991-es elnökválasztási kampány idején a későbbi elnök, Leonyid Kravcsuk éppen a kárpátaljai magyarok körében meg is erősített azzal az ígérettel, hogy a túlnyomórészt magyaroklakta beregszászi járásban kialakítható lesz a magyar autonóm körzet. Az 1991. december 1-i népszavazáson a beregszászi járásban elsöprő többségben külön is megszavazták a területi autonómiát. Ezt azonban utólag egyszerű véleménynyilvánítássá degradálták, s az ukrán törvényhozás érdemben nem is foglalkozott vele.

A nemzeti elnyomást is magában hordozó szovjet birodalmi rendszer felbomlása tulajdonképpen készületlenül érte a függetlenségért küzdő ukrán nemzeti-demokratikus erőket. Nem becsülve le a különösen a hetvenes évek közepétől fölerősödött nemzeti polgárjogi mozgalmakat, úgy is fogalmazhatunk, hogy az a külső körülményeknek köszönhetően az ölükbe hullott. A szuverenitás intézményesítését szolgáló kiérlelt programmal e mozgalmak már csak a hirtelen felgyorsult események okozta időzavar miatt sem rendelkezhettek. A függetlenségi küzdelem egyik meghatározó eleme volt a nemzeti kérdés, így nem véletlen, hogy az ukrán törvényhozás erre a szuverenitás kinyilvánítása után félévvel, az 1992. június 25-én elfogadott nemzetiségi törvényével igyekezett gyorsan reagálni. Általában azonban elmondható, hogy a politizáló ukrán társadalom és a politikai elit értetlenül és némileg megütközve figyelte az ukrajnai nemzetiségek viharos etnikai alapú önszerveződését. Ezt bizonyítja a nemzetiségi törvény elfogadása körüli parlamenti vita is.

A törvénytervezet három cikkelye deklarálta a nemzetiségi adminisztratív-territoriális egységek létrehozását és működésének rendjét. A végleges törvénybe ezek a cikkelyek azonban nem kerültek be, mivel az ellenzők egy részének érvei szerint ezek a képződmények veszélyeztetnék Ukrajna területi épségét. Kétségtelen, hogy az ukrajnai orosz, román, magyar és a lengyel nemzetiség lakóterülete anyaországával határos, s nem tett jót a törvénynek az 1991-ben autonommá lett oroszbarát Krím-félsziget körül felizzott vita, valamint az Észak-Bukovinára vonatkozó, hivatalosan is hangoztatott román területi igény, az aggodalom azonban túldimenzionált volt. Inkább arról lehet szó, hogy a törvényhozás a kulturális autonómiát engedélyezve a nemzetiségek politikai törekvéseivel való szembesülést kívánta elkerülni. E ponton ugyanis számításba kellett venni azt a tényt, hogy az ukrajnai nemzetiségek többsége nem a nyelvi-kulturális ébredés szintjén áll, nem utolsósorban magasfokú urbanizáltsága [2], arányaiban magas iskolai végzettsége[3] következtében, valamint gazdasági ereje folytán képesnek mutatkozik arra, hogy akár a regionális, akár az országos politika szintjén is érvényesítse törekvéseit, s részt kérjen a hatalomgyakorlásból. A kijevi törvényhozást irritáló etnikai elven szervezett autonómiák a világ különböző térségeiben valóban okoztak konfliktusokat A kérdés itt azonban az, hogy a konfliktusok az autonómiák puszta léte, vagy a beolvasztást célzó agresszív többségi politika miatt keletkeztek-e. A függetlenség elnyerésével elviekben tiszta lappal induló Ukrajnának lehetősége lenne ennek a dilemmának a feloldására.

A nemzeti elkötelezettségű ukrán politikusokat külön aggasztja, hogy egy-egy nemzetiség politikai kulturáltsága és bázisa fejlettebb mint az ukrán, vagy csak alig marad el tőle. Ezek az ukrán többséget hátrányosan érintő különbözőségek magukban hordozzák a konfliktusok veszélyét. A szélsőségesen nacionalista galíciai ukrán sajtó ehhez szinte már 1991-től folyamatosan szállítja a gyúlanyagot. Propagandája sajnálatosan éppen magyar vonatkozásban érett be: a vereckei honfoglalási emlékmű körüli uszító hírverés magyarellenes cselekedetekben realizálódott. S ha nem is váratlan, mégis meglepő, hogy a hivatalos ukrán politika veszélyes precedenst teremtve szabad teret engedélyezett nacionalista ellenzékének. Ez az eset olyan folyamatokat in-

díthat el, amelyek a belpolitikai feszültségkeltés mellett egyként károsak lehetnek az ukrán–magyar kapcsolatokra és a kárpátaljai magyarok helyzetére. Utóbbiak kénytelenek lesznek szembesülni a szovjet homogenizálásnál sokkal hevenyebb és agresszívabb ukrán nacionalista indulatokkal.

Az államépítés e kezdeti szakaszában el kell dőlnie annak a kérdésnek, hogy milyen utat választ Ukrajna a továbbiakban. Az államnemzeti berendezkedést-e, amely a nem-ukrán etnikumokkal szemben jó esetben paternalista viszonyt alakít ki, vagy hajlandó bevonni őket az államépítés valóságos folyamatába. Az 1996. június 28-án jóváhagyott új ukrán Alkotmány nem deklarál nemzetiségellenes kirekesztő cikkelyeket, sőt több vonatkozásban példamutató is lehetne a térség több, nemzetállami alapdokumentumot megfogalmazó országa számára.[4] A politikai gyakorlat azonban mást mutat: az ideológusok egy része[5], az ukrán vezetés és a különböző pártok lényegesen szűkmarkúbban mérik a nemzetiségi jogokat.

A pártok többsége az összukrán egyesülés, a függetlenség, a népi megújulás, stb. elvének meghirdetése mellett a nemzeti kisebbségek esetében jó esetben is kizárólag a nyelvi és a kulturális jogokat hangsúlyozza[6], valamint engedélyezi a kulturális autonómiát. Ez alól az általános tétel alól az Ukrán Köztársasági Párt programja tesz kivételt, nevezetesen azzal, hogy a krími tatárok számára biztosítaná a politikai autonómiát. A krími tatárok tömeges visszatelepedése egyelőre azonban nem történt meg, a nagylelkű programpontnak így nyilvánvalóan a szakadár Moszkvabarát szimferopoli vezetés kiszorítása a célja.

Autonómia helyett az ukrán politikusok, közöttük a Ruh elnöke, Vjacseszlav Csornovil is szívesebben hivatkoznak a német „land" típusú tartományi rendszerre[7]. Ennek van is hagyománya, hiszen a középkorban a mai Ukrajna területén léteztek ilyen különálló, önálló politikát vívő régiók. (Galícia, Polisszja, Pogyillja, stb.) Ma ezt legfeljebb Galíciáról és a Krími Autonóm Köztársaságról lehet elmondani. A tartományi rendszer azonban csapdává is válhat a területi integritás megőrzéséért „harcolók" számára. Ha ugyanis mondjuk a legfrissebb területi szerzeményt, Kárpátalját sajátos multú, sajátos etnikumú, mentalitású, valamint gazdasági fejlettségű régiónak fogadjuk el, akkor el kell ismerni az itt fölmerült sajátos – különleges gazdasági övezet, önálló köztársaság, etnikai elvű területi autonómia, stb. – igényeket is.

Méltányolható az a törekvés, hogy fiatal államként a függetlenségét visszanyert Ukrajna görcsösen ragaszkodik területi integritásához. Ez némiképp érthető is, hiszen ki van téve az alkalmanként területi igényeket is hangoztató orosz politika szeszélyeinek, s az államépítést ilyen viszonyok között kell folytatnia. Ez azonban időigényes feladat. Az ezredforduló politikai folyamatai azonban nem kedveznek a lassú építkezésnek, ezért hamarosan el kell dőlnie annak a kérdésnek, hogy az ország a keleti eurázsiai, vagy a nyugati integráció útját választja-e. Ha az utóbbit, s erre van politikai akarat, hiszen Ukrajna 1995 óta tagja az Európa Tanácsnak, akkor fel kell hagynia a nacionalista indulatok szabadjára engedésével és a nemzetállami kísérletekkel.

Jegyzetek

1 Az Ukrán SzSzK Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének jelentése szerint 1991. februárjában a köztársaságban 87 nemzetiségi-kulturális szövetség működött. Ebből 22 zsidó, 8 orosz, 8 lengyel, 6 bolgár, 5 örmény, 4 görög, 3 német, 2–2 krími tatár, karaim, moldován és román. Nacionalnyi vidnoszini v Ukrajini u XX. szt. (Nemzetiségi viszonyok Ukrajnában a XX. században). Naukova Dumka, Kijiv, 1994. 458. o.

2 1989-es adat szerint a városi lakosság aránya az ukránoknál 60,33, az oroszoknál 87,55, a zsidóknál 99,16, a belaruszoknál 79,3, a lengyeleknél 67 százalék.

3 1989-ben a felső-és középfokú végzettség tekintetében az ukránok 12, az oroszok 17,7, a zsidók 28,7, a belaruszok pedig 15 százalékot mondhatnak magukénak.

4 A 10. cikkely ugyan az ukránt nevezi államnyelvnek, ugyanakkor kimondja, hogy „Ukrajnában szavatolt az orosz nyelv és a többi ukrajnai nemzeti kisebbségi nyelvek szabad fejlődése, használata és védelme." A 11. cikkely szerint „Az állam elősegíti az ukrán nemzet konszolidálódását és fejlődését, történelmi tudatának, hagyományainak és kultúrájának kiteljesedését, valamint Ukrajna minden őslakos népe és nemzeti kisebbsége etnikai, kulturális, nyelvi és vallási sajtosságainak fejlődését." Ukrajna Alkotmánya. Kárpáti Igaz Szó, 1996. július 27.

5 Nem is burkolt államnemzeti koncepciót fogalmazott meg Olekszandr Nelga professzor, az Ukrán Tudományos Akadémia szociológiai intézete etnopolitikai és etnoszociológiai kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa. Eszerint „Az ukrán nemzet most van a kialakulás stádiumában. Mivel azonban az ukrán állam több etnikumból áll, az ukrán nemzet sem lehet egységes képződmény: azokból a népekből, népcsoportokból és közösségekből kell állnia, amelyek a területén élnek. A nemzet ugyanakkor azonos az állammal, amelynek nevét Ukrajna esetében az ukránok adják, következésképp az ukránoknak kell felvállalniuk saját területükön a domináns nemzetképző erő szerepét." Az Ukrajina Business cikkét a HTMH – Observer I. évf. No. 23. 1996. okt. 12. idézi.

6 Ez a koncepció azokat a nemzetiségi kisebbségeket emelné föl, akik már eljutottak a nyelvvesztés stádiumába. Ezzel szemben az ukrajnai oroszok 98,4, a magyarok 85,6, a moldovánok 78, a krími tatárok 92,6, a gagauzok 79,5, a bolgárok 69,5, a románok 62,3 százaléka vallotta anyanyelvének nemzete nyelvét.

7 1991 őszén köztársasági elnökjelöltként Kárpátalján járva kijelentette, hogy egy föderatív Ukrajna híve, s Németország példáját tekinti járható útnak. Elképzelései szerint Ukrajna 12, történelmileg és gazdaságilag indokolt föderatív képződményből állna, s ezek egyike lenne Kárpátalja is.

GEREBEN FERENC

A kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete[1]

Az alábbiakban – empirikus adatokra támaszkodva – két kérdésre kísérlem meg a válaszadást. 1.) Az emberek cselekedeteit, döntéseit irányító értékrendet (amelyet az anyagi, szellemi, erkölcsi, transzcendentális, stb. javak tudatunkban kialakult fontossági sorrendjének viszonylag állandó struktúrájaként kezeltünk) milyen irányban, milyen mértékben módosíthatja a kisebbségi helyzet? 2.) Az értékszemlélet eltéréseiben milyen szerepet játszhat az egyes (kisebbségi) régiók eltérő kulturális arculata és történelme? A kérdések konkrétabbá válnak s egyúttal a válaszadás hitelességének esélye is nő, ha a kérdések érvényességi körét, vagyis a vizsgálati terepet leszűkítjük, pl. a különböző országokban élő, de – legalábbis potenciálisan – azonos nyelvi-kulturális közösséget képező magyar nemzetiségű népesség közép-európai csoportjaira, beleértve az anyaországot is. Ez utóbbi helyszín jelenti a viszonyítási pontot a többi régióra jellemző kisebbségi szituáció bizonyos tudatformáinak tanulmányozásához, míg a régiók eredményeinek egymással való összevetésétől a helyi színárnyalatok kirajzolódását várhatjuk.

Előzmények

A második (a regionális kultúrákat illető) kérdésre először Magyarország határain belül kezdtük meg a válasz keresését, és ennek során jól érzékelhető eltéréseket tapasztaltunk Nyugat- és Kelet-Magyarország társadalmának kulturális és értékorientációs arculata között (GEREBEN–NAGY, 1991.). Ugyancsak jellegzetes eltéréseket regisztráltunk három dominánsan magyarok lakta, de három különböző országban található tájegység: Csallóköz, Székelyföld, valamint Hatvan város és vidéke tanulóifjúságának és felnőtt népességének értékpreferenciái között (GEREBEN–LŐRINCZ–NAGY–VIDRA–SZABÓ, 1993.). Ez utóbbi munka már a kisebbségi szituáció bizonyos értéktudatbéli következményeire is rá tudott mutatni. Nevezetesen arra, hogy a kisebbségi identitástudat, önmaga erősítése céljából, hajlamos erőteljesebben támaszkodni a hagyományokra, a kulturális és vallási értékekre, miközben regionális jegyeket is felmutat. Ebből az is következik, hogy a két felvetett téma: a kisebbségi helyzet és a regionalitás kérdése nem választható el élesen egymástól.

A minél hitelesebb válaszadás céljából korábbi vizsgálódásainkat kitágítottuk: térben hét közép-európai ország magyar nemzetiségű polgáraira, módszertanilag pedig a sokdimenziós skálázás MINISSA eljárására, amely módot teremt az értékek egymás közötti vonzási és taszítási kapcsolatainak síkbeli ábrázolására.[2]

A vizsgálatról

A felmérés-sorozatot, amelynek részeredményeit most ismertetem, s amelynek fő célkitűzése Közép-Európa különböző országaiban élő magyar népcsoportok felnőtt korú (18 éven felüli) népességének tudatszociológiai vizsgálata volt, *hét ország mintegy százhúsz településén* végeztük 1991 és 1995 között (kezdetben az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének keretében). A hét ország (a vizsgált régió megjelölésével) a következő volt: (Dél-)Szlovákia, Ukrajna (Kárpátalja), Románia (Erdély), Kis-Jugoszlávia (Vajdaság), Szlovénia (Mura-vidék), Ausztria (főleg Bécs) és Magyarország (Budapest nélküli vidék). A kérdőívet összesen *2255 fő* válaszolta meg, országonként – Szlovénia és Ausztria kivételével – 303–536 fő. (A pontos adatokat ld. a 2. sz. táblázat alsó sorában.) Ausztria esete több szempontból is rendhagyó: itt nem az őslakosokat, hanem a (főleg Bécsben élő) emigránsokat kerestük meg a Bécsi Napló c. kéthavi újság mellékleteként kiküldött önkitöltős kérdőívünkkel. (A visszaérkezett kérdőívek alacsony száma – 64 db – miatt az ausztriai eredményeinket fokozott óvatossággal kell kezelnünk.) A többi hat országban vizsgálati eszközként olyan *kérdőív* szolgált, amelyet az adott országban élő, e feladatra felkészített kérdezőbiztosok (főleg pedagógusok és könyvtárosok) a megkérdezettek lakásán töltöttek ki: szórványban és tömbmagyar régiókban, városon és falun, a települések centrumában és perifériáján egyaránt.

A vizsgálati helyszínként szolgáló települések kiválasztásánál a *magyarság részaránya* tekintetében reprezentativitásra; a *tájegységek*, a *település nagysága* tekintetében a változatosságra; a településen belül az egyes *településrészek* kijelölésénél az arányosságra; a kérdezett *személyek* kiválasztásánál pedig a véletlenszerűségre törekedtünk. Ez utóbbit úgy kívántuk elérni, hogy a kijelölt utcák minden ötödik házába (lakótelepen mindig más

emeletre) kopogtattak be kérdezőbiztosaink, s az egyik családban a (férfi) családfőt, másikban annak feleségét interjúvolták meg.

Mintacsoportjaink tehát, bár nem nevezhetők reprezentatívnak, a vizsgált problémáról képesek *jellemző* és hiteles képet adni, amellett az azonos kiválasztási szempontok miatt jól összehasonlíthatóak. Az átlagosnál valamivel *fiatalabb* és *képzettebb* voltuk azt eredményezi, hogy némileg „föléhordanak", vagyis a valóságosnál valamivel jobb (intellektuálisabb és „modernebb") képet adnak.

Nevelési értékelvek

A felmérés meglehetősen sokféle tudati jelenség vizsgálatára vállalkozott, korántsem volt az értékek témájára specializálva. A kérdőív egy értéktesztet tartalmazott csupán, a nevelési értékelvek egyik változatát, amelyet egy nyugat-német vizsgálat (NOELLE–NEUMANN, 1978) anyagából kölcsönöztem. Nem állítható, hogy e vizsgálati adatok az értékrend minden fontos összetevőjét tükröztetni tudják, inkább csak a *legfőbb jellemzők* és *tendenciák* érzékeltetésére alkalmasak.

A kérdőívben szereplő feladat a következő volt: „Összeállítottunk egy listát, amelyik különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniok. Melyeket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak? Válasszon ki ötöt!"

A választható 16 értékelvet az 1. sz. táblázat ismerteti, a határon innen és túl regisztrált említési arányokkal együtt. A közép-európai összmagyarság vezető nevelési értékeinek, amelyek átadását a következő generáció számára különösen (50 százalékot meghaladó arányban) fontosnak tartja, a rendesen elvégzett *munka*, az *egészséges*(ebb) *életmód* és az *udvariasság* bizonyult. A szerényebben preferált, de a kérdezettek 30–40 százaléka által kiemelt nevelési elvek között – az *érvényesülés, emberismeret, takarékosság,* tehát a praktikum és önérvényesítés értékei mellett (illetve azokat követően, a 7–9. helyen) olyan – a kultúrával és a nyitottsággal kapcsolatos – értékekkel találkozunk, mint a *tudásszomj,* a *tolerancia* és az *olvasás* szeretete.

Jelentősen lemaradva, 10 és 20% közötti említésszámokkal szerepelnek a transzcendencia, valamint az önkorlátozás és önalárendelés közösségi értékei: az *alkalmazkodás,* a *szerénység,* a *vallásos hit;* és itt húzódik meg szerényen a *művészetek* iránti vonzalom is. Végül (10% alatt) találjuk meg az értékek olyan vegyesnek mondható együttesét, amelyben a *technikai szakértelem,* a *politikai érdeklődés* és a sok *TV-nézés mérséklésének* kívánalma szerepel.

Ezt a nevelési értéktesztet – a Rokeach-féle cél- és eszközértékek tesztjével együtt – egy korábbi, a nyolcvanas évek derekán végzett országos reprezentatív felmérés során is alkalmaztam, így lehetőségem volt nyolcvanas és a kilencvenes évek (magyarországi) értékválasztásainak egybevetésére. Ezzel a lehetőséggel, erősen támaszkodva az MTA Szociológiai Intézetének másfél évtizedes értékkutatási eredményeire (FÜSTÖS–SZAKOLCZAI, 1994), már korábban éltem, a következő konklúzióra jutván: „... a rendszerváltozási folyamat első néhány esztendeje főként a hagyományos – önkorlátozó és közösségi – értékekre (takarékosság, alkalmazkodás, szerénység, fegyelmezettség, udvariasság, közügyek iránti érdeklődés stb.) és a lelkiismeretes munkavégzésre hatott sorvasztóan, ezzel szemben növelte az individuális önérvényesítő hajlamot, a kreativitást, az anyagias szemléletet és a racionalitást, s egyúttal az információkra és másfajta véleményekre való viszonylagos nyitottságot." (GEREBEN, 1995/a. 88. p.)

Kisebbségi értékrend

Az *időbeli* összehasonlítás, mint említettük, csak a magyarországi vizsgálati terepre vonatkozott. Az 1. sz. táblázat viszont a határon inneni és túli, vagyis a *térbeli* összevetés lehetőségét kínálja.

A Magyarországon kívüli magyarságot egy tömbként kezelve, az anyaországhoz mérten viszonylag kicsi különbségek mutatkoznak: a *vallásos hit* (10. hely) egyértelműen közelebb áll a *határon túli* magyarokhoz, s ez kisebb mértékben az *egészséges életmódra* (2. hely) és *az udvariasságra* (3. hely), és talán a *szerénységre* (12.) és a *művészetek* iránti affinitásra (13.) is elmondható. Ezzel szemben a *takarékosság* (6. hely), a *tudásszomj* (7. hely) és az *emberismeret* (5. hely) inkább az *anyaország* által preferált értékeknek tűnnek. A többnyire nem túl jelentős értékorientációs eltéréseket nem szabad túlértékelnünk, de annyi mégis elmondható, hogy *határon túl inkább bizonyos poszt- (vagy pre?)materiális és önkorlátozó; határon innen pedig inkább a praktikus és a hétköznapi élethez kapcsolódó értékek iránt mutatkozik valamivel nagyobb affinitás.* Nehéz lenne megmondani, hogy ezek a különbségek milyen mér-

1. sz. táblázat

Nevelési értékek említési aránya Magyarországon és a határon túli magyarság körében

(Százalékos megoszlás) 1991–1995

Ranghely	Nevelési értékelvek (Az *összes* említések csökkenő sorrendjében)	Az összes válaszadó százalékában	Magyarország (vidék)	Hat közép-európai ország magyar nemzetisége együtt
1.	Munkáját rendesen és lelkiismeretesen végezni	76,9	79,1	76,3
2.	Egészséges életmód	73,1	69,8	73,9
3.	Udvariasság és jó magaviselet	52,6	50,2	53,1
4.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	40,4	37,5	41,0
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	37,7	40,3	37,0
6.	Pénzzel takarékosan bánni	37,2	45,5	35,0
7.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	35,8	39,9	34,7
8.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	35,4	33,8	35,7
9.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	32,4	31,0	32,8
10.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	17,7	7,5	20,4
11.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	17,2	19,2	16,7
12.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	13,8	11,6	14,3
13.	Kedvét lelni a művészetekben	13,1	11,2	13,6
14.	Technikai szakértelem, a modern technika értése	8,5	10,6	7,9
15.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	6,7	7,1	6,6
16.	A sok TV-nézés mérséklése	3,7	5,2	3,3
	Összesen	502,2	499,3	502,3
	N=	2255	464	1791

tékben írhatók *magának a kisebbségi helyzetnek* a számlájára, s mennyiben magyarázhatók a Magyarországot környező országok egy részének *fejletlenebb modernizációs szintjével*, vagy *regionális történelmi hagyományaival*. A kérdésre – az egyes értékek országonkénti népszerűségét vizsgálva – később még visszatérünk.

Vonzások és taszítások

Vizsgáljuk meg közelebbről a határon inneni és túli értékrendek *belső szerkezetét*, az egyes értékek társulási hajlandóságát. Az 1. és 2. sz. ábrák a sokdimenziós skálázás MINISSA eljárásával készültek. Valójában olyan „térképek", amelyek szemléltetni képesek az egyes értékek egymáshoz viszonyított helyzetét, attól függően, hogy a válaszadók a matematikai valószínűségnél nagyobb, vagy kisebb mértékben preferálták őket egymás társaságában. Azok az értékek, amelyeket sokan választottak be *együtt* a legfontosabbnak tartott öt közé, a koordinátarendszerben közel kerülnek egymáshoz (vonzás), amelyeket pedig kevesen: nagyobb távolságot tartanak (taszítás). Az egymást vonzó értékek esetében felmerülhet a kérdés, hogy milyen szempontok, milyen hasonlóságok alapján rokonították őket a válaszadók; hasonlóképpen vizsgálható, hogy milyen szempontok jegyében jönnek létre a taszító kapcsolatok.

Az 1. sz. ábra a vidéki (Budapest nélküli) *Magyarországnak* a kilencvenes évek első felében regisztrált értékstruktúráját mutatja be. A koordinátarendszer *vízszintes* tengelyének bal oldalán (hogy melyik oldalról van szó, az egyébként esetleges) olyan egymást erősen vonzó értékek sűrűsödnek (*tolerancia, művészetek kedvelése, tudásszomj, politikai érdeklődés*), amelyeket összefogóan a ***humanista nyitottság*** értékeinek nevezhetünk. E csoport tágabb holdudvarához tartozik a vízszintes tengelyen mérve ugyancsak erősen balra húzódó, de a függő-

leges tengely által is erősen befolyásolt („lefelé" kitérített) *emberismeret.* (Ezt az értéket a MINISSA-számítások alapját jelentő Yule–Kendall-féle asszociációs együttható Q-számértékei kettős arculatúnak mutatják: vonzási kapcsolatok fűzik egyrészt a fenti „humanista" csoporthoz, másrészt „lenti" szomszédjához: a praktikus technikai szakértelemhez is.)

A vízszintes tengely másik oldalán, a „humanista nyitottság" értékeit erősen taszítva, helyezkedik el egy lazább csoportosulás, amelynek magjában a *takarékosság* és a *lelkiismeretes munka,* tágabb holdudvarában pedig az *udvariasság,* a *szerénység,* valamint az *alkalmazkodás* található. Ezeket összefoglalóan ***hagyományos közösségi*** értékeknek, a ***munkaközpontúság, a puritán életvitel és önalárendelés*** értéknyalábjának nevezhetnénk. (Érdekes, hogy az udvariasság, amelyet a tolerancia velejárójának vélhetnénk, milyen messzire sodródott az utóbbitól, kapcsolatukat a meglehetősen erős taszítás /Q= -0,387/ jellemzi. Ebben szerepe lehet az érték kérdőívben szereplő teljes szövegének: „udvariasság és jó magaviselet", s ez a megfogalmazás – az 1. ábrán is jól láthatóan – inkább az önkorlátozó *szerénységgel* rokonítja.) Sajátos, hogy a vízszintes tengely két oldalán milyen nagy mértékben zárja ki egymást a hagyományos közösségi gondolkodás önalárendelő attitűdje, és a „humanista nyitottság" tolerancia által vezetett (és a közélet dolgai iránt is némi érdeklődést mutató) értékcsoportja. Az utóbbinak ez a poláris viszony erős ***individuális*** színezetet kölcsönöz. A vízszintes tengely eme dichotómiája az ezopuszi mese példázatát idézi a szorgos *hangyáról* és az „önmegvalósító" *tücsökről,* vagy a Thomas Mann-i életmű vissza-visszatérő küzdőpárosát juttatja eszünkbe: a dolgos, puritán *polgárt* és az individualista *művészt.* Ez a kettősség jelenkori társadalmunk értéktudatában is jelentős megosztó erőt képvisel. Állításunkat erősíti, hogy a nyolcvanas évek derekán végzett *országos reprezentatív* vizsgálatunk érték-térképén épp úgy megjelenik, mint *más* (a MINISSA eljárást előttem alkalmazó, és egy más típusú nevelési értékteszt használó) országos és lokális vizsgálatok érték-struktúrájában. (HANKISS–MANCHIN–FÜSTÖS–SZAKOLCZAI, 1982.) (FÜSTÖS–KÖNYVES-TÓTH, 1988; SZABADOS, 1995.)

A munkacentrikus, önkorlátozó puritanizmus és a toleranciára, szellemi értékekre nyitott individualizmus bipoláris világa nemcsak Magyarországra, hanem – ld. 2. sz. ábrát – a *határon túli magyarságra is érvényes:* már leírt két értéknyaláb alaphelyzete lényegében nem változott. Történtek azonban kisebb helyváltoztatások. Az *udvariasság* pl. közelebb húzódott a *dolgos munkavégzéshez,* s mindkettő egyúttal a vízszintes tengelynek a humán értékektől még távolabb eső pontjára vándorolt. Mivel a humanista értékek (a toleranciával az élen)

1. sz. ábra

Nevelési értékelvek térképe Magyarországon (Budapest nélküli vidék)

1991–1993. (MINISSA-eljárás)

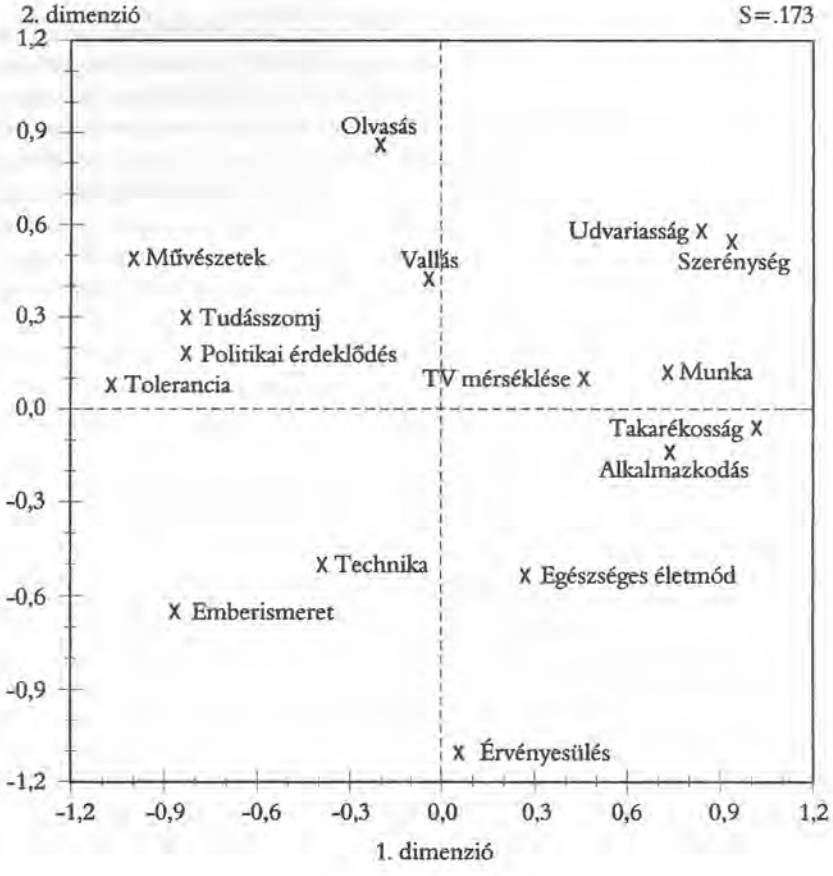

2. sz. ábra

Nevelési értékelvek térképe a határon túli – hat közép-európai országban élő – magyar nemzetiségű népesség körében 1991– 1995. (MINISSA-eljárás)

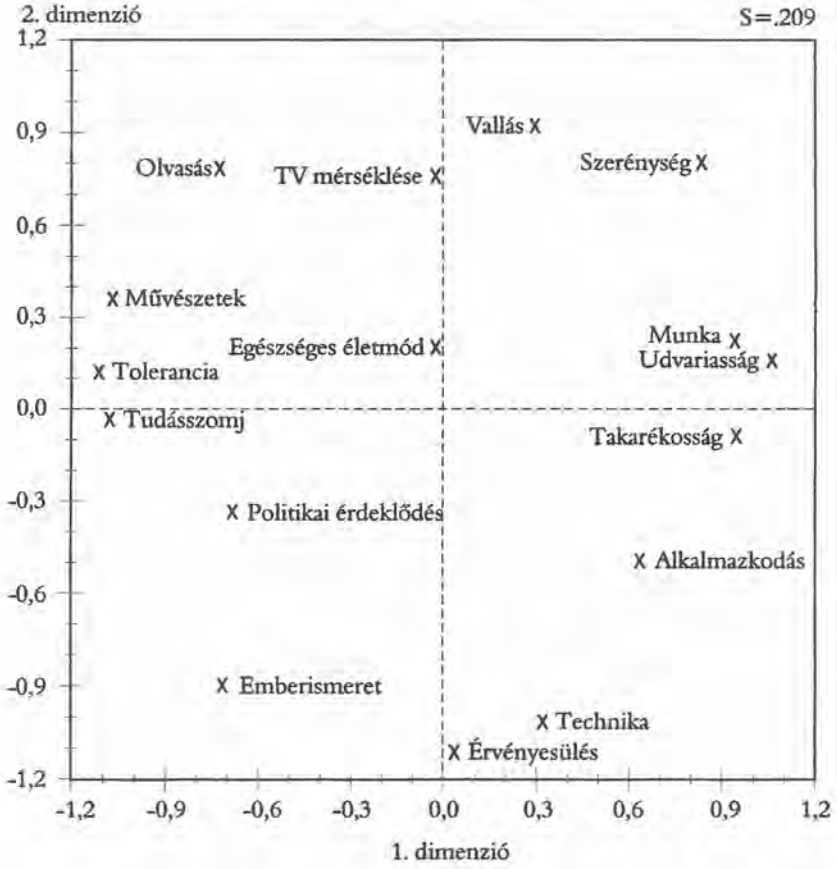

ugyancsak polarizálódtak, elmondható, hogy a vízszintes tengely két értéktípusának ellentéte és szembenállása kisebbségi helyzetben továbbfokozódott. (Ezt a taszítást kifejező Q-értékek megnövekedése is jelzi.) Két említésre méltó kivétellel: az *olvasás* a függőleges tengely mellől közelebb lépett természetes rokonaihoz, a vízszintes tengely humanista értékeihez, s így a két tengelytől kb. egyforma távolságra helyezkedett el (erre még visszatérünk), maga után „húzva" az olvasás által vonzott „a *sok TV-nézés mérséklése*" nevelési elvet. A másik változás ennek tükörképe: a *vallásos hit*, ugyancsak a függőleges tengely mellől, a hagyományos értékek táborához közeledett. (De úgy, hogy a függőleges tengelyen is messzebb – vagyis polárisabb helyzetbe – került az origótól.) A kisebbségi helyzet tehát – a vízszintes tengely erőterét tekintve – nem hozott *strukturális* változást az értékek világában; a változások inkább a *hazai tendenciák markánsabb, kiélezettebb megjelenítését* szolgálták. (A vallás és az olvasás módosult szerepére a függőleges tengely elemzésekor visszatérünk.)

Ami az 1. sz. ábra függőleges tengelyét illeti, „zenitjét" a *könyv és olvasás*, „nadírját" az *érvényesülés* képezi. (Ez is egy beszédes, a hazai társadalmi tudatot jól jellemző bipolaritás!) Az olvasás közelében a *vallásos hitet*, és – már a hagyományos közösségi értékek körébe áthajolva – a *szerénységet* és az *udvariasságot* találjuk: közös jegyeik alapján ***posztmateriális-önkorlátozó*** értékeknek nevezhetjük őket. „Lent", az érvényesülés szomszédságában pedig a *technikai ismereteket*, az *egészséges életmódot* és az *emberismeretet* (amelynek másik, a humán értékcsoporthoz való kötődéséről már korábban szóltunk) fedezhetjük fel. Közös vonásaik alapján ezeket ***pragmatikus-önérvényesítő*** értékeknek hívhatjuk. Ezzel kialakult a magyarországi értékrend sematikus vázának az a változata (ld. 3. sz. ábra), amelyet vizsgálatunk tapasztalatai valószínűsítenek, s amely – lényegét illetően – nyolcvanas évek közepén végzett *országos reprezentatív felmérésünk értékstruktúráját is híven modellezi.*

A 2. sz. ábrát szemlélve hozzátehetjük, hogy ehhez a *határon túli* (közép-európai) magyarok értéktérképe – immár a függőleges tengelyt is figyelembe véve – szintén nagyon hasonlít. (Az eltérések inkább a köztes zónákat érintik: az *emberismeret* elhúzódott a humán értékek közeléből és a hazainál praktikusabb színezetet öltött; az *olvasás* és a *vallás* köztes zónák felé való elmozdulásáról már korábban szóltunk.) Az egyetlen jelentősebb változás, hogy a Magyarországon pragmatikus környezetben szereplő *egészséges életmód* kisebbségi helyzetben posztmateriális színezetet kapott a *TV-nézés mérséklésével* együtt, így a függőleges tengely pozitív szakaszának értékvilága „létszámban" és koherenciában egyaránt erősödött. A jelek szerint a kisebbségi lét több

szempontból is nehezebb életkörülményei a hétköznapok uralmával, a prakticista haszonelvűséggel szemben egy *markánsabb posztmateriális ellenvilág kiépítésére* hajlamosítanak. Ugyanakkor a pragmatista értékmező is gazdagodott: a *politikai érdeklődés* értelmiségi luxusból a kisebbségi hétköznapok praktikus elemévé vált. Amellett elmondható, hogy ennek az értékmezőnek a pólusa is tömörödött, „izmosodott", s ez végső soron a kisebbségi értéktérnek *mind a négy* pólusára elmondható. Vagyis *a határon túli magyarság értékstruktúrája* – a hasonló szerkezet mellett – *a magyarországinál kontúrosabbnak és* polarizáltabbnak *tűnik.* A *vallásos hit* értékkörnyezetének a 2. ábrán látható – már említett – átrendeződésében is szerepe lehet a kisebbségi helyzetnek: vizsgálatunk során bebizonyosodott (GEREBEN 1995/b), hogy a határon kívüli magyarság jobban ragaszkodik a valláshoz (ld. az 1. sz. táblázatot is), és az egyházakhoz, mint a hazai társadalom; s hogy a hit és a vallásgyakorlás kisebbségi helyzetben az identitástudat fontos támaszául szolgál, s *fokozott mértékben kötődik* a *hagyományos értékekhez.* Mindez szerepet játszhatott abban is, hogy a 2. ábrán a vallásosság, mint nevelési értékelv, közelebb került (azokat erősítendő) a hagyományos közösségi értékek csoportjához. Némileg hasonló a helyzet az *olvasáskultúrával,* amelyről ugyancsak kimutatható (GEREBEN, 1996.), hogy kisebbségi helyzetben mennyiségi és minőségi pozíciói általában jobbak, s hogy szintén jelentős szerepet tölt be az azonosságtudat erősítésében. A 2. sz. ábrán ezért léphetett le – a vallásos hit mellől – a posztmateriális értékek hazai piedesztáljáról, hogy közelebb kerüljön természetes (és nagyobb hatékonyságot sejtető) közegéhez: a művészetek, a tudásszomj és a tolerancia humanista világához.

A néhány – meglehetősen jól értelmezhető (és az 1. sz. táblázat tanulságait kiegészítő) – eltérést leszámítva, a határon túli magyarok egyesített csoportja a magyarországi értéktérkép főbb „égtájait" bátran *magáénak vallhatja,* s ezért a 3. sz. ábra sematikus vázrajza egyaránt érvényes a (nyolcvanas)-kilencvenes évek hazai és határon túli magyar nemzetiségű társadalmára.

Végül hangsúlyozni kell, hogy ez a sematikus struktúra nem statikus, hanem „térben" és időben egyaránt *dinamikus* rendszer. „Térbeli" dinamizmusát a köztes szférákban (a képzeletbeli átlók mentén) elhelyezkedő értékek kettős kötése adja. Időbeli mozgalmasságát pedig – legalábbis a magyarországi térben – a már említett értékváltozási folyamatok jelentik: a *hagyományos önkorlátozó közösségi értékek visszaszorulása, a* „humanista nyitottság" értékcsoport egy részének (*tudásszomj, tolerancia*), *valamint a pragmatikus-önérvényesítő értékek előtérbe kerülése* – vagyis egy erőteljes *individualizációs* folyamatról van szó. Ez a tendencia nem magyar specialitás, hanem nemzetközi értékvizsgálatok által dokumentált *összeurópai* jelenség (TOMKA, 1995).

3. sz. ábra

Közép-európai magyar nemzetiségű társadalmak értékterének sematikus rajza

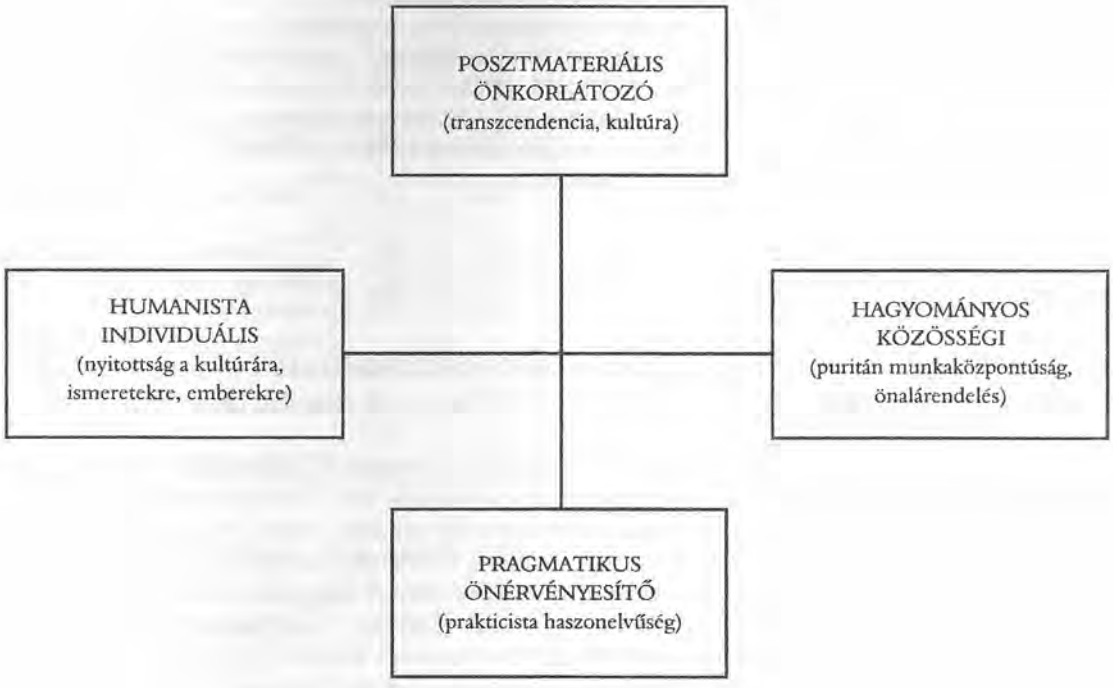

Értékcsoportok – társadalmi csoportok

Ha abból a szempontból tekintjük át – külön-külön – a vizsgált országok válaszadóinak érték-választásait, hogy milyen *rétegspecifikus vonásokat* hordoznak, megbizonyosodhatunk arról, hogy a fönti ábrák tengelyei mentén széttöredező értékterek egymással szembekerült „égtájai" nemcsak virtuális, hanem – ahogy ezt korábbi vizsgálatok eredményei is jelezték (pl. FÜSTÖS–KÖNYVES-TÓTH, 1988) – az egyes értéknyalábok társadalmi bázisában is jelentkező *valóságos* szakadást fejeznek ki. Ez konkrétabban azt jelenti, hogy az egyik értéknyaláb hívei, társadalmi összetételük tekintetében, általában élesen elkülönülnek a másiktól.

A *hagyományos közösségi értékeket* főképpen az alacsonyabb iskolázottságú fizikai munkások és nyugdíjasok, a falvak és a kisvárosok idősebb lakói preferálták minden vizsgált országban. (Az ausztriai magyarok értékválasztásairól – az alacsony mintaelemszám miatt – nem készítettünk kereszttáblázatokat.) Határon túl jobbára a tömbszerűen (vagy legalább többségben) együtt élők (inkább mint a szórványvidékek lakói), s végül a könyvtől távolabb álló (keveset vagy nem olvasók), s általában a romantikus és kommersz szórakoztató irodalmat kedvelő válaszadók említették meg.

A *humanista személyiségértékek* épp ellenkezőleg: egyértelműen az értelmiséghez, a fiatalokhoz, a nagyobb városokban élőkhöz, és általában a szoros értelemben vett kisebbségi (vagy szórvány-) helyzethez, illetve az aktív, s a nívós irodalmat olvasókhoz kötődnek a legerősebben.

A *pragmatikus, önérvényesítő* értékcsoport társadalmi bázisa már nem volt ennyire homogén: a képzettebb munkásokhoz és a nem diplomás szellemi dolgozókhoz (vagyis a középhelyzetűekhez) vonzódott leginkább. (Az érvényesülést határon innen a szellemi, határon túl jobbára a fizikai rétegek választották. A jelek szerint ez az érték a kisebbségben élő szellemi foglalkozásúak körében még nem nyerte vissza morális szalonképességét.) A pragmatikus értékeket valamelyest inkább városon, mint falun kedvelik, vegyesen kisebbségi és többségi helyzetekben. Az olvasáskultúrának főleg gyenge-közepes szintjeivel (a szórakoztató és bestseller irodalom mellett a kizárólagos non fiction-érdeklődéssel) mutat leginkább társulási hajlandóságot.

Végül a *posztmateriális, önkorlátozó* csoport értékeinek egy része (vallás, szerénység) iránt elsősorban az idősebb, nyugdíjas és fizikai foglalkozású rétegeknek volt affinitása, más részüket (egészséges életmód, olvasás) pedig inkább a szellemi foglalkozásúak (sőt értelmiségiek) említették meg. Sajátos módon ez utóbbiak inkább vidéki (kisvárosi vagy falusi) lakosok voltak, de a többiek vegyesen éltek kisebb és nagyobb városokban, valamint falun. Tehát a posztmateriális értékek társadalmi bázisát nem jellemezte sem a vidéki lakhelynek, sem az alacsonyabb társadalmi státusznak az a dominanciája, amit korábban a hagyományos közösségi értékek híveinél tapasztaltunk. Tarka kép alakult ki a magyar ajkú lakosság településen belüli részarányát tekintve is, mind egy-egy országon belül, mind pedig az országok között. Annyi mégis elmondható, hogy a *vallásosság* kisebbségi (szórvány-) helyzetben áll a legnagyobb becsben, s ugyanez mondható el – minden posztmateriális érték esetében – Kárpátaljára is. Ami pedig a posztmateriális értékcsoport kulturális hátterét illeti, az idetartozó értékek említői általában szerény aktivitással, de nem lebecsülendő színvonalon olvasnak, s főleg a klasszikusok, romantikusok és a bestsellerek kedvelésével jellemezhetőek.

A négy nagy értékorientációs típus tehát eltérő rétegspecifikus vonásokkal és társadalmi arculattal rendelkezik. Ez az eltérő arculat különösen az alapvetőnek tűnő „vízszintes" tengely két oldalán: a hagyományos közösségi értékvilág és a humanista nyitottság modernebb értékei mentén különül el markánsan.

S végül emeljük ki azokat az értékeket, amelyeknek említési arányát az általános kisebbségi sorson belül is a *szórványhelyzet* (vagy legalábbis nem többségi szituáció) tovább növelte: a *tolerancia*, a *vallásos hit* és *tudásszomj*. (Igaz lenne a mondás, hogy súly alatt nő a pálma?...)

Hét ország: hét értékvilág?

Az 1. sz. táblázatból már ismert nevelési elveket – amelyeket a kérdezettekkel alfabetikus sorrendben ismertettünk meg – a 2. sz. táblázat a kérdőívvel azonos sorrendben, a hét vizsgálati csoport százalékos említési arányszámaival együtt közli.

Mielőtt a különböző országokban élő magyar kisebbségek értékrendjéről külön-külön szólnánk, tegyünk néhány általános észrevételt. Először egy hagyományos értékről essék szó: a tisztességesen végzett *munka* (7. sz.) magas presztízsnek örvend és vezető értéknek számít minden régióban. Nem így a *politika iránti érdeklődés* (3. sz.), amelynek egybehangzóan alacsony arányú említése feltehetően térségünk demokratikus gyakorlatának fejletlenségéről árulkodik. Az egyetlen kivételt az ausztriai (bécsi) magyarok jelentik, akik egyrészt már jobban ismerik a demokratikus politizálás jelentőségét és tétjét, másrészt – emigránsok lévén – már sorsukkal magával is politizáltak. A *művészetek kedvelésére* (5. sz.) is egységesen kevesen szavaztak (11–16%), ami azt is jelezheti, hogy térségünkben a szocialista kulturális forradalom virtuális vívmányainak, és a politika-pótló szerepet kényszerből vállaló művészetek heroikus teljesítményeinek korszaka után eljött az anyagi javak és a pragmatizmus primátusának művészet-apályos időszaka. (Lehet viszont, hogy a kisebbségi helyzet továbbra

is muníciót ad a műpártolásnak.) A *tolerancia* (6. sz.) iránti igény és érzékenység is – ha nyugati adatokhoz viszonyítjuk (NOELLE–NEUMANN, 1978. 708. p.) – meglehetősen fejletlen, de a különböző országokban nem egyforma mértékben: legtöbb említést az ausztriai, majd a vajdasági magyaroktól kapott, legkevesebbet pedig Kárpátalján és Erdélyben. A fentebb említett modern humán értékek sorába tartozik a *tudásszomj* (15. sz.) is, amely Ausztriában kapott kiemelkedő, Szlovákiában és Magyarországon átlagon felüli szerepet.

Az *alkalmazkodás* (10. sz.), *szerénység* (11. sz.), *udvariasság* (16. sz.) – tehát a hagyományos közösségi értékek – elsősorban kisebbségi erényeknek mutatkoznak: hol Erdély és Vajdaság (alkalmazkodás), hol Kárpátalja (szerénység és udvariasság) vezet említésükben. A *vallásos hit* (12 sz.), amely (kisebbségi helyzetben) rokona a fenti értékeknek, ugyancsak határon túl kapott jelentősebb szerepet (Ausztria, Kárpátalja Erdély); legkisebb jelentőséget pedig Magyarországon tulajdonítanak neki.

2. sz. táblázat

Nevelési értékelvek választása hét ország magyar nemzetisége körében. (Százalékos megoszlás) 1991–1995

Sorszám	Nevelési értékelvek (ABC-rendben)	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Muravidék)	Ausztria (Főleg Bécs)	Magyar-ország (vidék)
1.	Egészséges életmód	74,5	78,2	74,4	66,2	75,2	70,3	69,8
2.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	34,8	38,9	40,5	31,6	29,5	48,4	40,3
3.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	6,7	6,6	4,5	7,8	1,9	23,4	7,1
4.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	42,1	35,6	41,8	48,4	43,8	6,2	37,5
5.	Kedvét lelni a művészetekben	13,4	11,9	14,0	14,4	12,4	15,6	11,2
6.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	40,8	26,7	28,4	45,9	32,4	53,1	33,8
7.	Munkáját rendesen és lelkiismeretesen végezni	78,6	76,6	75,0	72,5	80,9	70,3	79,1
8.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	33,5	29,0	36,2	32,5	27,6	21,9	31,0
9.	Pénzzel takarékosan bánni	31,5	38,6	28,7	44,7	51,4	15,6	45,5
10.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	9,5	13,5	22,9	22,2	10,5	10,9	19,2
11.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	13,8	23,8	11,4	13,1	7,6	14,1	11,6
12.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	15,3	23,1	22,8	17,2	20,0	39,1	7,5
13.	Technikai szakértelem	6,1	8,9	8,4	10,0	7,6	-	10,6
14.	A sok TV-nézés mérséklése	3,2	3,6	1,3	5,0	2,9	10,9	5,2
15.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	39,3	22,4	36,6	32,5	30,5	56,2	39,9
16.	Udvariasság és jó magaviselet	55,5	63,7	51,9	38,1	60,9	51,6	50,2
	Összesen	498,6	501,1	498,8	502,1	495,1	507,6	499,3
	N=		303	536	320	105	64	464

A kép tehát sokkal színesebb, mint amikor csak az anyaország és a határon túli magyarok összevont adatait vetettük egybe: a különböző régiók – a hasonlóságok mellett – a különbözőségek gazdag színskáláját mutatják fel. A különbözőségeket és a hasonlóságokat nem csak „szabad szemmel" vizsgáltuk, hanem (Pearson-, Kendall-, valamint Spearman-féle korrelációs együtthatók segítségével) *matematikailag* is kifejeztük. Ezek az együtthatók – a 2. sz. tábla adatait országonként összehasonlítva – az eltéréseket természetesen mechanikusan (nem tartalmilag) bírálták el. Azt mutatták ki, hogy egyik ország adatsora egy másikéhoz – globálisan –

milyen mértékben hasonlít. (Az alábbiakban – a hasonlóságok és különbségek tartalmi elemzése mellett – utalni fogok a korrelációs együtthatók értékeiből kiolvasható tanulságokra is.)

Leginkább a sajnos meglehetősen alacsony létszámú *ausztriai* (bécsi) mintacsoport különül el a többi csoporttól információkra (15. sz.) és közéletiségre (3. sz.) erőteljesen nyitott konzervatív értékrendjével, és leginkább az eltérő vélemények tiszteletének (6. sz.) lényegesen magasabb szintjével. (Ezt az elkülönülést a korrelációs együtthatók is jól kimutatják: a Spearman-féle pl. Ausztria és a többi hat ország viszonylatában csak 0,504 és 0,659 közötti hasonlósági értékeket mér, az összes többi relációban viszont 0,8 és 0,9 fölöttieket.) *Erdély* és *Kárpátalja* magyarságának értékvilága hasonlóságot mutat abban, hogy mindkettőben kiemelten fontos az olyan tradicionális érték, mint a vallásos hit (12. sz.), ugyanakkor mindkettőben az átlagosnál jóval alacsonyabb szintű a toleranciára (6. sz.) való készség. Jelentős különbség is akad köztük (Erdély javára) a kultúrához, tudáshoz (5., 8. és 15. sz.) való hozzáállásban (lásd pl. az olvasás /8. sz./ megítélése terén Erdély vezető helyét!); valamint a beilleszkedés, alkalmazkodás (10.), valamint a szerénység (11.) és az udvariasság (16.) eltérő megítélésében. Ez utóbbiakat – a hagyományos közösségi értékekhez való erős vonzódás jeleként – a kárpátaljai mintacsoport preferálta, mégpedig az összes régió közül a legerősebben. (A korrelációs együtthatók Kárpátalja legközelebbi rokonának – az értékek terén – Erdélyt, második helyen Magyarországot mutatták; Erdély értékvilágához viszont leginkább nem a kárpátaljai, hanem a szlovákiai hasonlított.) *Szlovákia, Vajdaság* és *Szlovénia* magyar kisebbségi csoportjai között is több hasonló vonás mutatkozik (viszonylagos értékbeli összetartozásukat jobbára a korrelációs együtthatók is megerősítették). Mindháromban erőteljes önérvényesítő vággyal (4. sz.), és a 6. sz. tolerancia (Vajdaság és Szlovákia), valamint a 9. sz. takarékosság (Vajdaság és Szlovénia) iránti átlagon felüli fogékonysággal találkoztunk. Közöttük is a rendbe való beilleszkedés (10. sz.) említésében mutatkozott komolyabb különbség: erre – adataink szerint – a vajdaságiak az erdélyiekkel együtt mutatnak nagyobb hajlandóságot.

A *magyarországi* mintacsoport értékarculata mintha inkább az utóbbi (szlovákiai, vajdasági és szlovéniai) kisebbségi csoportokhoz állna közelebb: ld. a takarékos életvitel (9. sz.), a munka (7.) és az információéhség (15. sz.) hasonló említési arányait. Az emberismeret (2. sz.) vonatkozásában viszont inkább Erdélyhez és Kárpátaljához hasonlít. Magyarország a vallásos hit (12. sz.) legalacsonyabb, illetve a művészetek iránti fogékonyság (5. sz.) egyik legalacsonyabb említési arányával egyben tovább is lép e hasonlóságon – egy kisebbségi sorssal nem nehezeített, és (emiatt? ezzel együtt?) egy erősen szekularizált, pragmatikus életvitel és értékvilág felé. (A korrelációs együtthatók Magyarország kétirányú kötődését hangsúlyozzák: legnagyobb hasonlóságot – legmagasabb értékeket – a szlovéniai és az erdélyi relációban mutatnak.)

Erős leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy az értékegyüttesek eltérései az *életvezetési, fennmaradási stratégiák* különböző, egymást átfedő típusait sejtetik Közép-Európa széttagolt magyar népcsoportjai körében. Hipotetikusan megnevezhetünk egy *„nyugati"* (konzervatív) *polgári* típust (főleg Ausztria); egy *„keleti", tradicionális,* befelé (és közösségekre) építkező, premodern típust (főleg Erdély és Kárpátalja); egy nyitottabb, *polgárosuló, közép-európai* modellt (főleg: Szlovákia, Vajdaság és Szlovénia); valamint az utóbbi típusnak egy meglehetősen *prakticista* és individualista változatát (Magyarország). Természetesen az egyes típusokon belül is akadnak regionális és egyéb (a társadalmi környezettől, történelmi-kulturális hagyományoktól függő) különbségek, mint pl. Kárpátalja és Erdély értékrendje között, ami leginkább az utóbbi erősebb kulturális elkötelezettségében mutatkozik meg.

Összefoglalás

Hét közép-európai ország mintegy 2200 magyar nemzetiségű polgárának kérdőíves megkérdezésével kerestük a választ arra a kérdésre, hogy az értékrendet miképpen módosítja a kisebbségi helyzet, illetve a régiók kulturális-történelmi különbsége.

A kisebbségi sors, amely próbára teszi az identitást és kihívja az azonosságtudatot védelmező gesztusokat, bizonyos mértékig konzerválhatja az értékrendet, s erősítheti a hagyományos közösségi transzcendentális és kulturális értékekhez való kötődést. Ez az általános tendencia azonban a regionális kultúrák és a réteghelyzet szűrőjén keresztül érvényesül, s ez a tény – a kisebbségi szituáción belül is – nem kis eltéréseket okozhat. A régió fogalmán jelen esetben nem csak egy-egy ország magyarok lakta vidékét értjük, hanem olyan – esetleg több országot is átfedő – övezeteket, amelyeknek értékrendje (a különbségek mellett) lényeges pontokon megegyezik. Így pl. a közép-európai magyarság értéktérképén kirajzolódik egy nyugati, fejlett polgártudatú, egy észak-keleti elhelyezkedésű, a tradíciókhoz erősen kötődő értékvilág és a kettő között egy – minden tekintetben – köztes zóna, amelyben (különösen erőteljes prakticista orientációja miatt némileg elkülönülten) az anyaország is bennefoglaltatik.

A kisebbségi helyzetből és a regionalitásból fakadó minden eltérés ellenére nagyon erősek, mondhatni erősebbek az összetartozás és a hasonlóság jelei, különösen az értékrendek pólusait és belső szerkezetét, valamint társadalmi arculatát (az egyes értékcsoportok rétegspecifikus vonásait) illetően. Vizsgált közegünk értékszemléletét tehát az azonosság és különbözőség, a folyamatosság és megszakítottság dialektikus egysége jellemzi.

Irodalom

Füstös László–*Könyves-Tóth Ildikó, 1988.* Gyermeknevelési elvek. (A magyar társadalom és Kővágóörs – egy helyi társadalom – értékrendjének összehasonlító vizsgálata.) Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézet /Műhelytanulmányok/

Füstös László–*Szakolczai* Árpád, *1994.* Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. = Szociológiai Szemle, 1. szám

Gereben Ferenc, *1995/a.* Az olvasás értékkörnyezete. Értékrendi változások a rendszerváltás időszakában = Valóság, 9. szám

Gereben Ferenc, *1996.* Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata (Vizsgálat hat ország magyar nemzetiségű polgárai körében) = Új Pedagógiai Szemle, 3. szám

Gereben Ferenc, *1995/b.* Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben = Protestáns Szemle, 3. szám

Gereben Ferenc–*Lőrincz* Judit–*Nagy* Attila–*Vidra Szabó* Ferenc, *1993.* Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Bp. Közép-Európa Intézet

Gereben Ferenc–*Nagy* Attila, *1991.* Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez = Jelkép, 3–4. szám

Hankiss Elemér–*Manchin* Róbert–*Füstös* László–*Szakolczai* Árpád, *1982.* Folytonosság és szakadás. Bp. MTA Szociológiai Kutató Intézet

Noelle-Neumann, Elisabeth, *1978.* Buchhändler und Bachkäufer 1978. Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel – Frankfurter Ausgabe Nr 90. vom 10. November

Szabados Tímea, *1995.* Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban. (A magyar társadalom és két falusi közösség értékrendjének összehasonlító vizsgálata.) Bp. MTA Szociológiai Intézete /Műhelytanulmányok/

Tomka Miklós, *1995.* Európa változó(?) értékrendje = Mérleg, 3. szám

1 A tanulmány alapját képező kutatást az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) IX. sz. programja támogatta.

2 Ezúton mondok köszönetet Füstös Lászlónak kollegiális matematikai tanácsadói segítségéért, valamint Szabados Tímeának és Bolváry Endrének a számítógépes műveletek elvégzéséért.

KÖZÉP-EURÓPA AZ INTEGRÁCIÓ KÜSZÖBÉN
– A KÖZÉP-EURÓPA INTÉZET KONFERENCIÁJA –
1996 szeptember 19–20.

1996.szeptember 19.	*1996. szeptember 20.*
10.00 – 10.30 **megnyitó**: Kosáry Domokos	**9.00 – 10.30** **1.szekció:** *Európaiság, nemzeti kultúra, Európa–ideálok* elnök: Hofer Tamás Fejős Zoltán: Nemzeti kultúra és kulturális politika Zsinka László: Európa toposzok válságban? Kovács Éva: Az Európa mítosz a rendszerváltásban – kutatási koncepció
10.30 – 12.30 **1. szekció:** *A közép–európai integráció történeti előzményei* elnök. Fejős Zoltán Romsics Ignác: Integrációs törekvések Közép–Európában a két világháború között Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a II. világháború alatt Bán D. András: Integrációs törekvések Közép–Európában a II. világháború alatt Diószegi László: A gazdasági világválság és a dunavölgyi integráció	**10.30– 12.30** **2. szekció:** *Kisebbségkutatás, migráció–kutatás* elnök: Gergely András Örkény Antal – Csepeli György: Nemzettudat és nemzeti identitás a poszt–szocialista Magyarországon Sík Endre: Néhány migrációszociológiai probléma a mai Magyarországon Bíró Gáspár: Kisebbségi kérdés a nemzetközi viszonyokban a kilencvenes években Sebők László: A kisebbségi statisztikák módszertani problémái
12.30 – 14.00 ebédszünet	**12.30–14.00 ebédszünet**
14.00 – 15.30 **2. szekció:** *A régiók szerepe, regionalizmus Közép–Európában* elnök: Illés Iván Beluszky Pál: Határzónában – Közép–Európa változó helye a kontinensen Peter Haslinger: Határ és identitás – Egy kutatási koncepció Éger György: Regionalizmus Nyugat–és Közép–Európában	**14.00 – 15.30** **3. szekció:** *Integrációs esélyek Közép–Európában* elnök: Vékás Lajos Bayer József: Az európai integráció – nemzeti, regionális és európai identitások Hamberger Judit: A cseh és szlovák integráció problémái Szilágyi Imre: A volt délszláv köztársaságok integrációs esélyei Bojtár B. Endre: Bosznia Dayton után
15.30 – 18.00 **műhely:** *Integráció és stabilitás Közép–Európában* elnök: Granasztói György felkért hozzászólók: Kolozsi Béla, Lőrincz Csaba, Molnár Gusztáv	**16.00 –18.00** **4. szekció:** *Etnikai kisebbségek – politikai stratégiák* elnök: Romsics Ignác Gaál Kinga: A kisebbségek és az "európai normák" Tóth István: Ukrán kisebbségpolitika Bárdi Nándor: A romániai magyarság politikai stratégiái a két világháború között Molnár Imre: A szlovákiai magyarság politikai stratégiái a két világháború között
18.30 **fogadás**	**18.00–19.00** **műhely:** *"Magyar nemzeti kisebbségek Kelet–Közép–Európában" c. kötet munkálatai* Kocsis Károly, Ernst Árpád, Gyurgyík László, Sebők László, Mirnics Károly, Vincze Gábor, Tóth István, Mák Ferenc, Arday Lajos, Éger György, A. Sajti Enikő, Lőrincz Csaba, Íjgyártó István, Várady Tibor, Kovács Péter, Bárdi Nándor

Leltári szám:
Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtár
Egyesített Társadalomtudományi
Helyszám:

Kiadja a Teleki László Alapítvány
Felelős kiadó: Diószegi László
Tipográfia: Teleki László Alapítvány szerkesztősége,
Antal Béla, Hingyi Gábor, Deák Zoltán
Sokszorosítás:Teleki László Alapítvány házinyomdája

MTA ETK
00034776